С.Авезбаев, С.Н.Волков

ЕР ТУЗИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ўљув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиљлаштирувчи Кенгаш томонидан дарслик сифатида 621500 - «Ер тузиш ва ер кадастри» бакалаврлар йўналиши бўйича таълим олаётган Олий ўљув юртлари талабалари учун тавсия этилган

Тошкент - 2004

Дарслик ушбу номдаги фаннинг дастурига мос тарзда Ўзбекистон Республикаси ер тўђрисидаги љонунчилигида юз берган охирги ўзгаришларни ва ер ислоќотини ќисобга олган ќолда тайёрланди. Унда ер тузишнинг умумий назарияси ва услубий асосларининг ривожланиш љонуниятлари баён этилган. Ер тузишнинг маљсади ва вазифалари, унинг турлари, амалга оширилиш усуллари очиб берилган. Ер тузиш жараёнида ќисобга олинадиган объектларнинг асосий тавсифлари, ер тузиш хизмати органлари тизими келтирилган.

Олий ўљув юртларининг «Ер тузиш ва ер кадастри» бакалаврлар тайёрлаш йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларига мўлжалланган.

Таљризчи: Б.Б.Беркинов, иктисод фанлари доктори, профессор

К И Р И Ш

Ер тузишнинг илмий асослари - бўлђуси ер тузувчи бакалаврнинг махсус билимларини шакллантиришни бошлавчи асосий фандир. Унда бизнинг давлатимизда ер тузиш назарияси ва амалиётининг асосий љоидалари берилган, уларни ўзлаштириб, талабалар аниљ назарий, услубий ва амалий масалаларга, махсус ер тузиш фанларига ўтишлари мумкин. Бу дарсликнинг бош мавзуси - ернинг ер тузиш объекти сифатидаги тушунчаси, ундан ишлаб чиљариш ва ижтимоий маљсадлар учун фойдаланиш шароити, ер тузишнинг аќамияти ва вазифалари, унинг мазмунидир.

Ер - халљнинг ќаёти ва фаолиятининг асоси, жамият бойлигининг манбаи, љишлољ хўжалик ишлаб чиљаришининг асосидир. Ватанимиз табиий ресурсларга бой; у љазилма бойликлар, чучук сув ва бошља ресурсларнинг катта захираларига эга, бирољ, уларнинг энг аќамиятлиси ер ресурслари, айниљса, љишлољ хўжалик ерлари ќисобланади. Бу бойликдан фойдаланишда белгиланган љоидалар ва тартиб керак. Бутун мамлакатимизда, айрим минтаљаларда ва хўжаликларда ердан ољилона ва самарали фойдаланиш, уни муќофаза љилиш ер тузишнинг вазифаси ќисобланади.

Ўзбекистондаги катта эътибор ва куч талаб этадиган хўжалик муаммоларининг энг устиворларидан бири озиљ-овљат муаммоси бўлиб љолмољда. Агросаноат ишлаб чиљариши ќозирги даврда мулкчилик турларининг, ерга эгалик љилиш ва фойдаланишнинг, ерда хўжалик юритиш турларининг - љишлољ хўжалик ширкатлари, фермер хўжаликлари, деќљон хўжаликлари, уларнинг ширкатлари ва бирлашмалари, шахсий томорља хўжаликларининг кўп хиллиги асосида ривожланмољда. Давлат љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришининг барча шакллари ривожланишини љўллаб-љувватлайди; улар учун бир хил ќуљуљий ва иљтисодий шароитлар, хўжалик юритишнинг самарадорлигини ошириш учун ташкилий асос яратилади. Замонавий аграр сиёсат љишлољларда ишлаб чиљариш муносабатларини ўзгартиришга, фуљароларнинг ерга ва бошља ишлаб чиљариш воситаларига бўлган мулкий ќуљуљларини тиклашга, деќљонни ўз меќнатининг якуний натижаларидан ќаётий манфаатдор, ернинг ќаљиљий эгасига айлантиришга љаратилган. Бу вазифаларни бажариш учун мамлакатимизда ер ислоќоти ўтказилмољда, уни ўтказиш даврида ерлар љайта таљсимланади, ер тузуми моќияти ўзгаради. Бу ислоќотнинг асосий маљсади - ердан љишлољ хўжалигида асосий, алмаштириб бўлмайдиган восита сифатида фойдаланишни яхшилаш ва унинг унумдорлигини оширишдир. Буларсиз љишлољларнинг самарали ижтимоий-иљтисодий ривожланиши мумкин эмас.

Ердан нафаљат љишлољ хўжалигида фойдаланилади. У халљ хўжалигининг барча тармољларини жойлаштириш ва ривожлантириш учун, ижтимоий масалаларни ечиш учун ќудудий асос сифатида зарур. Шу сабабли, ер доимо тармољлараро фойдаланишда бўлади. Айрим корхоналарнинг унга бўлган талаби љондирилади, бошљаларига ажратилган ерлар майдони љисљаради, љишлољ хўжалиги учун янги унумдор ерлар ўзлаштирилади, нољишлољ хўжалик маљсадлари учун ер участкалари олинади.

«Ер» сўзи ќар хил маънода ишлатилади; ер тузиш фанида ва амалиётида љуйидаги таљриф љабул љилинган:

Ер - бу љуруљликнинг юзаси, кенглиги, рельефи, тупроњ љатлами, ўсимликлари, љазилма бойликлари, сувлари билан тавсифланувчи табиий ресурс; љишлоњ хўжалигида асосий ишлаб чиљариш воситаси ва халњ хўжалигининг барча тармоњларини жойлаштириш ва ривожлантириш учун кенглик асос (базис) ќисобланган ижтимоий - иљтисодий манфаатлар объектидир.

Ердан ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза этиш - халњ хўжалигининг аќамиятли вазифасидир. Ердан ўзининг табиий хусусиятлари ќамда ундан бевосита фойдаланувчиларнинг ва умуман жамиятнинг манфаатларини максимал ќисобга олган ќолда фойдаланиш керак. Бу талабларни ќисобга олган ќолда, љуйидаги таърифни бериш мумкин:

Ердан ољилона фойдаланиш - бу бутун халњ хўжалигини ривожлантириш манфаатларига мос, ажратилиш мањсадига эришишда энг самарали, атроф муќит билан ўзаро оптимал таъсирни, ердан фойдаланиш ва уни ажратиш жараёнида унинг муќофазасини таъминлайдиган фойдаланишдир.

Бизнинг мамлакатимизда ердан фойдаланиш тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, Ер кодексига ва бошља љонунларга, Президент фармонларига асосланади. Унинг асосий белгилари љуйидагилар: ер Республикамиз ќудудида яшаётган халњларнинг ќаёти ва фаолияти асоси ќисобланади; ќар бир фуљаро ер олиш ќуљуљига эга; ерга хусусий мулкчилик ќуљуљи тан олинади ва ќимояланади; ер участкаларини маќаллий бошљарув органлари эгалик љилишга ва фойдаланиш учун беришади ва љайтариб олишади; ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланиш тўловлар асосида амалга оширилади, тўловлар ер солиђи ва ижара ќаљи шаклида олинади; љишлоњ хўжалиги ердан фойдаланишда устиворликка эга; ердан мањсадли ва ољилона фойдаланиш керак; ерда хўжалик юритишнинг кўп турлилиги ва барча шаклларининг тенглиги ўрнатилган; ерга мулкчилик, эгалик ва доимий фойдаланиш ќуљуљлари ер участкасини ажратиш тўђрисидаги давлат далолатномаси ёки гувоќномаси билан тасдиљланади; давлат томонидан ерларни муќофазалаш тартиби ва мазмуни белгиланади, ер тузишнинг мањсади ва вазифалари аниљланади.

Ер тузиш - бу ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни ташкил этиш ва тартибга солишни, фермер хўжаликлари, љишлоњ хўжалик корхоналари ва ташкилотлари ќудудларини ташкил этишни, маъмурий бўлинмалар ва муќофазаланадиган ќудудлар чегараларини белгилашни ўз ичига оладиган, ерлардан ољилона фойдаланишни ва муќофаза љилишни ташкил этиш бўйича тадбирлар, иљтисодий, инженерлик ва ќуљуљий харакатлар тизимидир.

Ер тузиш кўп асрлик тарихга эга. Унинг ривожланиш жараёнида ќозиргача ўз аќамиятини йўљотмаган катта ва ќар томонлама амалий тажриба тўпланган. У ќамма вањт ќам давлатнинг аграр сиёсатини амалга ошириш воситаси бўлиб келди ва ќар бир тарихий босљичда ечиладиган вазифалар билан чамбарчас бођланган. Ќозирги шароитда ер тузиш ёрдамида ердан ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш, љишлоњ хўжалик ишлаб чиљариши самарадорлигини ошириш, АСМ ишлаб чиљариш инфратизимини оптимал жойлаштириш, экологик муќитни яхшилаш ва бошља кўплаб масалалар ечилади. Ќаттоки, кризис (танглик) даврларида, давлат љишлоњ хўжалигининг тушкинлигига, ерлардан ноољилона фойдаланишга олиб келадиган самарасиз иљтисодий ва ижтимоий сиёсат олиб борганда ќам, ер тузиш љандайдир даражада бу жараёнларга тўсљинлик љилди. Ер тузувчилар ќамма вањт ўз имкониятлари даражасида ерларнинг талон-тарож љилинишига ва бузилишига йўл љўймасликка ќаракат љилишди.

Ер тузишнинг мазмуни ва вазифалари Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»да кўрсатилган. Ер тузишга киритилган асосий ишлар жумласига љуйидагилар љиради: ер

ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш чизмаларини ва ер тузиш чизмаларини ишлаш; ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни ташкил этиш ва тартибга солиш лойиќаларини тузиш, участкаларни жойларда ажратиш, ерга эгалик љилиш ва фойдаланиш ќуљуљини берадиган ќужжатларни тайёрлаш, хўжаликларда ички ер тузиш лойиќаларини, ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш бўйича бошља лойиќаларни тузиш; табиатни муќофаза љилиш, рекреацион иаљсадлардаги ва љўриљхона ќудудларининг чегараларини белгилаш; аќоли яшаш жойлари чегараларини белгилаш ва ўзгартириш; изланиш ва љидириш ишлари. Ер тузиш хизматлари айрим участкаларда, љишлољ хўжалик корхоналарида ва фермер хўжаликларида, маъмурий туманларда ва йирик минтаљаларда, бутун мамлакатимизда ердан фойдаланишни ташкил этади. Уларнинг фаолияти Ўзбекистоннинг «Ер кодекси» ва бошља меъёрий ќужжатлар билан тартибга солинади.

Ер тузиш амалиёти аниљ назарий асосга суянади. «Ер тузишнинг илмий асослари» фанининг асосчиси, академик С.А.Удачин (1903 - 1974) ќисобланади. Бу фан ер тузишнинг услубий асосларини ва умумий назариясини, ривожланиш љонуниятларини, объектини, мазмунини, турларини, тамойилларини, табиий ва ижтимоий-иљтисодий омилларини, ер тузиш тизимини ўрганади. Бу дарслик 12 бобдан иборат. I - III бобларда фаннинг услубий асослари ёритилган, IV бобда ер тузиш объекти - ер ресурслари, V бобда - ер тузишнинг тарихий тажрибаси ва ривожланиш шароити кўриб чиљилган. Кейинги учта боб ер тузишнинг умумий назариясига бађишланган. IX, X бобларда ер тузиш жараёнида ќисобга олинадиган табиий ва ижтимоий-иљтисодий шароитлар, XI бобда эса Ўзбекистондаги ер тузиш тизими ёритилган. Охирги боб ер тузиш фани ва унинг асосий ривожланиш босљичларига бађишланган.

Дарсликни ёзишда кўплаб адабиётлардан ва бошља манбаалардан - ер тузиш ва чегарадош билимлар бўйича монографиялар ва маљолалар, ер тузиш фанлари бўйича дарсликлар ва ўљув љўлланмалари, меъёрий ќужжатлар, маълумотномалар, расмий љоидалар, кўрсатмалар ва давлат стандартлари, статистика маълумотлари ва ш.ў. фойдаланилди. Уларнинг бир љисми матнда кўрсатилган манбаалар тарзида ва адабиётлар рўйхатида келтирилган.

I боб
Ер - табиий ресурс ва ишлаб чиљариш воситаси
1. Ер - табиий ресурс

Табиий ресурслар - бу табиий муќитнинг ишлаб чиљариш кучлари ривожланишининг ќозирги даражасида одамларнинг моддий ва маънавий талабларини (меќнат предметлари ва воситалари, истеъмол предметлари) љондириш учун фойдаланилаётган ёки фойдаланилиши мумкин бўлган таркибий элементларидир.

Табиий ресурсларнинг уларни бошља табиий шароитлардан (табиат жисмлари ва кучлари) ажратиб турадиган ќамда одам учун аќамиятли хусусияти - уларнинг моддий фаолият жараёнига тўђридан-тўђри жалб этилишидир.

Табиий ресурслар икки ёљлама характерга эга. Ўзининг моддий шакли бўйича бу ривожланиши, хусусиятлари ва жойлашиши табиат љонуниятларига мос табиат жисмлари ва кучларидир. Ўзининг иљтисодий мазмуни бўйича эса улар истеъмол љийматлари ќисобланади; уларнинг фойдалилиги талаблар ва жамият имкониятларининг ривожланиши билан аниљланади.

Ваљт ўтиши билан табиий ресурсларнинг мавжудлиги ва сифатининг аќамияти ошиб боради. Ривожланаётган ишлаб чиљариш ќудудларни ўзлаштириш ќажмини кенгайтиради. Аќоли сони ва унинг табиий муќитга таъсири тўхтовсиз ўсиб боради.

Рўй бераётган ўзгаришлар таъсирида табиий бойликларни љайта тиклаш ва улардан ољилона фойдаланиш, атроф муќит аќволини яхшилашнинг ижтимоий аќамияти ва аќолининг барча гуруќлари манфаатлари кескин ошди. Табиатни муќофаза љилишни бошљариш тизимини такомиллаштириш ва табиий ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш учун 80 йиллар охирларида бизнинг давлатимизда биринчи марта табиатни муќофаза этиш ва ундан ољилона фойдаланиш бўйича давлат органи ташкил этилди. Атроф муќитни муќофаза этиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни љайта тиклаш бўйича узољ муддатларга мўлжалланган дастурлар ишлаб чиљилди. Бутун минтаљалар табиий комплексларини сођломлаштириш бўйича аниљ тадбирлар амалга оширилмољда (Орол денгизи ва Орол бўйи минтаљалари).

Инсон фаолияти табиий муќитга тўђридан - тўђри таъсир этиб, унинг ўзгаришига олиб келгани учун, унинг табиий элементлари сунъий объектлар билан тўлдирилади ёки аста - секин алмаштирилади.

Одамлар яшаётган ќудудларда бузилмаган табиий ландшафтларни учратиш љийин. Ўз ваљтида академик В.И.Вернадский башоратлаганидек, жамиятнинг белгили ривожланиш босљичида биосферанинг инсон ўз кучи билан яшаш муќитига айлантирган ноосферага айланиши юз берди.

Табиий ресурслардан ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза љилишнинг ижтимоий - иљтисодий аќамияти жамият ва табиатнинг ўзаро таъсиридаги љарама - љаршиликларнинг кучайиши, атроф муќитга антропоген таъсирнинг меъёрдан ошиб кетиши билан бођлиљ кризис ќолатларининг юзага келиши натижасида ошиб боради. Бу, асосан, одамларнинг ишлаб чиљариш, ќарбий ва бошља фаолиятларининг назоратсиз ривожланиши натижасида юзага келади.

Табиий муќитнинг аќамиятли таркибий љисми - ер ресурсларидир. У ќудуди, иљлими, рельефи, тупрољлари сифати, гидрологик шароити, ўсимликлари ва бошља белгилари билан тавсифланади, халљ хўжалиги объектларини ва аќолини жойлаштириш учун кенглик асос, љишлољ ва ўрмон хўжаликларида асосий ишлаб чиљариш воситаси бўлиб хизмат љилади. Ер ресурсларидан фойдаланиш сув манбааларига, љазилма бойликлар захирасига, ќаво бассейнига, ўсимлик ва ќайвонот дунёсига тўђридан - тўђри таъсир этади.

Мамлакатимиз ер ресурсларидан ољилона, экологик жиќатдан хавфсиз фойдаланиш - ќар бир фуљаронинг, корхонанинг ва бутун жамиятнинг конституциявий бурчи ќисобланади. Љонун ердан ва ер ости бойликларидан, сув

ресурсларидан, ўсимлик ва ќайвонот дунёсидан ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш, сувнинг ва ќавонинг тозалиги ва уларни саљлаш, табиий бойликларнинг тикланишини таъминлаш бўйича барча зарур чораларни амалга оширишни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ер ва бошља табиий ресурслар ўша ќудудда яшайдиган халљлар ќаёти ва фаолиятининг асоси сифатида фойдаланилиши ва муќофаза этилиши белгилаб љўйилган. Табиий ресурслар таркибида ер уларнинг ќудудий, хўжалик ва экологик ўзаро боѓлиљликларини ва ўзаро муносабатларини таъминловчи, табиатдан фойдаланишнинг кенглик асоси сифатида ажралиб туради. Љонунчилик ернинг унумдорлигига зарар етказишни таљиљлайди.

Ер табиий муќитнинг бирламчи ўзгармас омиллари жумласига киради, сув кенгликлари, ер ости бойликлари, ўсимлик, ќайвонот дунёлари эса ўзларининг жойлашишлари бўйича ќаракатланувчанлик характерига эга.

Ўсимлик љопламасининг йўљолиб кетиши ёки кескин ўзгариши, ќайвонларнинг ќозирги саќро ќудудларидаги ва абадий музликлар минтаљаларидаги миграцияси ва ќалокати тўѓрисидаги кўплаб далиллар маълум. Минерал хом ашё ва ёнилѓига бой бўлган конларнинг заќиралари камаяди, сув ресурсларининг љайта таљсимланиши юз беради.

Улардан фойдаланиш усулларига ва хўжалик ољибатларига боѓлиљ ќолда табиий ресурслар тугайдиган (љайта тикланадиган ва љайта тикланмайдиган) ва тугамайдиган турларга бўлинади. Ерга тикланиши чекланган табиий ресурс сифатида љараш тўѓриролг бўлади (1 жадвал).

1 жадвал

Табиий ресурслар, улардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари ва улар таркибида ернинг ўрни

Табиий ресурслар	У ёки бу табиий сферага мансублиги	Ер билан ўзаро алољалари характери	Хўжаликда фойдаланишнинг асосий йўналиши	Фойдаланишда љайта тикланиш имконияти
Ер	Литосфера	-	Агросаноат мажмуаси ва халљ хўжалигининг бошља	Тикланиши чекланган

1 жадвалнинг давоми

			тармољлари корхоналарини жойлаштириш, озиљ-овљат маќсулотларини ва хом ашё ишлаб чиљариш, ноишлаб чиљариш фаолиятини олиб бориш	
Минерал	Литосфера	Тупрољларнинг минерал асосини ташкил этади. Ер љатлами тагида фойдали љазилмалар бор	Минерал ва ёнилѓи-энергия хом ашёси	Тикланмайди
Сув	Гидросфера	Табиий муќит элементларининг барчасида сув суюљ, љаттиљ, газсимон ќолатларида мавжуд	Љишлољ хўжалиги, маиший ва саноат сув истеъмоли	Љайта тикланади
Ўсимлик	Биосфера	Ернинг усти ва тупрољ љатлами билан ажралмас боѓлиљ ќолда мавжуд	Деќљончилик ва ўрмон хўжалиги маќсулотларини ишлаб чиљариш	Тикланади
Ќайвонот	Биосфера	Ернинг усти ва тупрољ	Чорвачилик, овчилик - ќайвонот маќ-	Тикланади

дунёси		љатлами билан ажралмас боғлиљ ќолда мавжуд	сулотларини етиштирувчи хўжаликлар махсулотларини ишлаб чиљариш	
Иљлимий	Атмосфера	Табиатда исиљлик, намлик, газ алмашиш манбааси	Одамлар ќаёти ва ишлаб чиљариш фаолиятининг иљлимий шароитларини ташкил этади	Тикланиши чекланган

Ер фойдаланиш жараёнида ќар хил сфераларга мансуб табиий ресурсларни бирлаштиради. Унинг хўжаликдаги љиммати, табиий ва пайдо љилинган хусусиятларининг ољилона мужассамлаштирилиши ва фойдаланилишидан пайдо бўлади ва тўхтовсиз ўсиб боради. Табиий ресурсларнинг ўзаро алољаларини ўрганиш атроф муќит маќсулдорлигига ва фойдалилигига, љайта тикланиш имкониятига, аќволига ижобий таъсир этувчи тадбирлар мажмуасини ишлаш ва амалга ошириш учун зарур.

Иљтисодий нуљтаи назардан ерга, анъанавий тарзда, инсон ёрдамисиз табиат томонидан етказилган меќнат предметлари тўплами сифатида љаралган. Шунинг учун амалий жиќатдан ќамма ваљт табиий муќитнинг љандайдир элементидан фойдаланиш (љазилма бойликлар, сувлар, ўсимликлар ва ш.ў.) ернинг сифатига ва тупрољ унумдорлигига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатади.

Ер ресурсларини тикланиши чекланган табиий ресурслар љаторига киритиш иккита сабабдан келиб чиљади: бир томондан кенглик, ќудуд, ернинг усти, љуруљлик билан сув нисбатининг хусусий тарздаги локал ўзгаришларини ќисобга олмаганда љайта тикланмайди; бошља томондан - ер турларининг ишлаб чиљариш имкониятларини кенгайтирилган такрор ишлаб чиљариш, яхшилаш, тиклаш учун имкониятлар амалий жиќатдан чексиздир.

«Ер - одам - ишлаб чиљариш» тизими элементларининг ољилона ўзаро таъсири љуйидаги принципиал масалаларни ечишни таљоза этади:

ишлаб чиљаришнинг ер ресурсларига салбий таъсирини экологик хавфсиз даражагача камайтириш;

ер ресурсларининг сифат хусусиятларини улардан фойдаланишда (айниљса љишлољ хўжалигида) максимал тўла ќисобга олиш;

одамларнинг моддий ва ижтимоий талабларини тўларољ љондириш маљсадида ерларни яхшилаш ва муќофаза љилиш.

Табиий ресурслар ва шароитлар йиғиндиси ернинг инсоният фаолиятининг ќар хил турларига мослиги даражасини аниљлайди. Улар билан аќолининг ижтимоий талабларини љондириш имкониятлари ќам бевосита боғланган.

Табиий муќит омиллари љишлољ хўжалигида асосий рол ўйнайди. Ўзбекистон ер фондини табиий - љишлољ хўжалик районларига бўлиш маълумотларига асосан, унинг 95% ќудуди иссиљ ва љуриљ, оғир ва нољулай иљлимли минтаљаларда жойлашган. Љолган 5% эса тоғ минтаљаларида жойлашган. Ќududнинг табиий унумдорлиги жуда паст. Шунинг учун республикамизда ердан деќљончиликда фойдаланиш суғоришга асосланган.

Жамиятнинг тўхтовсиз ўсиб борувчи талабларини љондириш ер ресурсларидан юљори интенсивликда фойдаланишга олиб келади. Шунинг учун табиий мажмуаларни такомиллаштириш ва ривожлантириш, уларнинг хўжалик љийматларини ошириш маљсадида атроф муќит омилларининг ўзаро таъсирларини илмий асосда амалга ошириш керак.

Љайта тикланмайдиган минерал ресурслар учун уларни тежаш ва атроф муќитга салбий таъсирини чеклаб, тўла љайта ишлаш принципиал аќамиятга эга. Љайта тикланадиган ресурслардан фойдаланишда уларнинг фойдали хусусиятларини кенгайтирилган љайта ишлаб чиљаришда ва берилган

харажатларда сон ва сифат кўринишида энг кўп самара олиш тамойилига риоя ќилиш керак.

Ердан оќилона фойдаланишни, минтаќавий табиий тизимларни ривожлантиришга комплекс ёндашишда унинг ишончли муќофазасини таъминлашдан ажратиб бўлмайди. Ерни ќимоялаш тадбирларининг мазмуни ерга хўжалик таъсирининг кучайишига мос келиши, тупроќлар унумдорлигининг тўхтовсиз ошишига ёрдам бериши керак.

Бизнинг давлатимизда узоќ ваќтларгача ердан текин фойдаланиш тамойили амалда бўлди, етиштирилган маќсулотнинг асосий ќисми эса давлат томонидан тасарруф этилди. Буларнинг ќаммаси хўжалик юритишнинг нормал иќтисодий механизми яратилишига, объектив баќо белгилашга тўсќинлик ќилди, корхоналарнинг ердан оќилона фойдаланиш ва уни муќофаза ќилишдан манфаатдорликларини сусайтирди. Фаќат ўтган асрнинг 70 йилларидан бошлаб ќишлоќ хўжалигининг унумдор ерлари ноќишлоќ хўжалик маќсадлари учун олинганда ќоплама (компенсация) тўлана бошлади, бироќ улар тўла ќажмида тўланмади. Ќозирги Ўзбекистон ќонунчилигида ердан ва бошќа табиий ресурслардан фойдаланиш учун ер солиђи ва ижара ќаќи шаклларида тўловлар кўзда тутилган. Ерларнинг жойлашган ўрни ва табиий унумдорлигидаги фарќлар натижасида ќишлоќ хўжалигида пайдо бўладиган дифференциал ер рентасини, шу жумладан, корхоналарнинг молиявий воситаларини ер ресурсларини ќайта тиклаш ва муќофаза ќилиш учун жалб этиш маќсадида, иложи борича тўлароќ ќисобга олиш, вазифаси ќўйилади.

2. Ер - ишлаб чиќариш воситаси

Ижтимоий ишлаб чиќариш, тарихан, инсон меќнатининг ер ва бошќа табиий ресурслар билан ўзаро таъсири натижасида юзага келди. «Меќнат бойликнинг отаси ва фаол тамойили, ер эса унинг онасидир», деган эди классик иќтисодий назария асосчиси, XVII асрдаги инглиз иќтисодчиси Вильям Петти (Петти В. Экономические и статистические работы.- М.:Соцэкгиз, 1940 55 б.).

Цивилизациянинг бошланђич босќичларида одамнинг яшаш воситаларини олишида ернинг аќамияти ќар томонлама катта эди; ќозир ќам 75% атрофидаги истеъмол маќсулотлари аграр соќада етиштирилади. Ер олдингидек одам ќаётида етакчи рол ўйнайди.

Инсоният цивилизацияси - ерга таъсир этадиган асосий омилдир. Бир авлод ќаёти давридаги табиий - тарихий жараёнлар ернинг аќволига доимий ўсиб борувчи техноген (ишлаб чиќаришнинг ривожланиши билан бођлиќ) таъсирларга ќараганда кам таъсир кўрсатади. Озиќ - овќат маќсулотларига ва хом-ашёга бўлган талабнинг ўсиши, уларни ќондириш усулларидаги, техника ва технологиялардаги ўзгаришлар бир ваќтнинг ўзида уларнинг унумдорлик сифатларини ќайта тиклаш учун ўсиб борувчи потенциал имкониятларда ерларнинг деградациясига (бузилишига) олиб келади ва олиб келиши мумкин.

Ижтимоий ишлаб чиќаришда ернинг ќатнашиши меќнат жараёни асосида содир бўлади. Меќнат жараёни ќуйидаги элементларни ўз ичига олади: инсон меќнати, меќнат предмети ва меќнат воситаси. Ќишлоќ хўжалигида одам ерга бошќа меќнат воситалари ёрдамида таъсир этиб, тўђридан-тўђри истеъмол ќилиш ва кейинчалик ќайта ишлаш учун маќсулот етиштиради.

Саноатнинг ќазиб оладиган ва ќайта ишлайдиган тармоќларида ердан олинадиган маќсулот (маъданли хом ашё) ишлаб чиќариш воситаларига мослаштирилади ва айлантирилади, бу одамларнинг ерга таъсир этишдаги ва истеъмол маќсулотларини ишлаб чиќаришдаги

имкониятларини кенгайтириш имконини беради. Ернинг ќамма учун умумий ишлаб чиљариш воситаси деб аталиши бежиз эмас, сабаби, у ишчига у турадиган ўринни, меќнат жараёнига эса - ќаракат доирасини беради. Ер кенг маънода бу жараён содир бўлиши учун зарур барча моддий шароитларни ўзида мужассамлаштиради.

Ер ќар љандай фаолиятнинг бирламчи асоси ќисобланади. Ер унинг пайдо бўлишининг моддий шароити, уни амалга оширишнинг кенглик асоси (базиси), одам ишлаб чиљариш масалаларини ечишда таъсир этадиган жисм (предмет) ќисобланади. Яна, ер меќнат љуроли ёки воситаси, маданий ўсимликларга таъсир этиб деќљончилик маќсулотларини етиштиришда - меќнат љуроли ќисобланади. Бу эса унга ќамма учун умумий ишлаб чиљариш воситаси халљ хўжалигининг барча тармољлари учун меќнат предмети, љишлољ ва ўрмон хўжаликларида меќнат љуроли сифатида љараш учун асос бўлади.

Аграр ќамда индустриал соќалар фаолиятида, шу жумладан, љайта ишловчи ва љазиб олувчи саноатда, ернинг роли ќамма вальт фаолдир. Саноат корхоналарини жойлаштириш ва уларнинг меъёрида ишлаши ер љатламлари сифатига, хом ашё олиш ва истеъмол љилиш ќамда тайёр маќсулотларни топшириш жойларига нисбатан ўрнига, тупрољ унумдорлиги ва ернинг бошља хусусиятларига, бунда ернинг биологик салоќиятидан љисман фойдаланилса ёки умуман фойдаланилмаса ќам, бођлиљ бўлади.

Ернинг жамият учун фойдалилигининг энг тўла намаён бўлиши љишлољ хўжалигида кўринади, бу ерда ишлаб чиљариш жараёни бевосита унинг унумдорлиги ва маќсулдорлиги билан бођлиљ. Одам биологик, кимёвий, техник воситалар билан љуролланиб ўсимликларни ўстиради, ќайвонларни парваришлайди, бунда у ер ва у билан бођлиљ бошља табиий ресурслардан ќам меќнат предмети, ќам ишлаб чиљариш љуроли сифатида фойдаланади. Љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришида (ќамда ўрмон хўжалигида) ернинг ўзига хос ўрни унинг бу тармољларда *асосий ишлаб чиљариш воситаси* сифатида вазифаларини белгилайди.

Ернинг амалий аќамияти халљ хўжалигининг ќамма тармољларида бир хил бўлмаганлиги сабабли, у ёки бу ишлаб чиљариш фаолиятини амалга ошириш учун ернинг бажарадиган асосий вазифалари ва зарур сифатларини кўриб чиљамиз (2 жадвал).

Ердан умумли фойдаланиш учун ер массивларининг сифати ва жойлашган ўрни катта аќамиятга эга. Унумдор, лекин узољда, нољулай жойлашган ерлар, одатда, жудаям зарур бўлганда, хўжаликда фойдаланишга жалб этилади.

Љазиб олувчи (кон) саноатида ердан љазилма бойликларни ишлаш ва хом ашё олиш учун фойдаланилади. Ер љатламларида маъданли хом ашё ва ёнилђи захиралари мавжудлиги тођ-кон корхоналарини жойлаштиришни белгилайди.

Излаб топилган фойдали љазилмаларнинг жойлашган ўрни ќам катта аќамиятга эга. Биринчи навбатда саноат ва маданий марказларга нисбатан љулай жойлашган бой конлар ўзлаштирилади. Кейинги ўн йилликларда узољ ва кам аќолилик минтаљаларда маъданли хом ашё ва ёнилђи љазиб олиш ќажми кескин ошди.

Љайта ишловчи саноатда ердан ќудудий асос сифатида фойдаланилади. Бу ерда ернинг бинолар ва иншоотларни љуриш учун геологик шароитлари ярољлилиги, меќнат ресурслари жамланган аќоли яшаш жойларига, хом ашё манбааларига ва маќсулотларни сотиш жойларига яљинлиги аќамиятга эга.

2 жадвал

Халљ хўжалиги тармољларида фойдаланиладиган ерларнинг ишлаб чиљариш бўйича асосий вазифалари ва сифати

Тармољлар	Ишлаб чиљариш бўйича	Ишлаб чиљариш

	вазифалари	фаолиятини аниљловчи ернинг асосий сифати
Љишлољ ва ўрмон хўжалиги	Ишлаб чиљаришнинг моддий шароити Аќолини, ишлаб чиљаришни, иншоотларни жойлаштириш учун ўрин (кенглик асос) Меќнат предмети Меќнат љуроли Асосий ишлаб чиљариш воситаси	Тупрољлар унумдорлиги Ўсимликлар Сувлар Кенглик хусусиятлари
Љазиб олувчи (кон) саноат	Ишлаб чиљаришнинг мод-дий шароити Ишлаб чиљаришни ва ер ости хазиналарини жойлаштириш учун ўрин (кенглик асос) Меќнат предмети Ишлаб чиљариш воситаси	Ер љатламларида маъданли хом ашёлар ва ёнилђи захиралари мавжудлиги Кенглик хусусиятлари
Љайта ишловчи саноат	Ишлаб чиљаришнинг моддий шароити Ишлаб чиљаришни жойлаштириш ўрни (ишлаб чиљариш асоси) Ишлаб чиљариш воситалари	Кенглик хусусиятлари Љатламларнинг љурилиш хусусиятлари Сув манбаалари

Ердан ишлаб чиљаришда фойдаланишнинг хохлаган турини аниљлашда тупрољ љатлами сифатини ќисобга олиш керак. Љишлољ хўжалигининг ердан фойдаланишдаги устиворлиги љонуний тан олинган, аммо амалда, саноат тармољлари ер участкаларини танлашда тез-тез устунликка эга бўлиб келишди. Ишланадиган ерларнинг яхши технологик хусусиятлари капитал харажатлар сарфининг камайишини таъминлайди, аммо бу љишлољ хўжалигига ва бутун иљтисодиётга сезиларли зарар келтиради.

Ќозирги шароитда саноат корхоналарига љимматбаќо ерларни ажратиш љаттиљ чеклашлар ва уларни ажратиш учун катта тўловлар билан бођлиљ. Ер тузиш бўйича мутахассисларга шунинг учун ерларни тармољлар эмас, балки халљ хўжалиги самарадорлиги нуљтаи назаридан, бозор иљтисодиёти тамойилларидан келиб чиљиб тармољлар орасида таљсимлашни ташкил этиш бўйича мураккаб масалаларни ечишга тўђри келади.

Ер фондида асосий ўринни ќосилдор юљори унумли ерлар эгаллайди. Улар љишлољ хўжалигининг ер ресурслари асосини ташкил этади ва улардан фойдаланиш даражаси кўпчилик ќолларда давлатдаги озиљ-овљат вазиятини белгилайди.

Илмий-техник прогресснинг ривожланиши жараёнида олдин кам унумли ќисобланган ерлар љишлољ хўжалигида фойдаланишга жалб этилади. Янги ерларни ўзлаштириш Мирзачўлда, Љарши чўлида ва бошља жанубий-шарљий минтаљаларда деќљончилик ќажмини анча кенгайтириш имконини берди; бу жараён Орол бўйи минтаљасида мураккаб экологик муаммоларни келтириб чиљарди.

Аграр ишлаб чиљаришини янги ерларни ўзлаштириш ќисобига кенгайтириш тармољнинг экстенсив ривожланишини тавсифлайди; бундай амалиёт асосан илмий ва технологик салоќияти паст, янги ерларни ўзлаштириш имконияти бор мамлакатларда љўлланилади. Интенсификация бошљача йўлни - олдин ўзлаштирилган ерлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишни таљоза этади. Љишлољ хўжалиги юљори интенсивлашган экинларга, юљори маќсулдор чорвачиликка ўтиши натижасида ривожланади, бу иљтисодий нуљтаи назардан капиталнинг янги участкаларга тарљатилмасдан мавжуд ер майдонларида жамланишини билдиради.

Интенсив ердан фойдаланиш - љишлоќ аќолиси камаяётган ва шаќар аќолиси мутлоќ ва нисбий ўсаётган, саноат етакчи рол ўйнайдиган иљтисодий ривожланган давлатларда агросаноат ишлаб чиљаришининг умумий љоидаси ва объектив заруратидир. Ђарбий Европанинг индустриал ривожланган давлатларида љишлоќ хўжалиги ишлаб чиљаришининг ташкил топишини тарихий тахлил љилиш шуни кўрсатадики, љишлоќ хўжалиги у ерда љадимдан ишлов бериладиган ерлар майдонини кенгайтириш ќисобига эмас, балки, ишлов бериш сифатини яхшилаш, олдинги ер майдонига тўђри келадиган моддий-техник воситаларни кўпайтириш йўли билан, яъни, интенсив ривожланган. Айнан шу, жамиятнинг ижтимоий-иљтисодий ўсишининг энг самарали ва табиатдан ољилона фойдаланишга љаратилган йўли ќисобланади.

Ерлардан интенсив усулларда фойдаланиш, шу билан бир љаторда љишлоќ хўжалиги ер ресурслари базасини кенгайтириш учун, йўљотилган љишлоќ хўжалик ерлари ўрнини тўлдириш учун янги майдонларни иљтисодий асосланган, аљлга мос миљдорларда ўзлаштиришни кўзда тутади. Асосан, кам унумли ерларни ўзлаштиришга тўђри келади. Тарихан љуйидаги вазият таркиб топган: тупроќнинг юљори унумдорлиги ундан дарров ва юљори интенсивликда фойдаланиш имкониятига мос келади. Жамият учун нафаљат яхши ерларнинг унумдорлик даражаси, балки, љишлоќ хўжалигида фойдаланилаётган унумдор ер турларининг ишлаб чиљариш имкониятларининг йиђма (умумий) кўрсаткичи аќамиятга эга. Бу љишлоќ хўжалик ерлари унумдорлигининг «умумий ќажми» - мамлакатимиз озиљ-овљат салоќиятининг жудаям аќамиятли кўрсаткичидир.

Ерлар унумдорлиги - уларнинг љишлоќ хўжалигига мўлжалланганлигини кўрсатувчи асосий белгидир. Унга ерларнинг ишлаб чиљаришда ќайдалма ерлар, бођлар, яйловлар, пичанзорлар сифатида фойдаланишга яроќлилиги бођлиќ.

Одатда тупроќларнинг табиий ва самарали (иљтисодий) унумдорлиги ажратилади. Тупроќларнинг табиий унумдорлиги уларнинг бузилмаган ќолатида барча табиий шароитлар мажмуасига бођлиќ. У табиий тупроќ пайдо бўлиш жараёни натижаси бўлиб, минтаљалар бўйича бир-биридан кескин фарќ љилади. Лекин деќќончилик учун ўзлаштирилиши натижасида тупроќлар кескин ўзгаради, уларнинг сифат тавсифларида асосий ўринни уларга берилган сунъий хусусиятлар эгаллайди. Масалан, Ўзбекистоннинг табиий унумдорлиги нисбий паст бўлган ўтлоќи тупроќларида ќозир љора тупроќли Украинанинг ва Россиянинг љатор вилоятларига нисбатан юљори ќосил олинмоќда.

Тупроќ унумдорлигининг асосий кўрсаткичи - тупроќ љатламида органик модданинг (гумуснинг) мавжудлигидир. Кулранг ўрмон тупроќларини ва љора тупроќларни узоќ ваљт донли, љатор ораларига ишлов бериладиган экинларни экиш учун фойдаланганда уларнинг унумдорлиги пасаяди - маъданлашиши тезлашиши ќисобига гумус миљдорининг камайиши рўй беради, тупроќлар таркиби ёмонлашади, унинг жипслашиши ошади, унумдор намлик захиралари камаяди, микробиологик фаоллик пасаяди.

Тупроќнинг самарали унумдорлиги - бу ернинг ўсимликларни зарур биологик ќосилни олиш учун улар ќаётининг барча омилларига бўлган талабини љондириш љобилиятининг инсон томонидан ўзгартирилишидир. Тупроќларнинг љишлоќ хўжалик экинларининг талабларига ва адаптив салоќиятига, меќнат ва моддий-техник воситалар харажатлари билан мослашишининг бошланђич хусусиятлари љанчалик яхши бўлса, уларнинг ќосилдорлиги шунча юљори ва маќсулот бирлигини ишлаб чиљариш харажатлари паст бўлади. Тупроќларнинг табиий унумдорлигидан самарали унумдорликка ўтиш, одамнинг иш љуроли ёрдамида ишлаб

чиљариш воситаси сифатидаги ерга таъсир этадиган ишлаб чиљариш жараёнини амалга оширишини назарда тутади.

Тупрољларнинг самарали унумдорлиги аграр тармољлар ривожланишининг илмий-техник даражаси, илђор техник воситалар ва технологияларни љўллаш, хўжалик юритишнинг иљтисодий механизми билан аниљланади.

Ўзбекистоннинг илмий ташкилотлари томонидан мамлакатимизнинг барча минтаљаларида тупрољлар унумдорлигини оширишнинг келажак учун моделлари ишлаб чиљилган. Уларни амалга ошириш ер тузиш ўтказишни ва мелиорациялашни, илмий асосланган деќљончилик тизимларини ўзлаштиришни, бошља тадбирларни талаб этади. Тупрољларнинг самарали унумдорлиги љишлољ хўжалигида ер ва инсон омиллари орасидаги бођловчи бўђин ќисобланади.

Собиљ иттифољ даврида Ўзбекистонда ердан фойдаланиш узољ даврларгача ресурсларни тежаш ва экологик хавфсизликнинг элементар талабларига ќам жавоб бермас эди. Натижада маќсулот таннархи тўхтовсиз ўсиб борди. Масалан 80 йилларда аграр секторга маблађ љўйиш 40% ошган бўлишига љарамасдан деќљончиликнинг кўп маќсулотларини етиштириш камайди.

Ерларнинг самарали унумдорлигини ошириш ќозирги давргача локал характерга эга; уларнинг деградацияси кузатилмољда. Бу салбий жараённинг олдини олиш учун ердан ољилона фойдаланишнинг иљтисодий механизмини яратиш, иљтисодиётнинг аграр секторига капитал љўйилмалар таркибини ўзгартириш, унинг ерни муќофазалашга љаратилган љисмини кўпайтириб, барча деќљончилик минтаљаларида тупрољларнинг унумдорлик хусусиятларини кенгайтирилган љайта тиклашга эришиш керак.

Љишлољ хўжалигида ва айрим бошља тармољларда фойдаланиладиган, биологик маќсулот етиштириш билан бођлиљ ер, ишлаб чиљариш воситалари таркибида асосий ўринни эгаллайди. Унинг ўзига хос хусусиятларини С.А.Удачин кўрсатиб ўтган эди (Землеустроительное проектирование/Под ред. В.Д.Кирюхина. - М.: Колос, 1976. . 10-11 б.). Уларнинг энг асосийларини кўриб чиљамиз.

1. Ер бошља ишлаб чиљариш воситаларига ўхшаб инсон меќнати маќсулоти эмас, у - табиат маќсулотидир. Ер табиий жисм бўлиб, маълум тарихий босљичда инсон ќаёти ва унинг меќнат фаолияти доираси, жамиятнинг техник арсеналига кирадиган барча ишлаб чиљариш воситалари манбаасига айланади. Инсон меќнати аста-секин ерни љишлољ хўжалиги ишлаб чиљариши воситасига айлантиради. Ер ва меќнатнинг ўзаро бођлиљлиги доимий характерга эга.

Ер ишлаб чиљариш воситаси сифатида бошља табиий ресурслар - сув, љуёш энергияси, ќаво ва ш.ў. билан ўзаро чамбарчас бођлиљ ќолда фойдаланилади. Табиий муќит элементларининг барчасидан љанчалик тўла фойдаланилса, ернинг унумдорлиги даражаси шунчалик юљори, сарфланган меќнат ва капиталнинг фойдаси кўп бўлади.

Ер - алмаштириб бўлмайдиган ишлаб чиљариш воситасидир. Илмий -техник ривожланиш бошља ишлаб чиљариш воситаларининг сони жиќатдан чекланмаган ўсишини ва сифати яхшиланишини таъминлайди, ернинг кенглиги эса ер шарининг љуриљлиги билан чеклангандир. Унинг унумдорлик хусусияти эса чекланмаган; деќљончилик минтаљаларида љишлољ хўжалигининг ер ресурслари имкониятлари ќали тугаган эмас. Љуёш энергияси, иссиљлик, намлик, табиий биогеоценозлар захираларидан ўзлаштирилган майдонларда тўлаproљ фойдаланиш керак.

2. Ер жойлашган ўрнининг доимийлиги (љўзгалмаслиги) билан тавсифланади, шунинг учун унинг кенглик шакллари ва кўплаб хусусиятлари ўзгармасдир. Бошља ишлаб чиљариш воситаларини (масалан, тракторлар, комбайнлар, љишлољ хўжалик машиналари) одам ернинг устида ишлаб чиљаришда

фойдаланиш жараёнида љўзђатади, ўрнини ўзгартиради, бинолар ва иншоотлар ќам љисмларга ажратилиши мумкин ва ш.ў. Буларнинг ќаммаси ишлаб чиљаришнинг кўп ёки кам ќаракатчан элементлари ер массивларининг ќудудий хусусиятларига мосланган бўлиши керак.

3. Ер бошља ишлаб чиљариш воситаларидан фарљли ўларољ жисмонан ва манавий эскиришга камрољ учрайди. Ернинг унумдорлиги кўпрољ ўзига яраша ќаёт љобиђи ќисобланадиган тупрољларнинг органик љисми билан аниљланади. Тупрољља љанчалик кўп органик модда љўшилса, ер шунчалик унумдор бўлади. Шу билан бир љаторда ноољилона (шу жумладан ќаддан ташљари интенсив) фойдаланилганида у «абадий» ишлаб чиљариш воситаси сифатини йўљотади ва тезлик билан ўзининг унумдорлик љобилиятини пасайтиради.

4. Ер - планетимизда барча тирик мавжудодларнинг саљланиши асосидир, шу жумладан, одамларнинг, унинг ишлаб чиљариш воситалари сифатида фаолият кўрсатишини таъминлайдиган барча табиий ресурслар ва иљтисодий муќит элементларининг ќам.

Шундай љилиб ердан ољилона фойдаланиш масаласи табиий ќолда уни муќофаза љилиш талаблари билан љўшилади.

Ернинг ундан љишлољ хўжалигида фойдаланишда кўринадиган хусусиятлари, ер билан ажралмас бођлиљ, бошљача айтганда «унга илдиз отган» ишлаб чиљариш воситаларининг махсус тоифасини ажратишга олиб келади. Улар љўзђалмас характерга эга ва инсонга меќнат љуроли сифатида унинг таъсирини ерга ўтказувчи сифатида хизмат љилади. Улар жойлашиш характери бўйича икки турга бўлинишлари мумкин: чекланган ќудудлар участкаларида жойлашган объектлар ва катта узунликка эга чизиљли объектлар.

Ер билан ажралмас бођланган ишлаб чиљариш воситаларига љўйидагилар киради:

ишлаб чиљариш бинолари - чорвачилик фермалари, устахоналар, омборхоналар, электр станциялари, маќсулотларни љайта ишловчи корхоналар ва ш.ў.;

сув хўжалиги ва мелиорация иншоотлари - суђориш ва зах љочириш каналлари, ќовузлар ва сув омборлари, људуљлар, сув таъминоти тармољлари, босимли сув миноралари;

эрозияга љарши иншоотлар;

транспорт љурилмалари - йўллар, кўприклар ва бошља йўл иншоотлари;

дарахтзорлар - бођлар, узумзорлар, резаворзорлар, дарахтлар ва буталардан иборат иќота дарахтзорлари;

бошља хўжалик љурилмалари - деворлар, электр таъминоти ва алоља тармољлари ва ш.ў.

Бундай ишлаб чиљариш воситаларидан улар љаерда љурилган бўлса ўша ерда, улар жойлашган ер участкаси билан биргаликда фойдаланилади. Улар яратилганларидан кейин, уларни ўрнидан љўзђатиш, уларнинг фойдаланишга ярољлилигини тўла ёки љисман йўљотмасдан мумкин эмас, уларни етарлик даражада асосламасдан жойлаштириш эса катта иљтисодий зарарларга олиб келиши мумкин.

Ер билан ажралмас бођлиљ ишлаб чиљариш воситаларини жамлаш аксарият ќолларда љишлољ хўжалигининг интенсивлик даражасини аниљлайди. Инженерлик жиќатдан ќудуд љанчалик яхши жиќозланган ва таъминлаган бўлса, деќљончиликда меќнат унумдорлиги шунчалик юљори ва љишлољ хўжалик маќсулотлари исрофгарчилиги кам бўлади.

Кейинги ваљтларда ернинг асосий ишлаб чиљариш воситаси ва ќудудий кенглик асоси сифатидаги вазифаларининг тезкор интеграциялашиши рўй бермољда, деќљончилик ва чорвачиликнинг ќар хил шакллардаги кооперациялари љайта ишловчи корхоналар билан биргаликда ривожланмољда. Ер бутун агросаноат мажмуасининг фаолият кўрсатиши учун ќудудий ва ишлаб чиљариш асосига айланади. Бунда ернинг

сифатига, маќсулдорлигига унумдорлигига, ишлаб чиљаришнинг техник ва технологик таъминланганлигига, экологик хавфсизлигига бўлган талаб кескин ўсади.

Ишлаб чикариш ва жамоатчилик фаолиятлари жараёнида ер ижтимоий-иљтисодий алољаларнинг аќамиятли объекти сифатида хизмат љилади. Унинг маќсулдорлик даражасига мамлакатимизни озиљ-овљат билан таъминлаш боѓлиљ. Ернинг сифати ва табиий муќит биргаликда ќудуднинг аќоли яшаши учун љулайлиги даражасини аниљлайди.

Ернинг жамият ќаётидаги ўзига хос ўрни ер муносабатларини одамлар орасидаги ўзига хос иљтисодий ва ќуљуљий алољалар сифатида ажратишга олиб келади. Бу ижтимоий муносабатларнинг, аввало, мулкчилик, эгалик љилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ќуљуљларини амалга ошириш билан боѓлиљ мураккаб доирасидир.

Љишлољ хўжалигида ернинг асосий ишлаб чиљариш воситаси сифатида бир хил эмаслиги; бошља тармољларда фойдаланиладиган участкаларнинг сифати ќар хиллиги, мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклларининг кўплиги ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланишнинг динамик характерига олиб келади. Ривожланиш омилини, ер муносабатлари динамикасини ќамма валљт ерларни нафаљат ишлаб чиљариш учун, балки ќар љандай бошља фаолият учун ќам тузишда ќисобга олиш керак. Ер тузиш ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланиш тизимини яратиб, ернинг ќам табиий ресурс, ќам ишлаб чиљариш воситаси, ќам иљтисодий-ижтимоий алољалар объекти сифатида хизмат кўрсатишини таъминлайди. Шундан ер тузишда ишлатиладиган «Ер» тушунчасининг мураккаблиги кўринади.

Ўзбекистоннинг иљтисодий ва ижтимоий ќаётидаги ислоќотлар ердан фойдаланиш тизимини ќам љамраб олди. Ўнлаб йиллар давомида юзага келган ер муносабатларидаги формализм тугатилмољда, ерга бўлган давлат мулкчилигининг якка ќокимлигига барќам берилмољда, хусусий ерга эгалик љилиш доираси тўхтовсиз кенгаймољда, деќљонларнинг ерни саљлаш, унинг сифатини яхшилашдан манфаатдорликлари ошмољда. Буларнинг ќаммаси ер тузиш хизмати олдига яљин йилларда ечилиши керак бўлган кўплаб янги масалаларни љўяди.

Назорат саволлари:

1. Ернинг табиий ресурс сифатида жамият ќаётидаги аќамияти љандай?
2. Љандай ќолларда ер меќнат предмети, меќнат љуроли ва барча учун умумий ишлаб чиљариш воситаси ќисобланади?
3. Нима учун ер љишлољ хўжалигида асосий ишлаб чиљариш воситаси ќисобланади?
4. Халљ хўжалигининг ќар хил тармољларида ернинг аќамияти љандай?
5. Ер бошља ишлаб чиљариш воситаларидан нимаси билан фарљ љилади?
6. Ер билан ажралмас боѓлиљ ишлаб чиљариш воситаларига нималар киради?
7. Ер тузишда љўлланиладиган «Ер» тушунчасига таъриф беринг.

II боб
Сув - суѓорма деќљончиликда асосий ишлаб чиљариш воситаси

1. Сув - табиий ресурс ва суђорма деќљончиликда асосий ишлаб чиљариш воситаси

Сув ернинг ажралмас бўлаги ќисобланиб, моддий ишлаб чиљаришда иккита вазифани бажарди: табиий ресурс ва ишлаб чиљаришнинг умумий шарти. Табиий ресурс сифатида эса у яна иккита муќим вазифани бажаради: ишлаб чиљариш жараёнида одам меќнати љаратилган табиий жисм (меќнат предмети) ва одам унинг ёрдамида љишлољ хўжалик экинларини ўстириб, ќосил оладиган табиий меќнат љуроли. У инсоният моддий фаолиятининг ќамма тармољларида шу тармољнинг хусусиятларига мос келадиган ќар хил шаклларда љатнашади.

Унинг ишлаб чиљариш тармољларида бажарадиган вазифаси ќар хил. Ишлаб чиљаришнинг айрим тармољларида сув нафаљат инсон ќаёти учун зарур шарт сифатида, балки, одамларнинг меќнат љиладиган соќаси (сув транспорти, балиљчилик, ГЭС ва бошљ.) ва жойи (дарёлар, кўллар, денгизлар ва океанлар) сифатида ќизмат љилади. Бундан ташљари, сув ќавзалари ўзига яраша хазина вазифасини ќам бажаради. Ундан жамият учун зарур бойликлар (балиљлар, денгиз ќайвонлари, марварид чиганољлари, ќар хил сув ўтлари ва бошљ.) олинади.

Суђорма деќљончиликда сув ер билан бирга ишлаб чиљариш жараёнининг ички элементи бўлиб, табиий моддий ишлаб чиљариш кучларининг бўлаги ќисобланади. Шунинг учун ќам у ер билан биргаликда суђорма деќљончиликда асосий ишлаб чиљариш воситаси ќисобланади; сабаби, бу ерда у иккита вазифани: меќнат предмети ва меќнат љуроли вазифаларини бажаради. Лекин шуни љайд љилиш зарурки, у ишлаб чиљариш жараёнида љатнашгунча, ўз табиий ќавзасида табиат маќсулидир. Табиий ќавзасидан олиниб, љишлољ хўжалик экинларини суђориш учун етказиб берилган сув ишлаб чиљариш воситасига айланади. Инсон меќнати сарфланиши натижасида у далаларга суђориш учун олиб келинади. Бу жараёнда у меќнат предмети вазифасини бажаради. Кейин, суђоришда у тупрољ унумдорлигидан тўла фойдаланишга имконият яратадиган меќнат љуроли сифатида хизмат љила бошлайди.

Ишлаб чиљариш воситаси сифатида сув ќам ўзига хос, уни бошља ишлаб чиљариш воситаларидан ажратиб турувчи хусусиятларга эга. Улар:

1. Сув инсон меќнати маќсули эмас. У суђориш ёки бошља маљсадларда фойдаланилганда ишлаб чиљариш воситасига айланади.
2. Сувнинг захираси чегараланган, унинг ўрнини бошља ишлаб чиљариш воситалари боса олмайди.
3. Уни узољ масофаларга кўчириш жуда љийин, айрим ќолларда эса умуман мумкин эмас. Сувни узољ масофаларга узатиш салбий экологик ољибатларга олиб келиши мумкин.
4. Сувдан фойдаланиш махсус сув иншоотлари (тўђонлар, сув омборлари, каналлар ва ш.ў.) љуришни талаб љилади.
5. Сув фойдаланиш жараёнида тўла тупрољља сўрилади ва бошља сув турларига (ер ости, буђланган, гигроскопик, кимёвий бириккан ва бошљ.) айланади.
6. Сувданољилона фойдаланилган таљдирдагина у самарали ишлаб чиљариш воситасига айланади, акс ќолда у тупрољнинг мелиоратив ќолатини ёмонлаштириши мумкин.
7. Сувдан самарали фойдаланишга ќудуднинг табиий иљлим шароити таъсир этади.

2. Сувнинг иљтисодий аќамияти

Суђорма деќљончилик ќудудларида ер тузишда ердан ва сувдан самарали фойдаланишни ташкил љилиш масалалари биргаликда ќал љилиниши керак.

Иљтисодий нуљтаи назардан љишлољ хўжалик экинларини суђориш ўсимликлар ќосилдорлигини оширишда катта аќамиятга эга. Сув ердан ва бошља ишлаб чиљариш воситаларидан унумли фойдаланиш учун шароит яратади, тупрољдаги микроорганизмларнинг фаолиятини яхшилайди, тупрољдаги озуља моддаларини ўсимликлар ўзлаштира оладиган ќолатга келтиради ва микроиљлимни яхшилайди.

Сув ва микроорганизмлар таъсирида тупрољдаги ўсимликлар ўзлаштириши љийин бўлган озуља моддалари бирикмалари парчаланиб, ўсимликлар енгил ќазм љиладиган турларга айланади. У маъданли (минерал) ва органик ўђитларни ўзида эритиб, уларнинг ўсимликлар томонидан ўзлаштирилишини яхшилайди. Натижада ўсимликлар ќосилдорлиги кескин ошади, етиштириладиган маќсулотлар ќажми ва олинадиган даромадлар миљдорлари кўпаяди

Сувдан экинларни суђориш учун фойдаланиш катта моддий ва меќнат сарфлари билан бођлиљ. Сувни олиб келиш маќсус сув иншоотларини љуришни талаб этади. Уларни љуриш ва улардан фойдаланиш билан бођлиљ харажатлар ќамда уларни љуриш учун ажратилган ерлар ќисобига кўриладиган зарарлар сувнинг љийматини (таннархини) белгилайди. Демак сув етиштириладиган маќсулотлар таннархига тўђридан-тўђри таъсир этади. Шунинг учун ќам сувнинг иљтисодий аќамияти жуда катта.

Назорат саволлари:

1. Ижтимоий ишлаб чиљаришда сув љандай иљтисодий аќамиятга эга?
2. Љандай шароитларда сув умумий ишлаб чиљариш воситаси, меќнат предмети ва меќнат љуроли ќисобланади?
3. Нима учун сув љишлољ хўжалигида асосий ишлаб чиљариш воситаси дейилади?
4. Сувнинг бошља ишлаб чиљариш воситаларидан фарљи нимада?
5. Сув халљ хўжалигининг ќар хил тармољларида љандай аќамиятга эга?
6. Љишлољ хўжалик экинлари ќосилдорлигини оширишда сувнинг аќамияти љандай?

III боб

Ер тузуми ва ерислоќоти

1. Ер муносабатлари

Ер хўжалик фаолиятининг ќар љандай соќасида кенглик асос (базис), ишлаб чиљариш жараёни амалга ошиши учун зарур шароит ќисобланади. Бунда ердан тўла эмас, балки унинг белгили участкаларидан, яъни, уларнинг фойдали хусусиятларига, сифатларига мос ќолда ќар хил фойдаланилади. Шундай љилиб, ќар хил субъектлар орасида албатта бу участкалардан фойдаланиш бўйича маълум муносабатлар ўрнатилади.

Ер муносабатлари - бу ердан фойдаланиш, унга эгалик љилиш ва уни тасарруф этиш билан бођлиљ ижтимоий муносабатлардир. Улар фуљаролар, корхоналар, давлат органлари ва бошља хўжалик ва ўзга фаолиятлар субъектлари орасида келиб чиљади. Љонун билан тартибга солиниб, улар ер ќуљуљи муносабатларига, яъни, ердан фойдаланиш соќасидаги иљтисодий муносабатларни мустаќкамлашнинг ќуљуљий шаклига айланади. Уларнинг бевосита объекти - ќар хил

майдонга, жойлашган ўрнига, сифати ва мўлжалланган маљсадига эга ер участкаларидир.

Жамиятнинг ер тузуми - бу жамиятда ерга мулкчиликнинг љонун билан белгиланган шакллари, унда хўжалик юритиш, ерга эгалик љилиш, ердан фойдаланиш шакллари ва ер тузиш, ерни таљсимлаш тизими ва уни тартибга солиш усуллари асосида жамиятда юзага келган барча ер муносабатлари йиђиндисидир.

Жамиятнинг ер тузуми ўзгаришсиз љолмайди; у эволюция асосида (аста-секин ривожланиш), радикал ислоќотлар асосида, айрим ќолларда эса революция натижасида ќам ўзгариши мумкин.

Ер муносабатлари ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларнинг белгили шаклларининг пайдо бўлиши, мустаќкамланиши, йириклашиши ёки майдаланиши ва тугатилиши билан ќам бођлиљ бўлади.

Ер тузиш назарияси ва амалиётида тез-тез ишлатиладиган «ердан фойдаланиш» ва «ер эгалиги» тушунчалари бир хил эмас. Уларнинг ќар бири бир неча маънога эга. Ўзбекистон Республикаси љонунларига асосан ер участкалари мулк љилиб, эгалик љилиш ёки фойдаланиш учун берилади. Улар маќаллий бошљарув органлари (ќокимиятлар) томонидан, уларнинг ваколатларидан келиб чиљиб берилади. Ер участкалари давлат, жамоа ёки айрим фуљаролар мулки бўлиши мумкин. Давлат мулки ќисобланган ерлар муддатсиз (доимий) фойдаланишга нољишлољ хўжалик корхоналарига, ташкилотларига, муассасаларига берилади.

Умрбод мерос љолдириш ќуљуљи билан ва мулк љилиб ер участкалари деќљон хўжаликларини ташкил этиш, љишлољларда шахсий томорља хўжаликларини юритиш, бођдорчилик ва љишлољ хўжалиги ишлаб чиљариши билан бођлиљ бошља маљсадлар учун ажратилади.

Шундай љилиб, «ердан фойдаланиш» ва «ер эгалиги» тушунчаларининг биринчи маъноси, ер участкасининг ќаљиљатдан ќам фойдаланиш, эгалик љилиш ёки мулк ќуљуљлари асосида фойдаланилишини билдиради. Бунда энг катта ваколатга (ќуљуљља) мулкдорлар, энг камига эса - фойдаланувчилар эга. Бу сўзларнинг иккинчи маъноси - ер участкаларидан у ёки бу субъект эга ќуљуљларга мос фойдаланиш тартиби ва жараёнидир.

Ер тузишда тез-тез љўлланиладиган санаб ўтилган тушунчаларнинг яна бир маъноси бор. Россия Ер кодексида (113 модда, 3 банд) мавжуд ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларини тартибга солиш ва янгиларини тузиш тўђрисида айтилади. Мазкур ќолатда бу сўзлар мос тарзда эгалик љилишда ёки фойдаланишда бўлган маълум ер участкасини билдиради.

Ердан фойдаланишнинг турларидан бири ижара ќисобланади, яъни, ер участкасини бошља шахсга (ижарачига) шартнома бўйича белгили тўлов-ижара ќаљи эвазига ваљтинча фойдаланишга бериш. Ќозирги даврда ижарага берувчилар маќаллий ќокимиятлар ва љишлољ хўжалик ширкатлари ќисобланади.

Ва ниќоят, ер тузиш амалиётида «ердан фойдаланиш» тушунчаси айрим ќолларда умумий маънода ишлатилади ва ердан фойдаланиш жараёнини ёки ќуљуљий маљомига бођлиљ бўлмаган ќолда фойдаланилаётган участкани билдиради.

2. Ер тузиш ва ќудудни ташкил этиш

Жамият иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш жараёнида доимо ўзи фаолият кўрсаётган ќудудни ташкил этишни такомиллаштиради ва ўзгартиради.

Ќудуд деб, ер устининг чегараланган ўзига хос табиий ва антропоген (инсон томонидан яратилган) хусусиятларга ва ресурсларга эга љисмига айтилади; у майдони, узунлиги, жойлашган ўрин, шакли ва бошља сифатлари билан тавсифланади.

Ќудудни ташкил этиш - бу уни тартибга солиш, аниљ ишлаб чиљариш ёки ижтимоий маљсадларга мос маълум тизимга келтиришдир. Ерни ва ќудудни ташкил этишни аниљ талаблар учун мослаш бўйича одамлар фаолияти *ер тузиш* номини олди. Шу маљсадда ер массивлари у ёки бу маљсадлар учун мўлжалланган ва ўлчамларга эга хўжалик фаолиятининг ќар хил соќаларида фойдаланиш учун бир-бирларига нисбатан белгили тартибда жойлашган, участкаларга бўлинади. Бу участкаларда корхоналар, далалар, йўллар, аќоли яшаш жойлари ва ш.ў. жойлаштирилади.

Ер тузиш аввало белгиланган иљтисодий натижани олиш учун ўтказилади. Шунинг учун ер тузиш органлари максимал даражада ўз фаолиятларини ишлаб чиљаришни ривожлантириш талабларига мослаши керак. Демак, ер тузиш махсус ќуљуљий ва техник тарздаги ишлар ёрдамида амалга оширилса ќам, ўзини иљтисодий фаолият сифатида кўрсатади.

Ер тузиш ёрдамида ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларнинг пайдо бўлиши, йириклаштирилиши ёки майдалаштирилиши ва тугатилишидек мураккаб масалалар ечилади. Ер тузиш орљали мамлакатимизда ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар шакллари алмашиниши ќам содир бўлади. Булар эса унинг ер ислоќотини ўтказишдаги ва унда кўзланган маљсадларга эришишдаги аќамиятли ўрнини белгилайди.

3. Ер ислоќоти

Собиљ СССРда мавжуд бўлган ер тузуми 1917 йилдаги Октябрь революциясидан кейин ер тўђрисидаги «Декрет» љабул љилинганидан дарќол яратила бошлади ва 30 йиллар ўрталарига келиб, љишлољ хўжалигини коллективлаш-тиришдан кейин тўла-тўкис яратилиб бўлинди.

Бу тузумнинг энг ўзига хос хусусияти мамлакат ќудудини ташкил этувчи унинг чегаралари ичидаги барча ерларнинг бирдан-бир ягона мулкдори давлат эканлиги эди. Ер давлатдан бошља ќеч кимники бўлиши мумкин эмас эди. Ер керак бўлганларнинг барчасига у фаљат фойдаланишга берилар эди. Майдони катта ва љимматбаќо участкалар ердан фойдаланувчиларга фаљат олий давлат органлари (иттифољдош республикалар Министрлар кенгаши) томонидан ажратилар эди, сабаби, бу ер ресурсларидан ољилона фойдаланишни ва уларни муќофаза љилишни таъминлайди деб ќисобланар эди. Ер фойдаланиш учун муддатсиз ва текинга берилар эди.

Љишлољ хўжалигида асосий ердан фойдаланувчилар колхозлар, совхозлар ва бошља давлат љишлољ хўжалик корхоналари эди. Фуљароларга бу ерлар фаљат шахсий томорља хўжаликларини ёлланма меќнатдан фойдаланмасдан юритиш учун берилар эди. Иккиламчи ердан фойдаланиш ќуљуљи мавжуд эди: колхозлар ва совхозлар ўз ишчиларига фойдаланиш учун томорља ерларини беришар эди. Љонун барча ердан фойдаланувчиларни ердан ољилона ва маљсадли фойдаланишга мажбур этарди. Ер тузумининг ќуљуљий асоси бўлиб ССР иттифољи ва иттифољдош республикалар ер кодекслари ва бошља љонунлар хизмат љилар эди.

Ер муносабатларининг бу тизими љишлољ хўжалигида ва бошља тармољларда ердан ољилона ва самарали фойдаланишни таъминламади. Љаттиљ давлат назоратига љарамасдан љимматбаќо ерлар талон-тарож љилинди, миллионлаб гектар ерларни эрозия љамраб олди. Деќљонлар амалда ердан ажратилган эди, бу эса љишлољ хўжалиги ривожланишига

љаттиљ салбий таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Катта ќудудларнинг экологик аќволи тўхтовсиз ёмонлашиб борди. Буларнинг ќаммаси охир ољибатда мамлакатда туб ер ислоќотини ўтказиш заруратига олиб келди.

Ер ислоќоти - бу љонуний расмийлаштирилган ер тузумини ва ер муносабатларини, ерга бўлган мулкчилик шаклларини ўзгартириш, ерни бир мулкдордан ва фойдаланувчидан иккинчисига олиб бериш ва мамлакатда ќудудий тузилишни мос равишда ўзгартириш билан боѓлиљ тубдан љайта љуришдир.

Шундай љилиб *ер ислохоти - бу давлат томонидан тартибга солинувчи ва назорат љилинувчи, унинг ер сиёсатининг умумий кўринишини ўзида мужассамлаштирувчи янги ер тузумига ўтиш жараёнидир.* Ислоќот ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг, ерга бўлган мулкчиликнинг янги шаклларига нисбатан тез ва љийинчиликларсиз ўтишни таъминловчи ќуљуљий, иљтисодий, техник ва ташкилий чоралар мажмуасини амалга оширишни назарда тутади.

Ер ислоќоти даврида љуйидаги асосий масалалар ечилиши керак:

– ерга бўлган давлат мулкчилиги яккаќокимлигини тугатиш;

– фуљаронинг ер олишга бўлган ќуљуљларини амалга ошириш;

– бозор шаклидаги ер муносабатларига ўтиш;

– ер ресурсларини бошљаришнинг оѓирлик марказини маќаллий ќокимият органларига кўчириш (децентрализация);

– љонуний рухсат этилган ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларнинг барча шаклларининг эркин ривожланишини таъминлаш;

–атроф муќитни муќофаза љилиш соќасидаги аќамиятли устиворликларни таъминлаш.

Ислоќотларни ўтказишда янги бозор иљтисодиёти доирасида ер муносабатларини тартибга солиш учун ишончли ќуљуљий асос яратувчи янги ер љонунларини яратиш масалалари биринчи даражали аќамиятга эга. Хусусан, ерни товар айланишига љўшишда ер судларини, ер банкларини, рўйхатга олувчи чегаралаш хизматларини ва бошља ер бозори инфратизими элементларини ташкил этиш ва љонуний таъминлаш талаб этилади.

Ўзбекистонда ќозир ер ислоќотини ўтказиш маљсадида љабул љилинган ва љилинаётган ер љонунлари љуйидаги тамойилларга асосланади:

* фуљароларнинг ер участкаларига бўлган ќуљуљлари устиворлиги;
* маќаллий ижрочи ќокимият органларига ерни тасарруф этиш ќуљуљини бериш;
* ерда хўжалик юритиш шаклларининг кўплиги ва барчасининг тенглиги;
* ердан фойдаланишнинг тўловлилиги;
* ерни муќофаза этиш.

Ислоќотлар даврида ер тузиш ёрдамида ер маќаллий ижрочи ќокимият органлари тасарруфига берилади, деќљон ва шахсий томорља хўжаликларига ер ажратиш, боѓдорчилик ва сабзавотчиликни ривожлантириш учун махсус ер фондлари ташкил этилади; участкалар ерга бўлган ќуљуљларни тасдиљловчи ќужжатларни бериш билан ажратилади.

Љишлоќ хўжалик маќсулотларини ишлаб чиљаришнинг ўсишини, тупрољлар унумдорлигининг ошишини таъминлаш учун ишлаб чиљарувчиларнинг иљтисодий манфаатларини ишга солиш керак; шунинг учун ер сиёсатининг асоси ер муносабатларини тартибга солишнинг самарали иљтисодий механизми бўлиши керак. У мос ќуљуљий ва ташкилий чоралар

билан боғланган бўлиши ва давлатнинг умумий ижтимоий-иқтисодий сиёсатига мос келиши керак.

Ер ислоҳотининг иқтисодий механизми қуйидаги асосий қоидаларга асосланади:

* жамиятда содир бўлаётган объектив иқтисодий қонунлар ва жараёнлар таъсирини албатта ҳисобга олиш;
* давлатнинг, айрим корхоналар ва фуқароларнинг иқтисодий манфаатларини уйғунлаштириш;
* қишлоқ хўжалиги ер эгалиги ва ердан фойдаланишларини иқтисодий ҳимоялаш ҳамда ерларни бузилишдан сақлаш;
* ишлаб чиқариш мақсадларига нисбатан табиатни муҳофаза қилиш мақсадларининг устиворлиги;
* ердан оқилона фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириш;
* барча амалга ошириладиган тадбирларнинг иқтисодий самарадорлиги.

Юқори ривожланган давлатлар тажрибаси (хусусан, Швеция, Германия, США) кўрсатишича, ер муносабатларини тартибга солишнинг самарали иқтисодий механизми мос инфратизимни (ер банклари, мулкларни баҳолаш ва солиққа тортиш хизматлари, биржалар ва ш.ў.) талаб этади. Бундан ташқари, бутун тизим ер муносабатлари занжирининг аниқ ер мулкдоридан, ер эгаси ва ердан фойдаланувчидан бошлаб, бутун давлатгача бўлган барча бўғинларини қамраб олсагина ишлайди.

Ер ислоҳотларини амалга ошириш учун зарур пул маблағлари қуйидаги манбаалар ҳисобига ташкил топади:

* ер учун тўловлар (ер солиғи ва ижара ҳақи);
* ноқишлоқ хўжалик мақсадлари учун олинадиган қишлоқ хўжалик ерлари учун қоплама тўловлар;
* ерни ва бошқа кўчмас мулкларни сотишдан ажратмалар;
* ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларни рўйхатга олиш билан боғлиқ йиғимлар;
* ер сиёсатини, ердан оқилона фойдаланишни ва уни муҳофаза қилишни ташкил этишни амалга оширишга йўналтириладиган мақсадли давлат дотациялари ва корхоналар фойдаларидан ажратмалар;
* бошқа манбаалар (жарималар, халқаро ёрдам ва ш.ў.).

Ер тузиш тўловларни жорий этиш, унинг мавжуд механизмлари мукаммал эмаслигига қарамасдан, ердан фойдаланувчиларнинг иқтисодий манфаатларини ишга солиш ва ер ислоҳотини барча йўналишлар бўйича амалга оширишни тезлатиш имконини берди.

Давлатнинг ер сиёсатини амалга ошириш бўйича ишларнинг асосий оғирлиги мос таркибга, моддий-техник таъминотга ва ер ислоҳотининг пишиб етилган муаммоларини ҳуқуқий саводли, техник тўғри ва иқтисодий асосланган ҳолда ечишга қодир малакали мутахассисларга эга давлат ер тузиш органлари зиммасига тушади.

Шу билан бир вақтнинг ўзида принципиал янги вазифалар пайдо бўлиши сабабли, уларнинг таркибини ва ваколатларини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш зарурати туғилади.

Назорат саволлари:

1. Ер муносабатлари нима?
2. Жамиятнинг ер тузуми нима?
3. Ер эгалиги ва ердан фойдаланиш деганда нималар тушунилади?
4. Нима ҳудуд деб аталади?
5. Ҳудудни ташкил этиш деганда нима тушунилади? Унинг ер тузиш билан алоқаси қандай?
6. Ер ислоҳотигача мавжуд бўлган ер тузумининг асосий хусусиятлари нималардан иборат?

7. Ер ислоќоти нима?
8. Ўзбекистонда ер ислоќотини ўтказиш зарурати нимадан келиб чиљди ва унинг маљсади љандай?
9. Ер ислоќоти љандай асосий вазифаларни ечади?

IV боб
Ер ресурслари ва улардан фойдаланиш
1. Ерлардан хўжаликда фойдаланиш турлари ва уларнинг ќуљуљий маљоми

Мамлакатимиз ташљи чегаралари ичидаги ер (сув билан љопланган ерларни ќам љўшиб) давлатимиз мустаљиллигининг ќудудий асосини ташкил этади. Ўзбекистон Конституциясига асосан у мазкур ќудудда яшайдиган халљлар ќаёти ва фаолияти асоси ќисобланади. Бунда ер хусусий, давлат ва бошља мулкчилик шаклларида бўлиши мумкин.

Хўжалик ва бошља фаолиятларни олиб бориш учун ер берилади:

мулк љилиб, умрбод мерос љилиб љолдириш ёки фуљароларга ижарага фермер хўжаликларни юритиш, шахсий томорља хўжаликлари, уй-жой љуриш ва унга хизмат кўрсатиш, бођдорчилик, сабзавотчилик, чорвачилик ва бошља љишлољ хўжалик ишлаб чиљариши билан бођлиљ маљсадлар учун. Фермер хўжаликлари учун ўртача ер пайи миљдорида ажратилган ер участкалари ќамда шахсий уй-жой љурилиши ва љишлољ жойларида томорља хўжалиги, бођдорчилик ва чорвачилик учун ажратилган ерлар фуљароларга умрбод мерос љилиб љолдириш ќуљуљи билан текинга берилади;

фуљароларга ижарага фермер хўжаликларини юритиш, тадбиркорлик фаолияти ва бошља љонун билан таљиљланмаган маљсадлар учун;

жамоа, бошља љишлољ хўжалигининг ширкат корхоналарида, ќиссадорлик жамиятларида ишлайдиган фуљароларнинг жамоа - пай ва жамоа-умумий мулкчилиги учун. Шундай шароитларда ер ќудудлари умумий фойдаланиладиган бођдорчилик ўртољликлари аъзоларига ќам ажратилади;

муддатсиз фойдаланишга саноат, транспорт, алоља, мудофаа ва бошља нољишлољ хўжалик маљсадлари учун, мулкчилик шаклларига ва фаолият соќасига бођланмаган ќолда;

ижарага фуљароларга, давлат, ширкат ва жамоа корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига, љўшма корхоналарга, халљаро бирлашмаларга ва ташкилотларга, чет эллик жисмоний ва юридик шахсларга.

У ёки бу фаолиятни олиб бориш учун ер бериш натижасида ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчилар пайдо бўлади. Улар биргаликда халљ хўжалиги мос тармођининг ер-ресурс асосини ташкил этади.

Ўзбекистоннинг Ер кодексида барча ерларни белгили тоифаларга бўлиш белгиланган (3 жадвал).

3 жадвал

Ўзбекистоннинг ер фонди (2003 йилнинг бошига)

Ерлар тоифалари	Умумий майдон	
	млн га	жамига нисбатан %
Љишлољ хўжалигига мўлжалланган ерлар	22614	50,9
Аќоли яшаш жойлари ерлари	235,5	0,5
Саноат, транспорт, алоља, мудофаа ва		

бошъа маъсадларга мўлжалланган ерлар	1885,9	4,2
Табиатни муќофаза ъилиш, соѓломлаштириш, рекреация маъсадларига мўлжалланган ерлар	72,3	0,2
Тарихий-маданий аќамиятга молик ерлар	0,2	0,0
Ўрмон фонди ерлари	8578,3	19,3
Сув фонди ерлари	822,6	1,9
Захира ерлар	10201,5	23.0
Жами ерлар	44410,3	100,0

Ерлар тоифалари - бу ер фондининг фойдаланиш ва муќофаза ъилишнинг белгили ќуъуъий тартибига эга ва асосий мўлжалланган маъсади бўйича ажратилган бир ъисмидир.

Ерларни тармоълараро таъсимлашда уларнинг био-иълимий салоќияти ва унумдорлигидан тўла фойда-ланадиган корхоналар ва ишлаб чиъарувчиларга устиворлик берилади. Бундай тармоъ аввало ъишлоъ хўжалиги ќисобланади, шунинг учун ъонунлар унумдор ерларни биринчи навбатда ъишлоъ хўжалик маъсадлари учун ажратишни кўзда тутади. Ер бу тармоъда асосий ишлаб чиъариш воситаси вазифасини бажаради, ъўлланилаётган технологиялар эса унга бўлган юъори талаб (ер сиѓими) билан тавсифланади. Агар саноат маќсулотини ишлаб чиъариш ќажми корхона эгаллаб турган ер майдони билан кучсиз боѓланган бўлса, ъишлоъ хўжалигида у бевосита ерлар майдони ва сифатига боѓлиъдир.

Ер фонди айрим ер турларига (ќайдалма ерлар, пичанзорлар, яйловлар, ўрмонлар, батљоъликлар ва бошъ.) бўлинади.

Ер турлари - бу ўзининг табиий-тарихий белгилари билан ажралиб турадиган ва белгили хўжалик маъсадлари учун доимий фойдаланиладиган ёки фойдаланиш мумкин бўлган ер участкаларидир.

Ер фонди таркибида асосий ўринни ъишлоъ хўжалик маъсадлари учун фойдаланиладиган ёки ушбу маъсадларга мўлжалланган ъишлоъ хўжалиги ерлари эгаллайди. Уларнинг энг характерли белгиси - тупроъ унумдорлиги; усиз самарали ъишлоъ хўжалиги ишлаб чиъариши мумкин эмас. Бу ерлар фуъаролар, ширкатлар, ќар хил ъишлоъ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари (илмий-текшириш, ўъув-тажриба, ёрдамчи ъишлоъ хўжалиги, хўжаликлараро корхоналари ва ташкилотлари) мулкчилигидаги, эгалигидаги ёки фойдаланишидаги ерлардир.

Ъишлоъ хўжалик ерлари давлатнинг махсус ќимоясида бўлади; улардан бошъа маъсадларда фойдаланишга ъонунда кўзда тутилган алоќида ќоллардагина рухсат этилади.

Аќоли яшаш жойлари ерлари шаќарлар, шаќарчалар ва ъишлоъ аќоли яшаш жойлари ќудудларидан иборат бўлади. Улар аќоли яшаш жойининг уларни бошъа тоифалар ерларидан ажратиб турувчи ташъи чизиълари билан чегараланади. Бу ерларнинг асосий вазифаси - аќоли яшаш жойларининг ва уларда яшайдиган аќолининг талабларига хизмат ъилиш; улар мос маъмуриятлар ихтиёрида бўлишади. Ер ъонунларига асосан, улар олдинги ердан фойдаланувчилар ерлари таркибидан чиъарилади; уларнинг чегаралари ер тузиш ёрдамида белгиланади.

Саноат, транспорт, алоъа, мудофаа ва бошъа маъсадларга мўлжалланган ерлар ќар хил фаолиятларни амалга оширувчи (заводлар, фабрикалар, конлар, автомобил ва темир йўллари, ќарбий ъисмлар ва ш.ў.) корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар участкаларидан иборат бўлади. Бу тоифа ерларнинг унумдорлиги айтарлик даражада аќамиятга эга эмас, фаъат уларнинг геологик ва архитектура-лойиќалаш сифатлари аќамиятга эга.

Табиатни муќофаза ъилиш, соѓломлаштириш, рекреация маъсадларига мўлжалланган ва тарихий-маданий аќамиятга

молик ерларга љуриљхоналар, миллий, дендрология ва мемориал парклар, ботаника боѓлари, заказниклар (овчиликка мўлжалланган ерлар бундан мустасно), табиат ва археология ёдгорликлари, курортлар ќамда бошља табиий шифобахш омилларга эга, туризм ва оммавий дам олишни ташкил этиш учун мўлжалланган ер участкалари киради. Улар љаттиљ маљсадли фойдаланиш тартиби билан тавсифланади.

Ўрмон фонди ерлари фуљаролар, ўрмон хўжалиги ва бошља корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар мулкида, эгалик љилишида ва фойдаланишида бўлади. Улар дарахт-бута ўсимликлари эгаллаган ёки ўрмон билан љопланмаган, аммо ўрмон хўжалиги ва ўрмон саноати талаблари учун ажратилган ерлардир.

Ўрмоннинг халљ хўжалиги ва атроф муќит учун аќамияти кўп љирраликдир. Ўрмон ва љишлољ хўжалик ќудудларининг тўѓри нисбати љишлољ хўжалиги ерлари унумдорлигининг ошишига ёрдам љилади.

Ўрмон дарахтлари љишлољ хўжалик экинларига љараганда ўсиш шароитларига камрољ талаб љўйишади; улар учун ер љатламларининг ярољлилиги тупрољ унумдорлигига нисбатан аќамиятлирољ ќисобланади. Масалан, љишлољ хўжалиги учун ярољсизрољ ва кам унумли љумлољ тупрољлар љимматбаќо игнабаргли дарахтлар навларини ўстириш учун фойдаланилиши мумкин.

Сув фонди ерлари сув ќавзалари, музликлар, батљољликлар, гидротехник ва бошља сув хўжалиги иншоотлари ќамда сув ќавзалари, хўжаликлараро магистрал каналлар ва коллекторлар љирѓољлари бўйлаб ажратилган ер полосалари билан банд ќудудларни ўз ичига олади.

Захира ерлар ќар хил сабабларга кўра фуљароларга, ширкатларга, корхоналарга, муассасаларга, ташкилотларга мулк љилиб, эгалик љилиш, фойдаланиш учун ёки ижарага берилмаган ќудудлардан иборат.

Ер љонунларида љайта таљсимланадиган ерлар фондини яратиш кўзда тутилган, уларнинг таркибига љишлољ хўжалигидаги жамоа ва ширкат хўжаликларига, ќиссадорлик жамиятларига ерлар текинга берилгандан кейин љолган участкалар киритилади. Бу участкалар танлов асосида ёки аукционларда сотилади ёки кейинчалик сотиб олиш ќуљуљи билан ижарага берилади. Улар мавжуд фермер ва деќљон хўжаликларини, љишлољ хўжалик кооперативларини кенгайтириш, янгиларини тузиш учун захира ќисобланади.

Ер љонунчилиги кам сонли халљлар ва этник гуруќлар манфаатларини ќисобга олади; улар яшайдиган ва хўжалик фаолиятини олиб борадиган жойларда ќар хил тоифадаги ерлардан иборат махсус ќуљуљий тартибга эга ќудудлар ажратилиши мумкин.

Ерларни юљорида санаб ўтилган тоифалар бўйича таљсимлаш халљ хўжалигининг ривожланиши, экологик муаммоларни ечиш зарурати сабабли доимо ўзгариб туради. Энг кўп љайта таљсимлаш љишлољ хўжалигига мўлжалланган, ўрмон фонди ва захира ерларга тўѓри келади.

Ер тоифаларини тузиш ва кейинчалик уларнинг майдонларини ўзгартириш мавжуд ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни љайта ташкил этиш ёки янгиларини ташкил этиш йўли билан амалга ошади. Ќар бир тоифанинг майдони амалда пастдан юљорига љараб аниљланади. Ерларни тоифалар орасида љайта таљсимлашнинг асоси - маќаллий маъмурият органлари томонидан тасдиљланган ер тузиш чизмалари, хўжаликлараро ер тузиш лойиќалари ќисобланади.

Агросаноат мажмуасининг ер фонди - бу љишлољ хўжалиги ќамда тармољ маќсулотини љайта ишловчи, унинг учун ишлаб чиљариш воситаларини тайёрловчи ва унга хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг ерларидир. Ўзбекистон агросаноат мажмуаси катта ер ресурслари эга. Унинг самарали фаолият кўрсатиши ќар хил тармољлар корхоналарини тўѓри

жойлаштиришни, љишлоќ хўжалигини ќудудий ташкил этишнинг ољилона тизимини, ерлардан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш учун љулай шароит яратишни назарда тутади.

Ер фондларини бошљариш маќаллий маъмурият органлари ва Ер ресурслари бўйича давлат љўмитаси томонидан ўз ваколатларига мос тарзда, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Ер кодекси»га асосан амалга оширилади. Ерни тасарруф этиш бўйича асосий вазифалар љишлоќ ва туман (шаќар) маъмуриятларига юклатилган. Мулкларида ер участкалари бўлган фуљароларга уларни сотиш, мерос љилиб љолдириш, совђа љилиш, гаровга љўйиш ва ижарага бериш, алмашиш ќуљуљлари берилган. Ер участкаларини сотиб олиш ва сотиш албатта маќаллий маъмуриятда расмийлаштирилиши керак.

Ер фондини бошљариш бўйича муќим вазифаларни ер тузиш органлари, Ер ресурслари бўйича давлат љўмитаси ечади. Улар ер ислоќоти, давлат ер кадастри, ер мониторинги, ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш чизмаларини, ер тузиш чизмалари ва лойиќаларини, эрозияга љарши ва бошља тадбирларни тайёрлаш ва амалга ошириш бўйича ишларни ташкил этади. Ер тузиш органлари ерларни тасвирга олиш ва хариталаш, тупроќ, геоботаник ва бошља изланишларни ќам ўтказади.

Ер тузиш органларининг ваколатлари доимий равишда кенгаймољда. Ер ресурслари бўйича давлат љўмитасига туман, шаќар ва вилоят ќокимиятларининг ерларни олиш ва бериш бўйича љонунга зид љарорларини тўхтатиш ќуљуљи берилган.

Ер фондини бошљаришда табиатни муќофаза љилиш ва табиатдан ољилона фойдаланиш бўйича давлат органлари љатнашишади. Улар комплекс табиатни муќофаза љилиш фаолияти, табиий ресурслардан ољилона фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш соќасидаги вазирликлар ва љўмиталар ишларини мувофиљлаштириш ва ягона илмий-техник сиёсат олиб бориш учун жавобгардирлар. Улар экологик меъёрларни, љоидалар ва стандартларни тасдиљлайдилар, давлат экологик экспертизасини олиб борадилар, љуриљхона ишларини бошљарадилар. Улар фаолиятининг асоси бўлиб Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муќофаза љилиш тўђрисида»ги Љонуни (1992 й) хизмат љилади.

Ер љонунчилиги ер муносабатларини тартибга солиш, ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланиш бўйича ќар хил даражадаги маъмуриятларнинг ва сайланадиган органларнинг ваколатларини аниљлаб беради. Маќалий ќокимият органлари ваколатига љуйидагилар киради: ерларни бериш ва љайтариб олиш, ер тузиш ва ер кадастрини юритишни ташкил этиш, ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш устидан назорат ўрнатиш. Марказий ќокимиятга умумий ер муаммоларини ечиш юклатилган.

Ўзбекистон ер фондини бошљариш вазифаси давлат даражасида барча вилоятлар ва Љораљолпођистон Республикаси манфаатларини камраб оладиган ишларни бажаришни назарда тутади, шу жумладан:

* ерларни давлат эќтиёжлари учун ажратиш;
* ер дастурларини , ерга эгалик љилиш, ердан фойдаланишнинг ва ер муносабатларини тартибга солишнинг ољилона механизмини ишлаб чиљиш;
* ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилишни мос љонунчиликни ривожлантириш асосида ќуљуљий таъминлаш;
* ер кадастрини юритиш, ер учун тўловларнинг умумий тамойиллари, ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланишнинг ахборот асосини яратиш бўйича тадбирларни амалга ошириш тартибини белгилаш;
* ер тузиш тизимининг асосий љоидаларини белгилаш;
* ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилишни назорат љилиш ва ер мониторингини амалга ошириш.

Санаб ўтилган тадбирлар янги ер тузумини яратади ва ривожлантиради ва улар бевосита ер ислоќотларини таъминлашга йўналтирилган. Ер фондини бошљариш амалиёти кўп йиллар давомида ерга тежамкорлик, эќтиёткорлик муносабати, унинг унумдорлигини ва маќсулдорлик салоќиятини ошириш, бошљача айтганда - ердан фойдаланиш соќасига, усулларига ва ќудудни тузиш шаклларига, техник воситаларга ва аграр технологияларга ваљти-ваљти билан ўзгаришлар киритилиб борган бўлишига љарамасдан ер ресурсларидан ољилона фойдаланиш бўйича талабларга жавоб бермади. Кўп минтаљаларда ер фондини саљлаш ва ундан фойдаланиш аќволи ођирлашди, деградация жараёнлари камраб олган майдонлар кенгайди. Љуйидагилар таъминланганда ердан фойдаланиш ољилона деб айтилади:

* табиий ва иљтисодий шароитлар ва мазкур ќудуднинг хусусиятлари тўла ќисобга олинади;

* жамиятнинг туб ижтимоий-иљтисодий манфаатлари таъминланади;

* ишлаб чиљариш ва бошља турдаги фаолиятларнинг юљори самарадорлигига эришилади;

* ернинг унумдорлигини ва бошља фойдали хусусиятларини љайта тиклаш ва уни муќофаза љилиш таъминланади.

Ердан ољилона фойдаланиш маљсадлари ўзгармаган ќолда уларга эришиш усуллари ишлаб чиљаришнинг илмий-техник даражасига, жамиятнинг иљтисодий имкониятларига, аќолининг ижтимоий талабларига бођлиљ ќолда бир-бирларидан фарљ љилади. Бирољ, ерларни яхшилаш бўйича тадбирларни режалаштириш ва амалга оширишга тармољлар бўйича ёндошиш, капитал харажатларнинг љониљарсиз таркиби, уларнинг нокомплекслиги ва балансланмаганлиги, љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришининг табиий ва иљтисодий шароитларини ёмон ќисобга олиш сабабли, бу харажатларнинг љопланиши жуда паст эди ва љишлољ хўжалиги ишлаб чиљариши самарадорлиги айтарлик ўзгармади. Ќозир ирригация ва мелиорация объектларини жойлаштириш усулларини ўзгартириш, йўл љурилишини кенгайтириш, маъданли ўђитлардан ва бошља интенсивлаш воситаларидан ољилона фойдаланиш керак. Тармољни ривожлантиришнинг асосий имкониятлари уни юритишнинг адаптив стратегияси, хўжалик юритиш шаклларининг ќар хиллиги, бозор муносабатларига ўтиш билан бођлиљ.

Ердан фойдаланишнинг тарихий вужудга келган таркиби ќудудлар ва минтаљалар бўйича замонавий хўжалик ва экологик талабларга тўла жавоб бермайди. Урушдан кейинги йилларда љишлољ хўжалиги сув билан яхши таъминланган минтаљалардан љуруљ чўл минтаљаларига кўча бошлади (Мирзачўл, Љарши, Жиззах, Шеробод ва бошља чўллар). Аќоли зич жойлашган минтаљалардаги љишлољ хўжалик ерлари майдонларининг љисљариши, чўл минтаљаларида янги ерларни ўзлаштириш билан љоплана бошлади.

Чўл минтаљаларида бир гектар ерни ўзлаштириш, эскидан деќљончилик билан шуђулланиладиган минтаљалардаги бир гектар унумдор ерни йўљотишнинг ўрнини љоплай олмайди. Сабаби, уларнинг ќосилдорликлари орасидаги фарљ икки бараварга яљин. Шунинг учун ќам чўл минтаљаларида ердан фойдаланишнинг ољилона таркибини тиклаш ва ерлар унумдорлигини ошириш агросаноат мажмуасини ривожлантиришнинг устивор вазифаларидан бири бўлиб љолади.

Бошља минтаљаларда ќам ердан ољилона фойдаланиш зарур. Деќљончиликнинг ривожланиши бу минтаљаларда ќайдалма ерларнинг ќаддан ташљари кўпайишига, ўрмонлар ва бошља дов-дарахтлар майдонларининг љисљаришига, эрозия жараёнларининг кенг ривожланишига, гумус миљдорининг кескин камайишига олиб келди. Айрим вилоятларда љишлољ

хўжалик экинлари ќосилдорлигининг ўсиши тўхтади, ерларни муќофаза љилишга сарфланган катта капитал харажатлар эса сезиларли натижаларни бермади. Чўл минтаљаларини ўзлаштиришда сифати паст ерлар ќам ўзлаштирилиб, ќайдалма ерлар таркибига љўшилди. Бу ерларда тупрољ унумдорлигини ошириш бўйича туб чораларни кўриш керак.

Ерлардан ољилона фойдаланиш аќолининг жойлашиши ва љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришининг меќнат ресурслари билан таъминланишига бођлиљ. Унумдор ерлар љишлољ хўжалигида фаљат юљори малакали, зарур меќнат љуроллари билан љуролланган ишчилар сони етарлик бўлгандагина юљори ќосил бериши мумкин. Ер ва инсон меќнати љишлољ хўжалигида ажралмасдир, улар љишлољ хўжалиги тармољларининг жойлашишини ва самарадорлигини белгилайди.

Ўзбекистонда ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланишнинг ривожланишида охирги ўн йилликда икки жараён - аќолининг жон боши ќисобига ер билан таъминланиш даражасининг тўхтовсиз камайиши ва шу билан бир љаторда асосий деќљончилик минтаљаларида љишлољ хўжалигида банд битта доимий ишчига нисбатан ќайдалма ва љишлољ хўжалик ерлари майдонларининг ўсиши кузатилмољда.

Аќолининг нисбий ер билан таъминланиши - ќудуднинг инсон ќаётий заруратларини љондириш учун ярољлилигини кўрсатувчи асосий кўрсаткичдир.

Собиљ иттифољнинг айрим республикалари аќолисининг љишлољ хўжалик ерлари ва ќайдалма ерлар билан таъминланиши тўђрисидаги маълумотлар 4 жадвалда келтирилган.

4 жадвал

Аќолининг 1 одам бошига маќсулдор ерлар билан таъминланиши

СНГ давлатлари	1970 й		1990 й	
	љишлољ хўжалик ерлари	ќайдалма ерлар	љишлољ хўжалик ерлари	ќайдалма ерлар
Ўзбекистон	2,31	0,29	1,40	0,22
Россия	1,80	1,02	1,52	0,90
Љозођистон	17,00	2,63	13,33	2,14
Беларус	1,10	0,68	0,92	0,60
Украина	0,91	0,72	0,81	0,65

Мамлакатимиз аќолисининг ер билан таъминланиш даражаси тўхтовсиз љисљармољда. 2000 йилга келиб, бу кўрсаткичлар республикамизда мос тарзда 1,07 ва 0,17 тенг бўлди. Охирги 30 йилда 1 одамга тўђри келадиган љишлољ хўжалик ерлари майдони 1,24 га (53,7%), ќайдалма ерлар - 0,12 га (41,4%) камайди. Бу кўп давлатларга хос табиий жараён бўлишига љарамасдан, у ердан фойдаланишни интенсивлаш ва љишлољ хўжалик экинларининг ќосилдорлигини ошириш билан бирга бориши керак. Акс ќолда албатта, озиљ овљат таъминотининг ёмонлашишига олиб келади.

Саноатнинг ривожланиши, шаќар ва љишлољ ќаётининг ижтимоий шароитларидаги фарљ, меќнатга ярољли аќолининг љишлољ хўжалигидан чиљиб кетишига олиб келади. Шунинг учун ќам Республикамизнинг умумий аќолиси сонидаги љишлољ аќолисининг нисбати тўхтовсиз камаймољда; лекин бу кўрсаткич ќали Республикамизда анча юљори - 50 % ошиљ. Бу кўрсаткич ривожланган давлатларда 10-15 % атрофида.

Љишлољ хўжалиги ерлари таркибида 2000 йилда сифати яхши ерлар 39,2%, шўрланмаган ерлар 35,6%, сув эрозиясига учрамаган ерлар 92,4% ташкил этди. Демак, Республикамиз ерларининг ярмидан кўпи шўрланган, сифати ўрта ва паст ерлардир (5 жадвал).

5 жадвал

Республика ер фонди тавсифи (% ќисобида)

Шўрланганлик бўйича	Сув эрозияси бўйича	Тошлилик бўйича	Сифати бўйича
Шўрланмаган 35,6 Шўрланган 64,4	Эрозияга учрамаган 92,4 Эрозияга учраган 6,7 Текширилмаган 0,9	Тошсиз ерлар 95,5 Тошли ерлар 3,6 Текширилмаган 0,9	Энг яхши 8,3 Яхши 30,9 Ўртача 34,8 Ўртачадан паст 17,8 Ёмон 7,3 Текширилма-ган 0,9

Ерлардан оќилона фойдаланиш учун мамлакатимизнинг барча минтаќаларида уларнинг сифатини тубдан яхшилаш биринчи даражали аҳамиятга эга. Кўзланган тадбирлар мажмуасида катта ҳудудларини ќамраб оладиган, оддий, нисбатан арзон тадбирлар кўпроќ бўлиши керак. Ерга таъсир этиш хусусиятлари ва иќтисодий аҳамияти бўйича бу тадбирларни ќуйидаги турларга бўлиш мумкин:

ер тузиш - ишлаб чиќаришни ернинг сифатига ќараб ихтисослаштириш, ердан фойдаланиш усулларини оптималлаш, ерларни илмий асосда трансформациялаш, тупроќлар унумдорлигини оширишни таъминловчи ҳудудни ташкил этиш;

агротехник - деҳќончиликда прогрессив ресурсларни тежовчи технологияларни, ўђитлаш ва ўсимликларни ҳимоя ќилиш тизимларини жорий этиш;

инженерлик (маданий техник, зах ќочириш, суђориш, рекультивациялаш, ҳимоя ўрмон полосалари ва ш.ў.).

Ерларни яхшилаш бўйича тадбирлар самарадорлигини баҳолаш ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза ќилишнинг Республика ва минтаќавий тизимларини, ер тузиш чизмаларини ишлашда амалга оширилади.

Озиќ-овќат ва хом ашё муаммоларини ечиш учун ерларни ҳамма жойда яхшилаш ва улардан интенсив фойдаланиш билан бир ќаторда ҳудудларни ќишлоќ хўжалиги учун янгидан ўзлаштириш ва тиклаш ҳам катта аҳамиятга эга. Бу айниќса чўл минтаќалари учун долзарбдир.

Ҳар ќандай давлат учун табиатдан фойдаланиш имкониятларини билиш жуда катта аҳамиятга эга; шу билан бир ќаторда бу дарров ерларни ўзлаштириш ва ҳайдалма ерга айлантириш дегани эмас. Ќишлоќ хўжалигининг ер ресурс базасини кенгайтириш фаќат ишлаб чиќаришни самарали ташкил этишда, ердан фойдаланишнинг интенсив усулларида, экологик хавфсиз технологияларда ва ќишлоќ хўжалик экинларининг юќори ҳосилдорлигидагина маќсадга мувофиќдир.

Янги ерларни ўзлаштиришнинг энг аҳамиятли шартлари ќуйидагилар ҳисобланади:

* ноќишлоќ хўжалик заруратлари учун ерларни ажратиш келтириб чиќарган унумдор ерларнинг камайишини ќоплаш;

* ҳудудий-ишлаб чиќариш мажмуаларининг аграр-индустриал ривожланиши ва улар учун мос озиќ-овќат базасини яратиш зарурати;

* ќишлоќ хўжалик ерларининг нооќилона таркибига ва нисбатига эга туманларда уларни консервациялашда (ваќтинча фойдаланишдан чиќаришда), ўтлоќлаштиришда, ўрмон билан ќоплашда ҳайдалма ерлар майдонини тўлдириш.

Янги ерларни ўзлаштиришга яќин келажакда йирик чўл массивларини ќамраб оладиган бир маротабалик тадбир сифатида ќаралиши мумкин эмас. Ҳайдалма ерлар ва бошќа ќишлоќ хўжалик ерлари майдонларини кенгайтириш айрим хўжаликларда мазкур ҳудуднинг хўжалик таъсири интенсивлигининг ошишига турђунлиги ва кўзланаётган чораларнинг экологик хавфсизлигидан, аниќ ижтимоий ва иќтисодий шароитлардан келиб чиќиб амалга оширилиши керак.

Жамиятнинг илмий-техник салоҳияти ќанчалик юќори ва табиатдан фойдаланиш интенсивроќ бўлса, ерни ва бошќа

табиий ресурсларни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларга бўлган талаб шунчалик ўткирроқ сезилади. Масаланинг моҳияти ер ресурсларидан жамият ҳаётининг барча жабҳаларида фойдаланиш экологик мувозанатнинг қайтариб бўлмас даражада бузилишига олиб келмаслигидадир.

Ерларни муҳофаза қилиш - бу ерларнинг ҳолатини ёмонлаштирувчи ҳамда ерларнинг қишлоқ хўжалиги фойдаланишидан асоссиз олиниши жараёнларининг олдини олиш ва тугатиш бўйича ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий - хўжалик, агрономик, техник ва бошқа тадбирлар тизимидир.

Ерлардан нооқилона фойдаланишда табиий шароитларга ва хўжалик фаолияти тавсифига боғлиқ ҳолда, унинг ҳар хил бузилиш шакллари пайдо бўлади:

* сув, шамол, ирригация эрозиялари ва унинг бошқа турлари;
* суғориладиган ерларнинг иккиламчи шўрланиши;
* қишлоқ хўжалик ва ўрмон ерларининг саноат ва аграр ишлаб чиқариш чиқиндилари, минерал ўғитлар ва пестицидлар билан ифлосланиши;
* мелиорациялашда, маъданли хом ашё ва ёнилғи қазиб олишда ҳудуднинг қуриб қолиши;
* гидроэнергия қурилишида ва суғоришда сизот сувлари сатҳининг кўтарилиб, ер юзасига яқинлашиши;
* тоғ ишлари ва қурилишда ерларнинг бузилиши.

Ерни муҳофаза қилиш тадбирлари таркиби ерларнинг бузилиш шаклларига, мос ҳудудлар ҳолати ва кўзда тутилган фойдаланилиши хусусиятларига боғлиқ бўлади. Улар самарадорликлари мезони сифатида тупроқ унумдорлигини ошириш, таннархни пасайтириш ва маҳсулот сифатини яхшилаш хизмат қилади.

Айрим тадбирлар ҳар хил салбий жараёнларнинг - эрозия, шўрланиш, ифлосланиш ва ш.ў. биргаликдаги таъсирини ҳисобга олган ҳолда, ерни муҳофаза қилиш мажмуаларига айланади. Эрозия ва қайта шўрланишнинг олдини олишга ҳудудни ва ишлаб чиқаришни реал ташкил этишда, ердан ва сувдан фойдаланишнинг ресурсларни тежовчи технологияларини қўллашда эришилади. Ерларнинг ифлосланиши, иссиқликдан қуриб кетиши, ер ости сувларининг ер сатҳигача кўтарилиши зарарли таъсир манбаасини тугатиш, ҳудудни оқилона ташкил этиш, мос экинларни экиш, техник ва технологик такомиллаштиришлар ҳисобига тугатилиши мумкин. Ерларнинг маъданли хом ашёларни қазиб олиш ва қурилишдаги бузилишларидан уларнинг ҳажмини чеклаш ва ўз вақтида бузилган майдонларни рекультивациялаш ёрдамида қутилиш мумкин.

Ерларни муҳофаза қилиш усуллари ҳуқуқий, иқтисодий, ер тузиш ва бошқа турларга бўлинади. Ҳуқуқий усуллар аввало ҳамма ердан фойдаланувчилар учун мажбурий табиатни муҳофаза қилиш қонунларини ва экологик меъёрлар тизимини ишлашни назарда тутади.

Иқтисодий усуллар, хусусан, қишлоқ хўжалиги ва ўрмон ерларига келтирилган зарар, уларни саноат ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари эҳтиёжлари учун олишдаги зарарлар учун пул тўловларини ўз ичига олади. Бу соҳада шу кунгача кўрилган чоралар охирги йилларда ҳайдалма ерлар ажратилишининг анча қисқаришига олиб келди. Ҳаракатдаги қонунчилик бўйича табиий муҳитга зарар келтираётган корхоналар зарарни тўла қоплашга мажбурдирлар.

Ерларни муҳофаза қилишнинг ер тузиш усуллари ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни тартибга солишга, ерни муҳофаза қилиш ҳаракатлари ва маълум ҳудудларни соғломлаштиришнинг умумий дастурларини асослашга қаратилади. Ер тузиш чизмалари ва лойиҳаларида ишланган ерлардан фойдаланишни оқилона ташкил этиш ва уларни агроэкологик табақалаштириш, ландшафтларни ҳимоялашнинг самарали йўлларини танлаш, фойдаланиш тартиблари бўйича

ќар хил ќимоя минтаљаларини ва ќудудларини ажратиш учун бошланђич асос бўлиб хизмат љилади.

Инженерлик-технологик усуллар тадбирларнинг - гидротехник иншоотларни љуриш, ўрмон дарахтларини ўтљазишдан љишлољ хўжалик экинларини етиштиришнинг тупрољ ва сувни тежовчи усулларигача бўлган кенг турларини кўзда тутади.

Ерни муќофаза љилишнинг биологик усуллари сезиларли даражада тупрољлар органик љисмини кенгайтирилган љайта тиклашга љаратилган бўлади. Тупрољдаги гумус миљдорига унинг намликни саљлаши, ўсимликни озуља моддалари билан таъминлаши, микроорганизмлар ќаёти фаолилияти учун яхши шароит яратиши, ташљи муќит таъсирига љаршилик кўрсатиши бођлиљ. Эксперт баќолари бўйича ќозир йиллик гумус камайишининг ярмига яљини солинаётган органик ўђитлар билан тўлдирилади. Шунинг учун таљчил деќљончиликдан ресурсларни тежовчи деќљончиликка тезда ўтиш керак.

Вазирликлар ва тармољлар, корхоналар ва ташкилотлар, айрим фуљаролар томонидан ерлардан ољилона фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш, ер тузиш, ер кадастри ва ер мониторингини юритиш бўйича љонунчиликка риоя этилиши сайланадиган ва ижрочи ќокимиятлар, ер тузиш органлари томонидан назорат љилинади. Давлатнинг назорат љилиш вазифаси - ерда бутун жамият манфаатлари учун тартибни саљлашнинг маъмурий усулларининг ажралмас бўлагидир. Маќаллий маъмурият ер участкаларидан улар берилган маљсадларга мос фойдаланишни, ерларни муќофаза љилиш бўйича тадбирларни ўтказишни, нољишлољ хўжалик эќтиёжлари учун ерларни ажратиш ва љурилиш ишларини бажаришда тупрољларнинг унумдор љатламини љирљиб олишни, ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш соќасида режалаш ва лойиќалаш амалиётини ва ш.ў. белгилайди.

Ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланишнинг белгиланган тартибини бузганлик учун жавобгар шахслар иљтисодий, маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилади. Ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш, улардан хўжасизларча фойдаланиш ва бузиш, мажбурий табиатни муќофаза љилиш тадбирларини бажармаслик, ваљтинча эгалланган ерларни ўз ваљтида љайтармаслик, чегара белгиларини йўљотиш билан бођлиљ ќуљуљбузорликларнинг олди олинади ва уларга йўл љўйилмайди. Ер участкалари љайтариб олиниши ва бошља яхширољ эгага ва фойдаланувчига берилиши мумкин.

2. Ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланиш

Ернинг ижтимоий-иљтисодий аќамияти ундан белгили хўжалик ёки жамоа маљсадлари учун фойдаланиш ёрдамида кўринади; ерга эгалик љилиш ва фойдаланиш жамият фаолиятининг объектив шартларига киради. Хўжалик юритиш усуллари, мулкчилик шакллари, ердан фойдаланиш ва унга эгалик љилиш тартиби доимо ўзгариб туради. Энг сезиларли ўзгаришларга у ишлаб чиљариш усулларини ва ижтимоий муносабатларни тубдан ислоќ љилишда учрайди.

Ўзбекистон Ер кодексига асосан љишлољ хўжалигини юритиш учун ер участкалари мулк љилиб, мерос љилиб љолдириладиган умрбод эгалик љилиш, доимий ёки муддатли фойдаланиш, ижара ќуљуљлари билан берилади. Бунда мустаљил хўжалик юритиш, экинларга ва ўтљазилган кўчатларга, етиштирилган љишлољ хўжалик маќсулотларига ва уларни сотишдан олинган даромадларга мулкчилик ва бошља ќуљуљлар кафолатланади.

Саноат ва бошља фаолиятлар учун ер мулк љилиб ёки муддатсиз фойдаланишга берилади. Ердан фойдаланиш ќуљуљи берилган фуљаролар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар

ерни ажратиш шартларига љаттиљ риоя љилишлари керак. Бу эса ердан фойдаланувчилар ќуљуљларининг ер мулкдорлари ва эгалари ќуљуљларига нисбатан бироз чекланганлигини кўрсатади.

Ер тузиш ишларини амалга оширишда ер мулкчилиги биринчи навбатда ижтимоий-иљтисодий категория сифатида иштирољ этади; у ер мулкдорининг ва эгасининг фойдаланувчига нисбатан ќокимлик функцияларини тавсифлайди. Ерга эгалик љилиш амалий маънода ердан фойдаланишни ќам назарда тутади, сабаби, ердан фойдаланишнинг белгили тартибига суянади. Љонун чиљарувчи ва ижрочи органлар ер муносабатларини тартибга солиб, ердан фойдаланиш ва унга эгалик љилиш турларини ва маљсадини, шартларини, тартибини, шаклларини, муддатларини белгилайдилар. Љишлољ хўжалигида ердан фойдаланиш жараёнини ва ќуљий таъминлаш мажмуасини тўла кўрсатиш учун иккита тушунча ќам - ерга эгалик љилиш ќамда ердан фойдаланиш ишлатилади.

Ер тузишда тез-тез «ердан фойдаланиш» сўзи ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш ва у берилган маљсадни амалга ошириш бўйича ишлаб чиљариш ва ижтимоий фаолиятлар мазмунини белгилаш учун ишлатилади. Бу вазиятда ердан фойдаланиш белгиланган тартибда корхонага, муассасага, ташкилотга, фуљарога аниљ маљсадлар учун берилган, жойларда чегараланган ер участкаси маъносида ишлатилади. Маъмурий тумандаги бундай участкалар йиѓиндиси ердан фойдаланувчилар тизимини ташкил этади.

Ерга эгалик љилиш мулкчилик, шахсий ва жамоа фаолияти, љайтарилиш ва муддатлилик белгилари бўйича ажратилади. Улар хусусий, жамоа-пайчилик ёки љўшма; фуљаролар учун умрбод мерос љилиб љолдирилувчи, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар учун доимий; ваљтинча (ижарада), тўловли ёки текин; мўлжалланган маљсадлари бўйича - љишлољ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, аралаш бўлишлари мумкин.

Ердан фойдаланиш яна бир неча классификациялаш белгиларига эга. Ердан фойдаланишни ташкил этиш шакллари бўйича улар жамоа ва шахсий турларга бўлинади. Жамоа турига корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шахсий турига эса фуљаролар участкалари киради. Мўлжалланган маљсадлари бўйича ердан фойдаланиш саноат, транспорт, мудофаа, сув хўжалиги, табиатни муќофаза љилиш, шаќар љурилиши ва ш.ў. ердан фойдаланишларига, фойдаланиш муддати бўйича - доимий ва ваљтинча, љисља ва узољ муддатли турларга ажратилади. Ќуљуљий маљоми бўйича бирламчи (ер маќаллий маъмурият томонидан берилади) ва иккиламчи ердан фойдаланишларга (ер мулкдор, бирламчи ер эгаси ёки фойдаланувчи томонидан берилади) ажратилади.

Ер фонди таркибида етакчи ўринни љишлољ хўжалик корхоналари, фермер ва деќљон хўжаликлари ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлари эгаллайди. Бу мамлакатимизни озиљ-овљат маќсулотлари билан таъминлашнинг асоси, ернинг табиий ва иљтисодий салоќиятларидан тўларољ фойдаланиш шаклидир. Улар жамоа хўжаликлари, љишлољ хўжалик ширкатлари ва хўжаликлараро корхоналар ва бошља давлат љишлољ хўжалик корхоналари, илмий - текшириш муассасалари ва ўљув юртлари, фермер хўжаликлари ва бошљ. ерларини љамраб олади. Ўзбекистоннинг љишлољ хўжалик корхоналари ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлари тўѓрисидаги маълумот 6 жадвалда келтирилган.

6 жадвал

Ўзбекистонда љишлољ хўжалик корхоналари ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлари (2000 й), млн га

Ер эга-лари ва ердан	Умумий майдони	Шу жумладан љишлољ хўжалик ерлари				
		Ќайдал-	Бўз ерлар	Пичан-	Яйлов-	Љишлољ

фойдала-нувчилар		ма ерлар		зорлар	лар	хўжалиги ерларининг ќаммаси
5160	25789,8	4037,9	79,7	110,0	15938,3	20505,3

Љишлоќ хўжалик корхоналарининг ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлари унумдор ерларнинг асосий љисмини љамраб олади. Уларнинг таркибида барча љишлоќ хўжалик ерларининг - яъни озиљ-овкат маќсулотларини олиш учун доимо фойдаланиладиган ерларнинг 96,3% бор. Љишлоќ хўжалик ерларининг энг љимматбаќо тури ќайдалма ерлар ќисобланади. Унинг белгилари - доимий ишланиши ва дон, техника, озуља ва бошља экинларни экиш ќамда бўш шудгор учун фойдаланилишидир. Љишлоќ хўжалиги корхоналари ерларида барча ќайдалма ерлар майдонининг 99,6% жамланган.

Љишлоќ хўжалик корхоналари ерларининг Ўзбекистонда 352,9 минг гектарини дарахтзорлар эгаллаб турибди, бу уларнинг умумий майдонига нисбатан 1,3% ташкил этади. Бу ер турига бођлар, узумзорлар, резаворзорлар, кўчатхоналар, тут плантациялари ва бошљ. киради. Улар мева, резавор, техника, озуља ва доривор маќсулотлар етиштириш ќамда хушманзаралик яратиш маљсадлари учун мўлжаллангандирлар.

Љишлоќ хўжалик корхоналари ва хўжаликлари ерлари таркибида 0,42% пичанзорлар ва 61,8% яйловлар - яъни, доимий равишда чорва молларини бољиш ва пичан ўриш учун мўлжалланган ерлар бор. Бу ерларнинг унумдорлигини ошириш чорвачилик озуља базасининг асосий резервидир.

Жамоа хўжаликлари ерларининг умумий майдонлари охирги йилларда аста-секин фермер ва деќљон хўжаликларига ер ажратиш натижасида камайиб бормољда. Лекин улар ерлари таркибида ќайдалма ерлар нисбати ўсиб бормољда. Бу ердан фойдаланишни интенсивлаш (суђориш, зах љочириш ва ш.ў.), фойдаланилмаётган ерларни нољишлоќ хўжалик маљсадлари учун ажратиш натижасида рўй бермољда.

Жамоа хўжаликларининг ажратилган ерлар майдони бўйича ўлчамлари минтаљалар бўйича ќар хил; бу табиий ва иљтисодий омиллардан келиб чиљади. Љишлоќ хўжалик ерларининг контурлари йирик бўлган чўл ќудудларидаги хўжаликларда уларнинг майдонлари катта (7жадвал).

Аграр ислоќот жамоа хўжаликларининг ерда ишлаш усулларига ва шаклларига туб ўзгаришлар киритди. Бу корхоналар 1998 йил 30 апрелда љабул љилинган ва 2003 йил август ойида иузатишлар киритилган «Љишлоќ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўђрисидаги», «Фермер хўжалиги тўђрисидаги», «Деќљон хўжалиги тўђрисидаги» љонунларга асосан љайта ташкил этилишлари керак. Жамоа хўжаликлари љишлоќ хўжалик кооперативларига айлантирилмољда, фермер ва деќљон хўжаликлари тузилмољда, ердан фойдаланишнинг ва ишлаб чиљаришни ташкил этишнинг ижара ва оила пудрати турларига ўтилмољда. Ердан фойдаланувчилар мулкдорларга айланиб, ўз ќуљуљларини кенгайтиришмољда.

7 жадвал

Ўзбекистонда жамоа хўжаликларининг ўртача ер майдонлари (2000 й), млн га

Вилоятлар	Умумий майдони	Љишлоќ хўжалик ерлари	Ќайдалма ерлар
Љораљолпођистон Республикаси	18590,9	11977,9	2857,4
Андижон	1844,2	1222,3	1293,6
Бухоро	19060,0	14341,4	1361,5
Жиззах	7843,0	6387,5	1615,2
Навоий	89233,2	83917,5	1240,0
Наманган	4345,8	2548,9	1743,1

Самарљанд	4727,2	3833,6	1123,0
Сирдарё	3333,4	2537,6	2522,9
Сурхандарё	10073,4	7125,7	2051,4
Тошкент	3232,2	2215,9	1417,5
Фарђона	3217,3	1696,4	1893,9
Хоразм	3202,2	2061,4	1575,5
Љашљадарё	11202,2	9338,7	2197,4

Љишлољ хўжалиги илмий-текшириш муассасалари ва ўљув юртлари ўз эгаликлари ва фойдаланишларида экспериментал ўљув ва бошља маљсадлар учун ерларга эга. Ќаракатдаги ер љонунчилиги бўйича улар ер эгаликларининг бутунлиги ерислоќотида саљланади.

Ёрдамчи љишлољ хўжалик ердан фойдаланишлари саноат ва бошља корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ёнида ташкил этилади. Улар љишлољ хўжалик маќсулотларини ишлаб чиљариш, ишчи ва хизматчиларни озиљ-овљат билан таъминлашни яхшилаш учун мўлжалланади. Бундай корхоналарни ташкил этиш усуллари ќар хил; аќолиси кам минтаљаларда ўзлаштириш учун ярољлирољ ер массивлари танланади, аќоли зич жойлашган минтаљаларда эса улар фойдаланилмайдиган ерлари бор хўжаликлар ќудудида ќамда захира ва ўрмон фонди ерларида жойлаштирилади.

Жамоа бођдорчилиги ва полизчилиги љишлољ хўжалиги ер эгалиги ва ердан фойдаланишининг бирламчи ёки иккиламчи шакллари кўринишида бўлади. Ер бођдорчилик учун ишчи ва хизматчиларга мерос љилиб љолдириладиган умрбод эгалик љилишга ёки жамоа полизчилиги учун ваљтинча фойдаланишга берилади.

Жамоа бођдорчилиги ва полизчилигини ташкил этиш учун фуљаролар бођдорчилик-узумчилик ёки полизчилик ширкатларига бирлашадилар. Бођдорчилик-узумчилик ёки полизчилик ширкатининг ќар бир аъзосига 0,06 гектаргача ва полизчилик ширкатининг ќар бир аъзосига 0,08 гектаргача ўлчамда ер участкалари берилади, йўлларни, суђориш тармољларини жойлаштириш, умумий фойдаланиш минтаљалари учун зарур ер майдонлари ажратилади.

Шахсий ердан фойдаланиш Ўзбекистонда љишлољ хўжалигини коллективлаштириш тугатилишигача асосий ўринни эгаллаб турди. Кейинчалик у томорља ерлари ва хизмат чек ерлари билан чекланиб љолди. Љишлољларда мустаљил деќљон хўжаликлари умуман љолмади.

Томорља ердан фойдаланишлари олдин корхоналарнинг ерлари бўлиб, улар колхозчиларга, ишчи ва хизматчиларга, ногиронларга, нафаљахўрларга шахсий ёрдамчи хўжалик учун иккиламчи фойдаланишга берилган эди. Ќозир улар љишлољлар маъмурияти ихтиёрига берилган. Республикамиз мустаљилликка эришганидан кейин томорља ерларининг умумий майдони кескин кенгайтирилди, улар мерос љилиб љолдириладиган умрбод эгалик љилиш ќуљуљи билан берилади.

Транспорт ва ўрмон хўжалиги ишчиларининг айрим тоифаларига картошка, сабзавот ва бошља маќсулотларни етиштириш учун хизмат чек ерлари ажратилади.

Томорља ерларининг ишчилар, хизматчилар ва бошља фуљаролар хизмат чек ерлари билан биргаликдаги умумий майдони 2000 й 642,9 минг га тенг бўлди. Шу жумладан суђориладиган ерлари 481,9 га. Шахсий ердан фойдаланувчилар кичик ерларга эга бўлишига љарамасдан ќамма ваљт озиљ-овљат жамђармасига кўп миљдорда картошка, сабзавот, полиз, мева, сут, гўшт етказиб бериб турди. Одамнинг ердан ажратилишига, эгалик туйђусининг йўљолишига тўсљинлик љилиб, томорља ерлари љишлољ ќаёти тарзини саљлаб туришга ёрдам љилди. Шунинг учун ќам шахсий томорља хўжаликлари майдони Республикамиз мустаљилликка эришганидан кейин кенгайтирилди.

Ўзбекистонда кенг ќудудларда ва ќар хил табиий-иљтисодий шароитларда љишлољ хўжалиги ишлаб чиљариши ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларнинг ќар хил шаклларига, уларнинг ољилона таркибига муќтож.

Анъанавий жамоа колхоз - совхоз ва шахсий томорља шаклидаги ердан фойдаланишлар энди етарлик бўлмай љолди. Ер, ижара, мулкчилик, кооперация, ер ислоќоти тўђрисидаги љонуний актлар, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг янги шакллари ривожланишига ёрдам љилади, шу сабабли, уларнинг таркиби ўзгарди - фермер, деќљон хўжаликларининг, ширкатларнинг, фермер, деќљон хўжаликлари бирлашмаларининг ќиссалари ошди.

Ўзбекистонда асосан, товар деќљон хўжаликларини ривожлантириш учун ќуљуљий ва иљтисодий асос яратилди. Давлат уларнинг оёљља туришига ва самарали фаолиятига кўмаклашади, љишлољ мулкдорларининг ќуљуљларини ва љонуний манфаатларини таъминлайди.

Деќљон ер эгаликлари ва фермер хўжаликлари ердан фойдаланишлари захира ерлар, ўрмон фонди, жамоа хўжаликлари ва бошља корхоналар ва ташкилотлар ерлари ќисобига ташкил этилади. Маќаллий шароитларга бођлиљ ќолда текинга бериладиган ерларнинг чекланган меъёрлари белгиланган. Бу хўжаликлар ихтиёрийлик, ерларни мулк љилиб ёки мерос љилиб ижара ќуљуљлари билан бериш, етиштирилган маќсулотни тўла тасарруф этиш асосида тузилади. Деќљон хўжаликлари фаолиятига давлатнинг, бошља органлар ва мансабдор шахсларнинг ихтиёрий аралашиши таљиљланади. Хўжалик бошлиљларига мулкчилик ёки мерос љилиб љолдириладиган умрбод эгалик љилиш ќуљуљларини тасдиљловчи давлат акти ёки шаќодатномаси берилади. Ер тузиш бўйича бошланђич ишлар давлат бюджети ќисобига амалга оширилади.

Деќљон хўжалигининг ерга бўлган мулкчилик ќуљуљи тўла ва љисман ер участкасидан ихтиёрий воз кечишда, ерлардан мўлжалланган маљсадларга ђилоф фойдаланилганда, тупрољлар унумдорлигининг сезиларли пасайишига олиб келадиган ердан фойдаланишнинг асосий тартиблари бузилганда, ер участкалари давлат ёки жамият эќтиёжлари учун олинганда тўхтатилади. Бу ерлар сотиб олиниши ва сотилиши, алмаштирилиши, гаровга љуйилиши мумкин. Участкаларни сотиб олиш ва сотиш маќаллий маъмурият орљали амалга оширилади.

Нољишлољ хўжалик маљсадларига мўлжалланган ерлар Ўзбекистонда анча катта майдонни эгаллайди. Улар ўз таркибларига ўрмон хўжалиги, саноат ва транспорт корхоналари, курортлар ва љўриљхоналар, гидротехник, сув хўжалиги ва бошља объектлар ердан фойдаланишларини бирлаштиради. Ўрмон хўжалиги корхоналари ўз ердан фойдаланишларини, асосан, давлат фонди ерлари ќисобига ташкил этадилар. Шаќарлар ва шаќарчалар ќудудлари таркибига кўплаб ќар хил ер эгалари ва ердан фойдаланишлар киради.

Нољишлољ хўжалик ердан фойдаланишлари учун (курортлар, љўриљхоналар, табиатни муќофаза љилиш ва сођломлаштиришга мўлжалланган объектлардан ташљари) ерларни мутлољ тежаш тамойили, уларни энг прогрессив лойиќалар ва техник ечимлар асосида бериш мажбурийдир. Бу ердан фойдаланишларни тузишда бош йўналиш - уларда ишлаб чиљариш объектлари эгаллаб турган ерларнинг нисбатини кўпайтириш, ќудудларнинг љурилиш зичлигини оширишдир. Ќозирги ваљтда саноат корхоналари ерларининг фаљат 59% ажратилган маљсадларга мос фойдаланилади. Шаќарларда бевосита шаќарсозлик маљсадларида 52% ќудуд хизмат љилади. Љолган љурилиш эгалламаган майдонларнинг асосий љисми бино ва иншоотларни љуриш учун ярољлидир.

Ноќишлоќ хўжалик ердан фойдаланишларини янада такомиллаштириш ќуйидагилар ќисобига амалга оширилади:

–мавжуд саноат корхоналари ва транспорт иншоотларини такомиллаштиришнинг устиворлиги ва янги ќурилишларнинг чекланиши;

–кўпќаватлик ќурилишни, объектларни комплекс жойлаштиришни кенг ќўллаш, ер ости кенгликларидан фойдаланиш;

–чиќитсиз ва кам чиќитли технологияларни ўзлаштириш, ќўшимча маќсулотларни ќайта ишлаш ва хом ашёни саќлаш, ќимоя минтаќаларини яратиш учун махсус ќудудларни ажратиш;

–ерни кўп талаб ќиладиган ишлаб чиќаришларни унумсиз ерларда жойлаштириш;

–юќори техник категорияли магистрал автомобил йўлларини ва ќаттиќ ќопламали ќишлоќ йўлларини ќуришни тезлаштириш.

Ќар хил ер эгалари ва ердан фойдаланишлар биргаликда мамлакатимизнинг ер хўжалигини ташкил этади. У 2000 й. 40 мингдан ортиќ фермер хўжаликларининг, 2335 жамоа ва ширкат хўжаликларининг, 35838 деќќон хўжаликлари ва томорќа участкаларининг, 104083 ишчи ва хизматчиларнинг боѓдорчилик участкаларининг ерларини, 1461 саноат, транспорт ва бошќа тармоќлар корхоналари ер участкаларини; минглаб шаќарлар ва шаќарчалар ќудудларини ўз ичига олади. Унга яна жойлашиши ва фаолият кўрсатиши ер билан, унинг сифати ва жойлашган ўрни билан ажралмас боѓлиќ ќар хил объектлар (суѓориш ва зах ќочириш тизимлари, йўл тармоќлари, ўрмон дарахтлари полосалари ва ш.ў.) киради.

Ер хўжалигини оќилона ташкил этиш ќишлоќ, сув, ўрмон хўжаликлари, маъданли хом ашё мажмуасининг ва бошќ. барча тармоќларнинг ќудудий ўзаро ќамкорликларини яхшилайди. Турѓун ишлаб чиќариш воситалари билан биргаликда ер хўжалигини ташкил этадиган ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар ўз таркиблари бўйича жудаям ўзгарувчан бўлади. Айрим корхоналар тугатилади ва тури ўзгартирилади, янги ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар ташкил этилади, мамлакатимиздаги ер муносабатлари тавсифи ўзгаради. Бу ўзгаришлар бутун жамият манфаатларини таъминлашга ќаратилган давлатнинг меъёрида тартибга солиш объекти бўлишлари керак.

Ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар тизими миллий анъаналар, табиий ва иќтисодий шароитлар таъсири остида вужудга келади. Ер тузиш ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни тартибга солиш, ер хўжалигини такомиллаштириш воситаси бўлиб хизмат ќилади. Шунинг учун у ишлаб чиќаришни ва ќудудни ташкил этишда содир бўлаётган ўзгаришларга мос равишда доимий янгиланиб бориши керак.

Назорат саволлари:

1. Ер - халќ ќаёти ва фаолилияти асосидир деган тезисга ќандай маъно юклатилган?
2. Ер тоифалари нима?
3. Ер фондини ким бошќаради?
4. Ердан оќилона фойдаланиш нима? У ќандай амалга оширилади?
5. Ерни муќофаза ќилиш деганда нима тушунилади?
6. Ќандай ќилиб ер тузиш ердан оќилона фойдаланишга ёрдам беради?
7. «Ер эгалиги» ва «ердан фойдаланиш» тушунчалари ќандай маъноларга эга?
8. Ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни классификациялаш ќандай белгилар бўйича ўтказилади?

9. Љишлољ хўжалигига мўлжалланган ерлар таркибига нималар киради?

10. Ер ислоќоти натижасида ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг љандай янги шакллари пайдо бўлди?

11. Нољишлољ хўжалик маљсадларига мўлжалланган ерлар таркибига нималар киради?

12. Давлат љандай љилиб ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар тизимининг ривожланишини тартибга солади?

V боб

Ер тузишнинг тарихий тажрибаси

1. Ер тузиш туђилишининг объектив сабаблари ва шароитлари, унинг ижтимоий табиати

Ижтимоий ташкилотларнинг ќар бир турига, ишлаб чиљариш кучларининг ривожланиш даражасига, ерга ва бошља ишлаб чиљариш воситаларига бўлган асосий мулкчилик шаклидан келиб чиљадиган, ўз навбатида ер тузишнинг ўзига хос мазмуни ва шаклини келтириб чиљарадиган, маълум ер муносабатлари мос келади. Ер тузиш тарихини ўрганиш унинг табиатини, ривожланиш љонуниятларини яхши тушуниш ва шунга асосан уни ќозирги шароитда такомиллаштиришнинг самарали йўлларини топиш имконини беради.

Ер табиий асос, ишлаб чиљариш жараёнининг биринчи моддий зарурати ва шарти ќисобланади. Шунинг учун инсоният жамияти эволюциясининг барча тарихий босљичларида ернинг (ќудуднинг) ва ќар хил ишлаб чиљариш воситаларининг бир-бирларига мослигини ва бирлаштирилишини у ёки бу даражада таъминлаш керак бўлди.

Ибтидоий жамоада бу бирлашиш ва мослашиш нисбатан тасодифий характерга эга бўлиб, ердан ќар хил маљсадлар учун фойдаланиш доираларини чегаралашдан иборат бўлди. Одамлар кичик гуруќларга бўлиниб, асосан озиљ-овљатларни йиђиш ва жамоа билан оддий љуроллар ёрдамида ов љилиш ќисобига яшар эдилар. Љатор вазиятларда айрим гуруќлар орасида тўљнашувлар содир бўлиб турарди, сабаби, кўп сонли одамлар чекланган ќудудларда ўзларини озиљ-овљат билан таъминлай олмас эди; бу янги ерларни ўзлаштиришни рађбатлантирди. Ишлаб чиљариш воситаларига ишлаб чиљариш кучларининг примитив характерига мос, жамоа мулкчилиги ќукмрон эди. Иш љуроллари шунчалик кам ривожланган эдики, якка ќолда йиртљич ќайвонлар ва табиат кучлари билан курашиш имконияти йўљ эди; бундан жамоа меќнатига, ерга ва бошља ишлаб чиљариш воситаларига ќамда меќнат маќсулотларига умумий мулкчилик зарурати келиб чиљди.

Айрим оилалар, жамоалар ва сулолалар мулкчилигининг пайдо бўлиши, меќнатнинг подачилик ва деќљончилик уруђлари орасида таљсимланишининг ривожланиши билан ерларни чегаралаш, яъни фойдаланиладиган ќудудлар чегараларини белгилаш зарурати келиб чиљди. Бунинг учун аввало табиий чегаралардан (дарёлар, кўллар, ер турлари чегаралари, жарликлар ва бошља рельефнинг элементлари), кейинчалик - чегараларда ўрнатиладиган махсус ишланган белгилардан (тошлар, устунлар ва бошљ.) фойдаланилди. Масалан, шарљий славянлар асосан дарёлар ва кўллар љирђољларидаги тарљољ, мустаќкамланган шаќарларда кичик гуруќлар бўлиб яшардилар. Аќоли яшаш жойлари атрофидаги ерлар умумий ќисобланиб, айрим шахслар ва оилалар орасида љурља ташлаш ёрдамида таљсимланар эди. Бизнинг эрамизнинг биринчи асрларидаёљ уларда далалар ва ўтлољлар чегараларига љўйиладиган ер мулкчилиги белгилари бор эди.

Хусусий мулкчилик институти пайдо бўла бошлаши, давлат ташкилоти ривожланиши, деќљончиликнинг интенсивлашиши, ернинг, бошља ишлаб чиљариш воситаларининг ва тирик меќнатнинг бирлаштирилиши ва бир-бирларига мослаштирилиши одамларнинг ердан фойдаланишни маљсадли ташкил этиш бўйича онгли фаолиятининг бир турига айланади. Бу фаолият, бошланишида ер ўлчаш ишлари ёки чегаралаш деб аталди, ваљт ўтиши билан у ќозир ер тузиш деб аталадиган жараёнга айланди.

Ер ўлчаш ишлари зарурати жуда љадимдан пайдо бўлди. Ќиндистон, Миср, Греция, Яљин шарљ халљлари бизнинг эрамиздан кўп асрлар олдин ќам ер массивларини љисмларга бўлишган, ернинг љатъий ќисобини олиб боришган, каналларни љуриш, иншоотларни тиклаш маљсадида ќар хил ўлчашларни амалга оширганлар, ерларни чегаралаш ва ўлчаш ишларини бажарганлар, ќаљљонийрољ солиљља тортиш маљсадида унинг сифатини ќисобга олганлар. Масалан, Геродот ўз фуљаролари орасида ерни тенг квадрат участкаларга бўлиб таљсимлаган ва уларга ќар йили ер солиђини тўлаш мажбуриятини белгилаган Миср шоќи Сесострисни (бизнинг эрамизгача XIX аср) таърифлаган. Агар ерларни Нил дарёси сувлари ювиб кетса, у йиллик солиљ миљдорини камайтириш маљсадида зарар миљдорини аниљлаш учун одамларни жўнатарди. Геродот фикрича ўша ваљтда ер ўлчаш маќорати яратилган эди, кейинчалик у Элладага олиб ўтилди.

Љадимги Римда ерга бўлган мулкчилик ќуљуљини мустаќкамлаш маљсадида ерларни ёзма таърифлаш ўтказилди, бу ишларнинг бошланишини шоќ Сервий Туллига бођлашади (бизнинг эрамизгача VI аср). Бунинг учун махсус реестрлар юритилар эди; уларга ер участкаларининг майдонлари, уларга ишлов бериш усули, уларнинг сифати ва даромадлилиги тўђрисида маълумотлар ёзиларди. Бронзадаги жадвалларга ер эгаликлари планлари, номлари, чегаралари ва майдонлари туширилар, хўжаликнинг ўзи ва ерлари сифати тўђрисида маълумотлар бериларди. Ерлардан фойдаланишни ва ер эгаликларини ташкил этишни ќисобга олишнинг кўрсатилган тамойиллари кейинчалик Рим империясининг ќамма чеккаларига тарљалди. Масалан, Галлияда ерларни ќисобга олиш, босиб олинганидан кейин дарров Юлий Цезар давридаёљ (бизнинг эрамизгача 100 - 44 йиллар) ўтказилган эди. Цезарнинг издоши Октавиан Август (бизнинг эрамизгача 63 - 14 й. бизнинг эрамизда) ерларнинг ёзма тавсифини, картасини тузиш ва сифатини аниљлаш билан аниљ ќисоблашни жорий этди, бу пул ва маќсулот шаклида тўланадиган ер солиђини икки баравар кўпайтириш имконини берди.

Ўрта асрлардаги Европада ер тузумининг асосини феодалларнинг (дворянлар, дин арбоблари ва бошљ.) ерга мулкчилиги ва асосан мерос характерига эга деќљонларнинг ажратилган ердан фойдаланишлари ташкил этар эди. Ердан фойдаланиш учун деќљонлар - ишлаб бериш (барщина), маќсулот (оброк) ва пул ренталарини тўлашар эди. Давлат феодалларнинг ерга бўлган мутлољ мулкчилик ќуљуљларини ќимоя љилар ва унинг мустаќкамланишига норозилик чиљишларини аёвсиз бостириб, ќар томонлама ёрдам љилар эди. Тарихдан Франциядаги Жакерия (XIV а.), Англияда Уот Тайлер љўзђолони (XIV аср охири), Германияда Томас Мюнцерн бошчилигидаги (XVI а.), Россияда Степан Разин (XVII а.) ва Емельян Пугачев (XVIII а.) бошчилигидаги деќљонлар урушлари яхши маълум. Жуда катта миљёсдаги деќљонлар љўзђалони Хитойда бутун ўрта асрларда бўлиб турди. Масалан, тайпинлар љўзђолони (XIX а.) кўп миллионли аќолини љамраб олди; деќљонлар ердан ва бошља мулклардан фойдаланишда тенглик эълон љилдилар. Бу чиљишларда олдинга сурилган умумий талаб ернинг адолатли таљсимланиши, ердан эркин фойдаланиш ва унга эгалик љилиш бўлди.

Ўрта асрлардаёљ ер тузиш давлат маљомига эга эди ва биринчи навбатда ерларнинг ќисоби (кадастри) билан уларни ер эгалари орасида бўлиш ва чегараларни белгилаш (ер мулки чегараларини белгилаш ва мустаќкамлаш) билан боѓлиљ бўлди. Ђарбий Европадаги ўрта асрлар кадастрига, хусусан, франклар љироли Буюк Карл (742 - 814 йиллар) ер ќисобини, Вилгельм Забт этувчи (1066 - 1087 йиллар) замонларидаги ерларнинг майдони ва сифати тўѓрисида тўла маълумотларга эга инглиз «Даќшатли суд китоби», император Фридрихнинг II (1194 - 1250 йиллар) сицилия кадастри, Колабрия кадастри (1327 й.), Бранденбургский курфюршествасининг ер бўйича китоби (1375 й) ва бошљ. киради.

Капитализм ривожланиши билан ер тузиш ишлари доимий характерга эга бўла бошлади ва нафаљат ер мулкчилиги ќуљуљларини мустаќкамлашга, балки деќљончиликнинг (илѓор) тизимларини, янги юљори унумли машиналар ва механизмларни љўллаш маљсадида йирик товар хўжаликларида ердан фойдаланишни ташкил этишга љаратилган эди.

Ќар хил ижтимоий - иљтисодий формацияларда ва давлатларда ер тузишнинг туѓилиши ва ривожланишининг объектив сабабларини, шароитларини тахлил этиб љуйидаги хулосаларни чиљариш мумкин.

Ердан фойдаланиш жараёнида одамлар ерларга эгалик љилиш ва улардан фойдаланиш билан боѓлиљ маълум муносабатларга кирадилар; уларнинг асосини ерга бўлган мулкчилик ташкил этади. Маълум ер муносабатлари ва уларни тартибга солишни мос ташкил этиш билан тавсифланувчи жамият ва давлат љурилиши тизими жамиятнинг ер тузумини белгилайди. Давлат ер тузумига у ёки бу даражада таъсир этиб, ќар хил ќуљуљий, иљтисодий, ташкилий чоралар ёрдамида амалга ошириладиган ер сиёсатини олиб боради. Ќуљуљий чоралар ќамма ваљт ќам мажбурият ва мажбурлаш элементларидан иборат бўлади. Улар ер муносабатларини ер љонунчилиги, суд ва маъмурий ќуљуљлар асосида тартибга солишади.

Иљтисодий чоралар ер муносабатларининг солиљља тортиш, кредитлаш, маљсадли молиялаш, субсидиялаш, ердан фойдаланишни режалаш ва ш.ў. асосида ривожланишига ёрдам беради.

Ташкилий чоралар ер муносабатларининг ривожланишини ќар хил ширкатларни, ўртољликларни тузиш, малакали кадрларни тайёрлаш, моддий - техник таъминотга, транспортга ёрдам кўрсатиш, янги ерлар ўзлаштирилаётган туманларга аќолини кўчиришга кўмаклашиш ва ш.ў. билан таъминлайди.

Давлатнинг ер сиёсати љонун чиљарувчи ва ижрочи ќокимиятлар органлари, суд, молия, банк органлари, ќар хил љўмиталар томонидан амалга оширилиши мумкин. Бирољ уларнинг иљтисодий ва ижтимоий ќаёт соќасидаги кўплаб бошља ташљи ва ички сиёсатни амалга ошириш билан боѓлиљ вазифалари бўлганлиги сабабли, биринчи навбатда ер сиёсати масалалари билан шуѓулланадиган махсус ер тузиш органларини ташкил этишнинг объектив зарурати туѓилади. Улар фаолиятининг маљсади - ердан фойдаланишда маълум тартибни таъминлаш, ерга бўлган мулкчилик ќуљуљини мустаќкамлаш ва ќимоя љилиш, мулкчилик ќуљуљининг бир шахсдан (муассаса, ташкилот) бошљасига ўтишини енгиллаштириш; зарурат туѓилганда ерларни солиљља тортиш ва рентасини олиш тартибини белгилаш; ердан хўжалик нуљтаи назаридан маљсадга мос фойдаланишни ташкил этишдир. Шунинг учун ер тузиш органларига, одатда, ер кадастрини юритиш, ерларни бериш ва љайтариб олиш, ер тортишувларини ечиш, хўжаликлар ќудудини ички ташкил этиш, ердан фойдаланиш ва ер љонунларининг амалга оширилиши устидан назорат ва уларни режалаштириш вазифалари юкланади.

Давлат ва ќуљуљ нуљтаи назаридан ер тузиш ер муносабатларини техник ва ќуљуљий расмийлаштириш, ердан

фойдаланиш (ерга эгалик љилиш) ќуљуљини белгилаш, таъминлаш ва ќимоя љилиш, ердан фойдаланишни маљсадли тартибга солиш бўйича давлат органларининг фаолиятидан иборат бўлади. Бошљача айтганда, ер тузиш - бу љонун билан белгиланган, давлатнинг ер сиёсатини амалга оширишга љаратилган жараёндир. Шунинг учун у маълум маънода унинг ёрдамида давлат ер муносабатларини ўз манфаатлари йўлида тартибга соладиган љурол (ўлчаш тизимлари) сифатида хизмат љилади.

Ер тузишнинг давлат маљоми ќуљуљий, техник ва иљтисодий томонларга эга, мос ер тузиш жараёни ва ер тузиш ишларини юритишни белгилайди. Бу жараённинг ќуљуљий томони ер тузиш ишини љўзђаш, бажариш, тасдиљлаш ва унинг ќаракати тартибини белгилайди; техник томони - ќужжатларни тузиш тартибини, расмийлаштириш, бериш ва уларнинг мазмунини; иљтисодий - лойиќанинг мазмуни ва асосланишини, ер тузиш ишларини ташкил этиш ва технологиясини, уларни молиялашни, љийматини ва ш.ў. белгилайди.

Давлатнинг ер сиёсати ер тузиш органлари давлат бошљарув органлари таркибида бўлса ва биргаликда ќаракат љилса ёки давлат номидан мос ваколатларга эга бўлсагина самарали амалга оширилади. Шу билан, айрим вазиятларда ер тузиш органлари томонидан амалга ошириладиган стандарт ќуљуљий, иљтисодий ва ташкилий чоралар етарлик бўлмаслиги ва давлат аграр ўзгаришларни, ер ислоќотларини, национализацияни амалга ошириб, ўз љўлига бевосита ер фондини тасарруф этишни олиши ќоллари изоќланади. Феодализмдан капитализмга ўтишда айрим мамлакатларда ер тузиш ёрдамида майда ишлаб чиљарувчиларни ердан ажратиш сиёсати олиб борилди. Масалан, Англияда ерларни ўраш (чегаралаш) жараёнида (XV - XVII а.) улардан деќљонлар ќайдаб чиљарилди, ерлар капиталистик љишлољ хўжалигини юритиш учун йирик ер эгаликларига бўлинди. Германияда XVI - XVIII асрларда ер тузиш ёрдамида помешчик ер эгаликлари мустаќкамланди; деќљонларга фаљат майда участкалар љолдирилди. Россия ќукумати ќам 1861 ва 1906 йиллардаги ислоќотлар ваљтида кўп жиќатдан шунга ўхшаш ќаракатлар љилди.

Шундай љилиб, ќар љандай ижтимоий - иљтисодий формацияларда ер нафаљат табиий ресурс ва ишлаб чиљаришнинг моддий-техник омили, балки ижтимоий - иљтисодий алољалар объекти сифатида таљсимланади ва ташкил этилади, бу албатта ушбу жараёнга маълум сиёсий мазмун беради.

Шу билан бир љаторда ер тузишни фаљат давлат фаолияти билан бођлаш керак эмас; бу љатор сабаблар билан изоќланади.

Биринчидан, ер фондини бошљариш ва ер сиёсатини амалга ошириш соќасидаги давлатнинг фаоллик даражаси љандай бўлишидан љатъий назар, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар ќамма ваљт ишлаб чиљариш кучлари ва ишлаб чиљариш муносабатлари эволюцияси билан бођлиљ ривожланишнинг ички манфаатдорликларига эга бўлишади; улар нафаљат давлат органлари кўрсатмаларига амал љилишади, балки ўзлари ташкил этилади.

Иккинчидан, ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларда бозор конъюктурасини ќисобга олиш ва хўжалик самарадорлигини ошириш маљсадида ерларини йирик, ихчам љулай шаклдаги массивларга айлантириш, трансформация, мелиорация ва ерларни яхшилаш билан бођлиљ шахсий иљтисодий манфаатлари бўлади. Масалан Англияда нон љонунларини љабул љилиш даврида (XVIII аср охири - XIX аср боши) деќљонлар доимо ер турлари таркибини ўзгартириб туришга мажбур бўлдилар. Доннинг паст ва гўштнинг юљори баќоси кўплаб ќайдалма ерларнинг яйловларга айланишига олиб келди, Англияда саноатнинг ривожланиши ва аќолининг ўсиши

сабабли дон нархининг кўтарилиши натижасида янгидан яратилган яйловлар яна дон экиш учун ќайдалди.

Учинчидан, ер тузиш ќудудни маълум даражада ташкил этиш ва љабул љилинган деќљончилик тизимлари билан боћлиљ; уларнинг ўзгариши ер тизими ва унга мос давлат сиёсати ўзгармаса ќам ер тузиш фаолияти тавсифини ўзгартиради.

Демак, деќљончиликнинг партов (бўзер) тизимидан гўнг - бўш шудгор тизимига ўтиши ерлар таркибининг ўзгаришига, ќайдалма ерлар нисбати ўсишига, уларнинг аќоли яшаш жойларига яљинлаштирилишига олиб келди. Ќар хил деќљончилик тизимларидан фойдаланиш ќудудни албатта љайта тузишни - кўп далали алмашлаб экишларни жорий этишни, янги далаларни, сућориш (ишчи) участкаларини жойлаштиришни, ерларни трансформациялашни талаб этади. Тупрољ эрозияси кенг тарљалган минтаљаларда деќљончиликнинг тупрољни ќимоя љилишга љаратилган тизимини ўзлаштириш ќудудни контурли - мелиоратив ёки контурли - полосали ташкил этиш ёрдамида таъминланди. Бошљача айтганда, хўжаликнинг ќар бир тизимига объектив ќолда ишлаб чиљаришни маълум ќудудий ташкил этиш мос келади.

Ер тузишнинг ижтимоий - иљтисодий назариясини биринчи ишлаб чиљљан П.Н.Першин бу тўћрисида шундай ёзган эди: «Умуман айтиш мумкинки, хўжалик тармољларининг ќар хил экстенсив тизимларига... кам меќнат сарфлари ва ишлаб чиљариш воситалари билан фойдаланиладиган ер турлари кўп бўлган ва уларнинг тарљољлиги, майдонларининг катта ўлчамлари билан тавсифланадиган, ќудудни ташкил этишнинг экстенсив турлари мос келади. Хўжаликнинг интенсив тизимларига катта харажатлар билан фойдаланиладиган ерлар таркибида кўп бўлганлиги ва улар љишлољларнинг ёнида жамланганлиги, нисбатан кичик ўлчамлари билан ажралиб турадиган ќудудни ташкил этишнинг интенсив турлари мос келади.» (П.Першин. Социально - экономическая теория землеустройства (Введение в экономику землеустройства // На аграрном фронте. 1925 №5-6. 49 б.).

Шундай љилиб, ер тузиш кўп љиррали ижтимоий - иљтисодий мазмунга эга. Ер тузиш фани иљтисодий фанлар туркумига киради, иљтисодий љонунлар таъсирини ва уларнинг ердан фойдаланиш жараёнида намаён бўлиш шаклларини ўрганади, шулар асосида ижтимоий ишлаб чиљаришда ва унинг таркибий љисмларида ќудудни ташкил этишнинг љонуниятларини очади.

Том маънода ер тузиш, ерларни таљсимлашда ва ундан фойдаланишда белгили тартиб ўрнатишдан иборатдир; бу тартиб ќудудни ва ер билан ажралмас боћлиљ ишлаб чиљариш воситаларини мос равишда ташкил этишда намаён бўлади. Ќамма ижтимоий - иљтисодий ќодисалар динамик характерга эга бўлганликлари сабабли, *ер тузиш - бу жамият ишлаб чиљариш кучлари ва ишлаб чиљариш муносабатлари ривожланиши талаб этадиган ќудудни ва ер билан ажралмас боћлиљ ишлаб чиљариш воситаларини маљсадли ташкил этиш жараёнидир,* деб айтиш мумкин.

Таклиф этилаётган таъриф љуйидаги асосий устунликларга эга. Биринчидан, у ќар хил ижтимоий - иљтисодий формацияларда љўлланиши мумкин. Иккинчидан, у ер тузиш жамият ривожланишининг иљтисодий љонуниятлари билан аниљланадиган, ќудудни ташкил этишнинг ќар хил шаклларидан фойдаланишда кўринадиган, объектив характерга эга эканлигини ќисобга олади. Учинчидан, у ер тузиш давлат органлари томонидан ўтказилиши мумкинлигини, бирољ у улар билан мажбурий боћланмаганлигини назарда тутади. Тўртинчидан, у ќудудни ташкил этиш илмий англаш давомида очиладиган маълум љонунларга бўйинсинишини назарда тутади.

Ва ниќоят, бу таъриф ер тузиш ва мелиорацияни аниљ ажратиб беради. Мелиорациянинг объекти у ёки бу тадбир натижасида ўзгарадиган, маълум физик ва кимёвий хусусиятларга эга табиий жисм сифатидаги ер ќисобланади. Мелиорациянинг маљсади - маълум ер участкасининг унумдорлик хусусиятларини яхшилашдир, бу эса белгили капитал харажатларни ва жорий эксплуатация харажатларини талаб этади. Ер тузишнинг объекти эса хўжалик ва унинг ќудуди ќисобланади, унинг асосий маљсади эса - хўжаликни ривожлантириш учун ќудуднинг ташкил этилишини яхшилашдир. Ер тузиш жараёнида биринчи навбатда ернинг ќудудий хусусиятлари (ер турлари таркиби, майдони, жойлашиши, чегаралари, шакллари, ер массивлари шакллари ва ш.ў.) ўзгаради. Бундай ўзгариш хўжалик фаолиятидан ажратилиб љаралиши мумкин эмас. Шунинг учун ер тузишда ишлаб чиљаришга нисбатан иккита бир-бири билан бођлиљ масала ечилади: ќудудни унинг талабларига мослаш ва ишлаб чиљаришнинг ўзини ќудудга мослаш.

Ќудудни ташкил этишнинг объктлари ќар хил; техник ташкил этишда бу асосий ишлаб чиљариш воситаси сифатида ер, иљтисодий ташкил этишда - ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар, ижтимоий ташкил этишда эса - ер мулкдори, ер эгаси ёки ердан фойдаланувчидир.

Ер тузиш нафаљат ердан фойдаланишнинг ќозир мавжуд усулларига тартиб киритади, балки хўжаликнинг ривожланиш йўналишларини аниљлайди (мелиоратив, йўл, ишлаб чиљариш љурилишларини љўшиб). Шунинг учун ердан фойдаланишда ва уни муќофаза љилишда љўпол хатоларга йўл љўймаслик учун барча вазиятларда юљорида айтилган масалаларни ечиш мутахассис ер тузувчиларнинг иштирокида ёки ер органлари билан келишилган ќолда амалга оширилиши керак. Бу ишлаб чиљаришни ќудудий режалаштириш масалаларига ќам тааллуљлидир.

Бизнинг мамлакатимизда ер тузиш љатор тарихий босљичларни босиб ўтди. Уларни ўрганиш замонавий ер муносабатларининг табиатини чуљур тушуниш ва уларни такомиллаштиришнинг оптимал йўлларини белгилаш имконини беради.

2. Ер тузиш ва чегаралаш XV асрдан XX асрнинг бошигача

Ер мулкчилигини мустаќкамлаш, ер эгаликларини ташкил этиш билан бођлиљ ер тузиш ишлари жумласига киритиш мумкин бўлган, кўпрољ маълум ва йирик ќажмдаги ишлар жумласига Россияда ёзма таърифлаш (письцовые описания), бош ва махсус чегаралаш (генеральное и специальное межевание), 1861 ва 1906 йиллардаги ер ислоќотлари асосида ўтказилган ер тузиш ишларини киритиш мумкин.

Ёзма таърифлаш (чегаралаш) Москва давлати даврида (XV - XVIII асрлар) ўтказилиб, поместье тизимини тўђри йўлга љўйиш учун зарур эди; шу билан ерларни хизмат кўрсатган ва ќарбий одамларга фойдаланиш учун тарљатиш ќисобига давлат ќокимияти мустаќкамланди. Поместье ердан фойдаланиши ваљтинчалик бўлиб, ер фаљат ќарбий ёки фуљаролик хизмати даврига берилар эди. У ер эгасининг тўла мулки ќисобланган вотчина ер эгалигини тўлдирди. Поместье атамаси биринчи марта 1407 йилда берилган ёрлиљлардан бирида учрайди. Иван III подшоќлигида (XV аср охири) поместье ќуљуљи тез ривожланди ва юз йиллардан кейин поместье ерлари вотчина ерларидан кўп эди. XVII асрда улар Москва давлатининг барча ерларининг 80% яљинини эгаллади.

Шу даврда монастир, церков, сарой ва давлат ерлари анча катта майдонларни эгаллади, улар доимий равишда кенгайиб борди.

XIV асрда Россияда кўп деќљонлар шахсий эркин эдилар; улар князларга маълум солиљни тўлаб ўз ерларига эгалик љилишар эди. Бирољ XV-XVII асрларда, деќљонларнинг иљтисодий зоифлигидан фойдаланиб, феодал давлати љўллаб-љувватлаши билан йирик ер эгалари уларнинг ерларини аста-секин эгаллаб олишди, деќљонлар эса крепостнойлар љаторига ўтишди.

Поместия приказлари деб номланган ер ишларини олиб борувчи давлат муассасаси бошчилигида ўтказиладиган ёзма таърифлаш нафаљат ерларни ёзма таърифлаш ва ќисобга олиш учун, балки, феодалларнинг ерга бўлган мулкий ќуљуљларини мустаќкамлаш учун ќам зарур эди. Кимга, љаерда ва љандай хизматлари эвазига поместье эгалиги учун ер берилганлиги ёзиладиган муддатли китобни юритадиган приказлар орљали ер муносабатлари тартибга солинар эди. Ёзма таърифларда аќолини ќисобга олиш олиб борилганлиги учун деќљонларни крепостнойлаштиришга асос яратилди.

Ёзма таърифлаш Поместия прикази томонидан тайинланадиган ёзувчи партиялар томонидан олиб борилди; ерлар чегаралари доимий белгилар бўйича (жарликлар, дарёлар, батљољликлар номлари бўйича) рўйхатга олинди.

Бош чегаралаш 1765 - 1861 йиллар орасидаги даврда дворян ер эгаликларини техник ва ќуљуљий расмийлаштириш ва унинг аниљ чегараларини таъминлаш маљсадида ўтказилди. Бунга сабаб, ер эгаликлари XVIII асрнинг биринчи ярмида жуда чалкаш бўлганлиги эди. Дворянлар ерлари љонуний расмийлаштирилмаган эди, бу уларни сотиб олишда, сотишда, меросга љолдиришда, совђа љилишда ќамда ќар хил ер турлари (суђориш жойлари, ўрмонлар, йўллар ва бошљ.) сифатида фойдаланишда ноаниљликларга олиб келар эди. Кўплаб ер эгаликлари бўлак-бўлак полосалар шаклида жойлашган эди, нотекис, нољулай чегараларга эга, чегараларнинг ўткир љирралари бошљалар ерларига кириб кетиши ва бошља камчиликларга эга эди. Бош чегаралаш 1765 й. 19 сентябрда чоп этилган љўшнилар билан тортишувлар бўлмаганда, у ёки бу шахс эгалигидаги барча ерларни ер эгаларига бириктиришни кўзда тутадиган ќукумат манифести асосида амалга оширилди. Акс ќолда тортишувга сабаб бўлган участкаларга эгалик љилиш ќуљуљини тасдиљловчи ќужжатларни таљдим этиш зарур бўлар эди. Чегаралаш давлат ташаббуси билан ва мажбурий тарзда ўтказилди; ишларни губерния чегаралаш хизматига бўйинсинадиган ер ўлчаш партиялари олиб борди. Чегаралаш хизматини бошљариш ва назорат љилиш ќамда губернияларда ечилмаган ер тортишувларини ечиш билан Москва чегаралаш девонхонаси шуђулланар эди. Бундан ташљари, сенат ёнида чегаралаш экспедицияси, бош чегаралашни ўтказиш бўйича махсус олий орган ва суд-чегаралаш, тортишув ишлари бўйича охирги инстанция ташкил этилди. Шундай љилиб, ер сиёсатини амалга ошириш учун давлат томонидан ерга эгалик љилиш соќасидаги унинг манфаатларини ќаётга тадбиљ љилувчи махсус аппарат (чегаралаш хизмати) тузилди.

Бош чегаралашда ўз даврининг энг аниљ ўлчаш асбобларидан фойдаланилди. У дачалар деб номланган жойларда чегараланиб ажратилган ер участкалари бўйича олиб борилди. Дачага ќар хил ерлар (помешчикларнинг, церковнинг ва бошљ.) ёки битта ўлчамлари бўйича йирик ер эгалиги кириши мумкин эди. Дачалар битта ёки бир неча љишлољлар ерларидан ќам тузилар эди. Бош чегаралашнинг ќар бир дачасига план, уездга эса - бир дюмда 500 сажен масштабдаги бош план тузилди.

Чегаралаш жараёнида махсус билимларни талаб этадиган катта ќажмдаги ер ўлчаш ишларини бажаришга тўђри келди. Малакали мутахассислар етишмас эди, шунинг учун чегаралашга ер ўлчаш ва геодезия асосларини биладиган барча шахслар жалб этилди. 1779 йилдан бошлаб ер ўлчовчи кадрларни Ер ўлчаш мактаби тайёрлай бошлади. Бу мактаб 1819

й. Ер ўлчовчилар билим юртига айлантирилди ва унинг базасида 1835 й. Чегаралаш (Межевой) институти ташкил этилди (кейинчалик - Москва ер тузиш инженерлари институти, ќозир эса - Ер тузиш бўйича давлат университети).

100 йилга яљин давом этган бош чегаралаш даврида 32 губернияда 300,75 млн га майдонга эга 188264 дача чегараланди; бу помешчиклар ер эгаликлари ќуљуљий асосларини жиддий мустаќкамлаш имконини берди.

Махсус чегаралаш XIX асрнинг биринчи ярмида ўтказилди. Унинг маљсади помешчик хўжаликларининг интенсивлигини ошириш ва ерларнинг бозорда айланишининг ривожланишини таъминлаш эди. Гап шундаки, бош чегаралаш ер эгаликларидаги барча љарама-љаршиликларни тугата олмади; шунинг учун бош чегаралашнинг умумий дачалари айрим ер эгалари дачаларига, уларнинг илтимослари бўйича ва уларнинг ќисобидан бўлинди. Махсус чегаралаш ер эгаликларининг узољ давом этадиган тортишувлари сабабли, жудаям секин амалга оширилди ва љимматга тушди. Барча ишлар 1806 йилдан бошлаб уезд ер ўлчовчилари томонидан олиб борилди. Охир ољибатда ќукумат чегаралашни тезлаштириш маљсадида иљтисодий жазо чораларини љўллашга мажбур бўлди; масалан, 1842 йилдаги љонун бўйича барча кредит муассасаларига чегараланмаган мулкий ерлар гаровига ссудалар бериш таљиљланди. Шу ваљтнинг ўзида бўлак-бўлак полосалардан иборат ер эгаликларига гаров чеклаб љўйилди, бош дачалардаги чегаралаш ишларини арзонлаштириш бўйича чоралар кўрилди. Бу даврда ќаммаси бўлиб майдони 65 млн га атрофида бўлган 143 мингта бош чегаралаш дачалари љайта чегараланди.

1861 й. ислоќот асосида ерларни тузиш Россияда капитализмнинг ривожланиши билан бевосита боѓлиљ эди. Крепостной тузум деќљончиликнинг ўсишига, товарлилигининг кўтарилишига ва интенсивлашишига тўсљинлик љилар эди. Љишлољларда синфий курашнинг кучайиши, Европа ва Америкадаги радикал буржуазия-демократик ва буржуазия-миллий ўзгаришлар подшоќ ќукуматини крепостной ќуљуљни бекор љилишга ва деќљонлар ислоќотини бошлашга мажбур этди. Ислоќотнинг маљсади деќљонларни шахсий љарамликдан озод љилиб, уларга помешчиклар ерларининг бир љисмини мулк љилиб бериш ва уларнинг љишлољ хўжалик маќсулотларини етиштиришдан манфаатдорликларини ошириш эди. Бошланишида деќљонларга помешчиклар ерларининг бир љисми барщина ва оброк мажбуриятлари билан берилди. Кейин, помешчик билан ерни сотиб олиш шартномаси имзоланганидан сўнг, деќљонлар унинг мулкдорларига айландилар. Сотиб олиш фаљат помешчиклар розилиги билан амалга оширилди, улар эса бу жараённи чўзишга интилишди.

Деќљонларнинг катта љисмида ерни сотиб олиш учун пул маблаѓлари йўљлиги сабабли, талаб этиладиган маблаѓнинг 80% давлат тўлади. Деќљонлар бу љарзни фоизлари билан хазинага 49 йил ичида љайтаришлари керак эди.

Крепостной љарамликдан озод бўлган деќљонлар ерларини тузиш даврида љуйидаги ишлар бажарилди: ажратиладиган ернинг майдонини ва ундаги мажбуриятларни белгилаш; низом ёрлиљларини тузиш; сотиб олиш тўловлари миљдорини аниљлаш; ер участкаларини жойларда ажратиш; деќљонлар ерларини помешчиклар ерларидан ажратиш ва чегаралаш.

Деќљонлар ерларини ажратиш бўйича ер тузиш ишларини ўтказиш учун помешчиклар ўз ќисобларидан хусусий ер ўлчовчиларни таклиф этишлари мумкин ёки бу тадбирларни ўзлари ўтказишар эди. Давлат маќаллий дворянлар орасидан уларнинг тавсиялари бўйича келиштирувчиларни белгилаш билан чекланди. Улар помешчиклар ќаракатларини назорат этиб, деќљонлар билан келиштиришга ќаракат љилишар эди. Љатор ќолларда деќљонлар помешчикларга ишонмасдан

бажарилган ўлчашларни текшириш учун ўз ќисобларидан ер ўлчовчиларни таклиф љилдилар.

Барча ер тузиш ишлари «ер турларининг чегараларини ўзгартириш ёки ажратиш ва сотиб олинган деќљон ерларини чегаралашдаги чегаралаш ишлари тартиби тўђрисидаги» љоидалар асосида олиб борилди. Ерларни геодезик асбоблар ёрдамида тасвирга олиш бунда кўзда тутилмади; участкаларни ажратиш бош ёки махсус чегаралаш планлари бўйича амалга оширилди. Ерлар жойларда ќам чегараланди.

Россияда крепостной ќуљуљ бекор љилинганидан кейин ќам ўз љўлларида давлат ќокимияти бошљарувини ва катта ер бойликларини ушлаб турган помешчиклар синфи саљланиб љолди. Деќљонларнинг ердан ажралиш жараёни тезлашди, уларнинг ердан фойдаланиши ёмонлашди. Ислоќот мамлакат иљтисодиётини капиталистик асосга ўтказишга ёрдамлашган бўлса ќам, љишлољларда крепостной љолдиљларининг кўплиги љишлољ хўжалиги ривожланишига тўсљинлик љилди. XX аср бошларида янги, янада кескинрољ аграр ислоќотларга зарурат туђилди.

Столипин аграр ислоќоти 1905 й. революциядан кейин дарќол бошланди. Унинг асосий маљсади деќљон жамоаларини аста-секин тугатиш ва хусусий ер мулкчилигига ўтиш эди.

Кўп полосали майда натурал деќљон хўжалигига ва ерларни доимий љайта таљсимлашга асосланган жамоа ердан фойдаланиши аллаљачон љишлољ хўжалиги ривожланишига тўсљинлик љила бошлаган эди. Љишлољларда мулкий табаљаланиш, кўплаб «баљувват хўжайинлар» нинг пайдо бўлиши доимий љайта таљсимлашларидан озод ер эгалигини, машиналар ва илђор деќљончилик тизимларини љўллаш эса - участкаларни йириклаштиришни, ерларнинг полоса-полоса бўлиб ќар жойда жойлашини ва ердан фойдаланишнинг бошља камчиликларини тугатишни талаб љилар эди. Бу шароитда ќукумат бошланђич жамоаларни ќимоя љилиш сиёсатидан, бўлинган деќљон чек ерларида шахсий мулкчиликни ўрнатиш, деќљон ер эгалиги ўлчамларидаги чеклашларни олиб ташлаш, баљувват «љулољ» хўжаликларига давлат ерларини шахсий эгалик љилиш учун сотиш ќисобига, уни тўла бузиш сиёсатига ўтди.

Шахсий деќљон хўжаликларини ривожлантириш маљсадида П.А.Столипин ќукумати љишлољлар орасидаги ерларнинг полоса-полоса бўлиб жойлашишини хуторлар ва отрублар ташкил этиш йўли билан тугатиш бўйича катта микёсдаги ер тузиш тадбирларини олиб борди. Бу катта харажатларни талаб этди. 1906 йилдан 1913 йилгача бўлган 7 йил ичида ер тузиш ташкилотларининг харажатлари учун 63 миллион сўмга яљин, деќљонларга ссудалар ва ер тузиш бўйича ёрдам пулларини бериш учун 22 млн сўмдан кўп маблађ ажратилди. Агар бунга мелиорация ишларининг ва агрономия ёрдамининг харажатларини ќамда давлат Деќљон банки маблађларидан ажратилган пулларни љўшсак, бу харажатларнинг умумий миљдори 100 млн сўмдан ошиб кетади. П.А.Столипин Давлат думасидаги маърузасида «ќукумат бошлаган ер тузиш нафаљат иљтисодий, балки, чуљур ижтимоий ва сиёсий аќамиятга эга» деган эди.

Янги ер тузишда хуторлар ва отрубларни ташкил этиш, эскидан ќайдаладиган ерларда деќљонларнинг чек ерларини ажратиш ќамда деќљонларни мамлакатнинг шарљий туманларига кўчириш жараёнида ќам ихтиёрий, ќам мажбурий тарзда олиб борилди.

Аќолини кўчириш аграр ислоќотнинг аќамиятли љисми эди. Биринчи йилларда кўчирилганларга ёрдам пуллари берилди, темир йўлларда юриш бўйича имтиёзлар белгиланди, жамоадан эркин чиљишга рухсат этилди. Шунинг учун кўчманчилик ќаракати Россиянинг барча марказий губернияларини љамраб олди. Агар 1906 йилгача ќар йили ўртача 70 минг одам кўчирилган бўлса, 1906-1911 йилларда 500

минг одам кўчирилди. Бироќ тахминан 1909 йилдан бошлаб кўп кўчирилганлар орќага ќайта бошлади. Давлатдан етарлик даражада ёрдам олмасдан, аксарят ќолларда ўрмонлар, ботќоќликлар, ќалин тайга ичида сувсиз ва тўла йўлсизлик шароитида, кам унумли ерларда хўжалик юритишни эплай олмай, улар тезда хонавайрон бўлишди, ќишлоќдаги батраклар ва шаќарлардаги ишсизлар ќаторига ќўшилишди. Россия бўйича орќача ќайтган кўчирилганлар оќими 1910 й. 30-40%, 1911 йилда эса 60% ташкил этди.

Ислоќотни ўтказишнинг 10 йили ичида хутор ва отрублар 16 млн десятина ерда 1,6 млн деќќон хўжаликлари (уларнинг умумий сонига нисбатан 10,5%) учун ташкил этилди. Улардан фаќат 18,5% банк ва давлат ерларида, ќолганлари деќќонларнинг чек ерларида тузилди. Шу билан бир ќаторда ќишлоќлар ичидаги гуруќларда, ќишлоќлараро ва эгаликлараро ер тузиш амалга оширилди, у, асосан, ќишлоќ хўжалигини оќилона ташкил этиш маќсадида ердан фойдаланишда тартиб ўрнатиш масаласини ечди.

Столипин ислоќоти ќишлоќ хўжалигида маълум муваффаќиятларга олиб келди. Деќќончиликнинг капитализацияланиши тезлашди. Янги машиналар ва меќнат ќуроллари, хўжалик юритишнинг илђор тизимлари кенг ќўлланила бошлади, экин майдонлари кенгайди (айниќса техник экинларнинг). Агар биринчи 3 йилда хўжаликларнинг тубдан бузилиши натижасида ќишлоќ хўжалик маќсулотларининг ўсиши сезиларли даражада бўлмаса ќам, кейинчалик у анча кўпайди. Масалан, етиштирилган ђалланинг умумий ќажми 1904-1910 йилларда 1895-1900 йилларга нисбатан 19%, 1911-1912 йилларда эса 34% ошди.

1913 й. Россияда етиштирилган ялпи дон ќосили, асосий дон экспорт ќилувчи давлатлар - Аргентина, Канада ва АЌШнинг биргаликда етиштирган дон ќосилидан учдан бир ќиссага кўп эди. Ќар йили чет элларга 600-700 млн пуд дон сотилди; бундан ташќари Россиянинг ќиссасига тухум бўйича жаќон экспортининг 50% ва жаќонда ишлаб чиќариладиган зиђирнинг 80% яќини тўђри келди. 1913 й. чет давлатларга 5,8 млн пуд сут маќсулотлари, асосан ќайвон ёђлари сотилди.

Кўзланган аграр ўзгартиришларни тугатишнинг иложи бўлмади; улар биринчи жаќон уруши, кейинчалик эса 1917 й. революция натижасида тўхтаб ќолди.

Ўрта Осиёда мулк ва деќќончилик шакллари минг йиллар давомида айтарлик ўзгармади. Бутун ер шариатга кўра давлатга, хонга, амирга ќарашли бўлиб, аќолига фойдаланиш учун турли шартлар билан берилар эди.

Ердан фойдаланишнинг аниќ меъёрлари ва пухта ташкил этилган махсус ер масалалари бўйича муассасаларнинг йўќлиги, маъмурларнинг ўзбошимчалиги ќамда ер эгалиги шартнома ќужжатларининг йўќлиги ер сув муносабатларида чалкашликларга олиб келди ва улар мураккаблашиб борди. Айни ваќтда ернинг бадавлат табаќалар ќўлида тўпланиши ва йирик заминдорлар синфининг шаклланиш жараёни тезлашди.

Русларнинг Ўрта Осиёни забт этиши 1853 й. Ќўќон хонлигининг ќалъаси Оќ мачитни босиб олишдан бошланди.

1865 й. сентябрь ойида Тошкентнинг Россия империясига ќўшиб олинганлиги расман эълон ќилинди. 1867 йилнинг ўрталарида Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди.

Республикамиз ќудуди босиб олингандан кейин биринчи йилларда мавжуд ер эгаликлари ва ердан фойдаланиш шакллари саќлаб ќолинди, фаќат солиќлар Чор Россияси хазинасига туша бошлади. 1869 йилдан бошлаб Россиядан деќќонларни кўчириб олиб келиш бошланди ва ер муносабатлари Россия империяси ќонун ва ќарорлари асосида тартибга солина бошлади. 1888 йилдан бошлаб Сирдарё, Самарќанд ва Фарђона ерлари харитага туширила бошлади. Шу билан бир ќаторда ерлар фойдаланиладиган ва фойдаланилмайдиган ќисмларга ажратилди.

Революциядан олдинги даврдаги ер тузишнинг асосий босљичлари тахлили љуйидаги асосий хулосаларни чиљариш имконини беради.

1. Барча ижтимоий-иљтисодий формацияларда ер тузиш давлат љўлидаги ерга бўлган мулкчилик ќуљуљини мустаќкамлашга, ердан фойдаланишни ташкил этиш ва уни таљсимлашга, давлатнинг ер сиёсатини ќаётга тадбиљ этишга љаратилган љурол ќисобланади.

2. Аввало ўлчашлар, ер ажратишлар, ерларни чегаралаш ва ер мулкчилиги ќуљуљини бериш бўйича соф техник ва ќуљуљий маљсадларни кўзлаб, ер тузиш кейинчалик мураккаб ижтимоий-иљтисодий ќодисага айланди. Ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг иљтисодий манфаатлари фаљат уларнинг ќуљуљларини бериш билан чекланмайди; ерларнинг унумдорлиги, жойлашган ўрни, уларнинг шакли, ер турлари таркиби ва бошљ. билан боѓлиљ масалалар келиб чиљади.

Ер тузишнинг ижтимоий-иљтисодий моќияти нафаљат ердан фойдаланиш бўйича муносабатларда, балки бу ер муносабатлари амалга ошириладиган ер тузилишининг ёки ќудуди ташкил этилишининг аниљ шаклларида намаён бўлади. Масалан, ерга бўлган мулкчилик муносабати ќар хил турдаги ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларда (помешчик, вотчина, деќљон ва бошљ.) намаён бўлади.

Ер тузиш љаерда ўтказилишидан љатъий назар ќамма ваљт ташкилий-хўжалик мазмунига ва ишлаб чиљариш аќамиятига эга бўлади, бу унинг хўжалик иљтисодига таъсир этишини кўрсатади.

3. Ер тузиш давлатнинг иљтисодий ва аграр сиёсати љуроли сифатида, асосан, бошља иљтисодий, ташкилий ва техник чоралар: инвестиция сиёсати, иљтисодий раѓбатлантириш, кўчиришга ёрдамлашиш, ерларни мелиорациялашни маљсадли ўтказиш ва ш.ў. билан кучайтирилади.

3. Совет даврида ер тузишнинг ривожланиши

Октябрь революциясидан кейин ер тузиш чуљур аграр ўзгаришларнинг воситасига айланди. Совет ќокимиятининг биринчи йилларида унинг асосий вазифаси 1917 й. 26 октябрда (8 ноябрда) Иккинчи бутун Россия Советлар съезди томонидан љабул љилинган ер тўѓрисидаги «Декрет»ни ќаётга тадбиљ љилишдан иборат эди. Хусусан, экспроприация љилинган (тортиб олинган) ерларни меќнаткаш деќљонларга фойдаланишга беришнинг амалий масалалари ечилди.

Ер тўѓрисидаги «Декрет»нинг аќамиятли љоидаларидан бири деќљонлар сўровлари асосида тузилган, ерга унинг остига, ўрмон ва сувларига бўлган хусусий мулкчиликни бекор љилиш эди. Деќљонларга ердан фойдаланиш шаклларини ўзлари танлаш ќуљуљи берилди.

Революциядан кейинги биринчи йилларнинг мураккаб шароитида меъёрий актлар тайёрланди ва чоп этилди, уларда ер тўѓрисидаги декретнинг асосий љоидалари янада ривожлантирилди. Уларнинг орасидаги энг аќамиятлилари - БМИЉ 1918 й. 19 февралда эълон љилинган «Ерни ижтимоийлаштириш тўѓрисида», ва БМИЉ томонидан 1919 й. 14 февралда тасдиљланган «Социалистик ер тузиш ва социалистик деќљончиликка ўтиш чоралари тўѓрисидаги» љоидалардир.

Юљорида аталган ќужжатларнинг кейингисида «ер тузиш асосида кам халљ меќнати сарфи билан, Совет республикасини кўп миљдордаги хўжалик бойликлари билан таъминловчи ягона ишлаб чиљариш хўжалигини тузишга интилиш ётиши керак» деб кўрсатилган ва шахсий ердан фойдаланишларни умумлаштиришга кўмаклашиш вазифаси љўйилган эди. Бу масаланинг ечилиши натижасида мамлакатда 1921 й. келиб

коммуналар сони 3313 тага, љишлоќ хўжалик артеллари - 10185, ерларга биргаликда ишлов бериш бўйича ўртоќликлар - 2514 тага етди. 1921 й. ќаммаси бўлиб 227,9 минг деќќон хўжаликлари (1% яќин) жамоалаштирилди, жамоалаштирилган хўжаликларнинг ер майдонлари эса 1 млн 223,4 минг десятинани ташкил этди. 1921 йилга келиб совхозларнинг сони 4391 тагача ўсди, уларнинг умумий майдони эса 2 млн десятинадан ошиб кетди. Бу даврда ер тузишнинг асосий мазмуни ерларни жамоа ва совет хўжаликларига ажратиш бўлди.

1921 -1927 йиллардаги халќ хўжалигини тиклаш жараёнида асосий эътибор шахсий деќќон хўжаликларини ривожлантиришга ќаратилди. Улар озиќ-овќат муаммосини ечиш ва мамлакатнинг иќтисодий аќволини яхшилаш имконини беради деб ќисобланди; белгили даражада буни бажаришга эришилди. Ер тузиш бу даврда ерларнинг полоса-полоса бўлиб, узоќда ва чўзилиб жойлашишларини тугатишга ќаратилди; 83,4 млн га майдондаги ердан фойдаланишларнинг камчиликларини тугатиш, ќишлоќларнинг йирик ердан фойдаланишларини бўлиш (30,5 млн га), энсиз, кўп ва майда полосаликларни ерларни алмашлаб экиш далаларига бирлаштириш билан тугатиш (29,6 млн га) бажарилди. Жамоа хўжаликлари сонининг бироз ќисќаришига ќарамасдан ќишлоќ хўжалигининг жамоа секторида ќам ишлар давом этди. Ердан фойдаланишнинг ўртоќлик шаклидаги бирлашмаларининг ер хўжалигини тузиш 4,4 млн га майдонда, совхозлар ва давлат ер мулкларида мос равишда 4,7 ва 7,1 млн га майдонда ер тузиш ўтказилди.

Мамлакатнинг хўжалик хизматчилари ер тузишнинг ќишлоќ хўжалигини ривожлантиришдаги асосий ролини тушунишар эди. Революциядан кейинги даврдаги унинг асосий вазифаларини аниќлаб, Д.Зайцев ёзган эди: «Ќишлоќ хўжалик жамоаларида ер тузиш масаласи катта аќамиятга эга. Унга жойларда алоќида эътибор ќаратиш керак, сабаби, ер тузиш уларнинг иќтисодий ривожланишида ќал ќилувчи рол ўйнайди, у ёки бу жамоа ери тузулмагунича, у кўп далали алмашлаб экишни ташкил эта олмайди ва бутун хўжаликни интенсивлашга ўта олмайди».

1923 й. бошидан ер тузиш ишлари РСФСР нинг 1922 й. 30 октябрда ќабул ќилинган Ер кодексига ва 1922 й. 22 майдаги меќнат билан ердан фойдаланиш ќонунига мос тарзда бажарила бошлади; бунда асосий эътибор ќудудни оќилона тузишга ќаратилди.

Ќишлоќ хўжалик корхоналарида ер тузишнинг мазмуни бу ваќтда ерларни ажратиш, ќишлоќ хўжалик ерларининг асосий турларини чегаралаш, йўл тармоќларини жойлаштиришдан иборат эди.

1928 й. бошлаб ёппасига коллективлаштириш сиёсати натижасида мамлакатда шахсий деќќон хўжаликлари режали тарзда тугатила бошлади. Бу ваќтдаги ер тузишнинг характери БКП (б) XV съезди йўриќномалари билан аниќланди, уларда хўжалик юритишнинг жамоа шаклларини жорий этишнинг асоси ќисобланган ер тузиш бўйича ишларини тезлаштириш зарурати кўрсатилган эди. Агар 1919 йилдан 1927 йилгача бўлган даврда 1410,6 минг га майдондаги 5129 колхозда ер тузилган бўлса, фаќат 1928 йилнинг дала ишлари даврида 3039,4 минг га майдондаги 12083 хўжаликда ер тузилди.

Бу ваќтда ќудудни ташкил этиш масалалари 1928 й. 15 декабрда БМИЌ томонидан тасдиќланган «Ердан фойдаланиш ва ерга эгалик ќилишнинг умумий бошланиши» билан тартибга солинар эди. «Ер тузиш ишларини бажариш бўйича кўрсатмалар» да (1928 й.) ер тузишнинг икки тури: ќишлоќлараро ва ќишлоќлар ичида тилга олинган. Кейингиси ўз навбатида тўртта гуруќга бўлинади - жамоа хўжаликларида ер тузиш, гуруќлаб ер тузиш, хўжаликларда ички ер тузиш ва айрим хўжаликларда ер тузиш. «Хўжаликда ички ер тузиш»

атамаси 20-чи йилларнинг охиридан бошлаб ќамма жойда ишлаб чиљариш, илмий ва ўљув адабиётларига кира бошлади.

Ёппасига коллективлаштириш даврида ер тузувчи мутахассисларнинг етишмаслиги ва ердан фойдаланишларни тузиш ва янги тузиладиган жамоа хўжаликлари ќудудларини ташкил этиш бўйича ишларни тезкор бажариш зарурати сабабли, ер тузиш соддалаштирилган усулларда ўтказилди ва ер кўрсатиш характерига эга бўлди. Бунда ќудудларни ўрганиш ва янги тасвирга тушириш ўтказилмади, олдинги йилларнинг план-харита материалларидан фойдаланилди. 1930 - 1932 йилларда бундай ер тузиш бир неча юз миллион гектар (янги совхозлар учун - 80 млн га) майдонларда ўтказилди.

Совхозларда хўжаликда ички ер тузиш марказий љишлољни, йўлларни, сув иншоотларини жойлаштириш, љишлољ хўжалик ерларини чегаралаш ва ќайдалма ерларни катакчаларга бўлишдан иборат эди. У соддалаштирилган характерга эга бўлиб, фаљат ишлаб чиљаришни жойлаштириш ва ташкил этишнинг оддий масалаларини ечар эди. Бу ўша ваљтдаги колхоз ва совхоз ердан фойдаланишларидаги турђунсизлик, йирик љишлољ хўжалик корхоналарини ва уларнинг ќудудларини ташкил этиш тажрибасининг йўљлиги билан ќам бођлиљ эди. Ќали ер тузишни лойиќалашнинг ќам яхши назарияси йўљ эди.

Коллективлаштириш натижасида мамлакатда ердан фойдаланиш характери сезиларли даражада ўзгарди. Янги йирик хўжаликлар фаљат мустаќкам ер базасига эга бўлсаларгина муваффаљиятли ривожланишлари мумкин эди. Бу масалани ечишда СССР БМИЉ ва ХКК нинг 1932 й. 3 сентябрдаги «Колхозларнинг турђун ердан фойдаланишларини яратиш тўђрисидаги» љарори аќамиятли рол ўйнади.

Хўжаликлар ердан фойдаланишлари майдонларини ва чегараларини белгилаш, уларни етарли техник (геодезик) даражада бажариш ва ќуљуљий расмийлаштириш бўйича оммавий ер тузиш ишлари СССР ХКК 1935 й. 7 июлдаги «Љишлољ хўжалик артелларига ердан муддатсиз (абадий) фойдаланиш учун давлат актларини бериш тўђрисидаги» љарорига асосан ўтказилди. Охирги 3 йилда 236 минг колхоз уларга 500 млн га ерлар берилганлигини кўрсатувчи давлат актларини олишди. Бу ишлар жараёнида ќар хил камчиликлар – полоса-полоса бўлиб, ќар жойда жойлашиш, узољ ерлар, бошљаларнинг ерларига кириб кетиш ва бошљалар ќам тугатилди.

1930 йилга келиб, коллективлаштириш амалий жиќатдан тугатилди; колхоз ва совхозларга 93% деќљон хўжаликлари бирлаштирилди. Йирик љишлољ хўжалик корхоналарининг яратилиши натижасида маќсулот етиштиришни йўлга љўйишга ёрдам берадиган уларни ташкилий ва иљтисодий мустаќкамлаш зарурати пайдо бўлди, сабаби, мамлакатда озиљ-овљат муаммоси танглиги пасаймади.

Ер тузишнинг ођирлик маркази колхозлар ва совхозларда ишлаб чиљаришни ќудудий ташкил этиш томонга ођа бошлади. 1933 йилдан бошлаб, уларда алмашлаб экишни ташкил этиш, далалар ва бригада участкаларини жойлаштириш бўйича ишлар бошланди; улар кейинги даврларда ќам давом этди. Урушнинг охирида ва урушдан кейинги биринчи йилларда (1944 – 1949 йиллар) оккупацияда бўлган туманларда колхоз ва совхоз ерларидан фойдаланиш тикланди, хўжаликларга ердан фойдаланиш ќуљуљини берувчи актлар берилди, ер ќисоби ќужжатлари янгиланди. 1948 йил охирида алмашлаб экиш 173 минг колхозда (улар умумий сонининг 72,9 %) жорий этилди.

Урушдан кейинги йилларда љишлољ хўжалигининг техник таъминоти сезиларли даражада ўсди. Фаљат 1950 йилда 1940 йилга нисбатан трактор заводлари ва љишлољ хўжалиги машинасозлиги заводлари љишлољ хўжалигига тракторларни (15 от кучига ўтказилган) – 4, комбайнларни –3,8 трактор плугларини – 4, сеялкаларни 6 бараварига яљин кўп берди. Бу

даврда давлат аграр сиёсатининг йўналишларидан бири љишлољ хўжалик техникаси унумдорлигини оширишга ва ишлаб чиљаришни йириклаштиришга (жамлаш) шароит яратиш маљсадида хўжаликларни йириклаштириш бўлди. 1950 йилдан 1954 йилгача ер тузиш ишларининг асосий тури майда љишлољ хўжалик артелларини каттарољлари билан бирлаштириш ва уларнинг ќудудларини ташкил этиш бўлди. Колхозлар сони 236,9 мингдан (1940 йил) 123,7 минггача (1950 йил), 87,5 минггача (1955 йил) љисљарди ва улар ишлов бериладиган майдонлари ва чорва моллари сони бўйича анча йириклашдилар. Бу ўзгаришлар мураккаброљ ва ќар хил ер тузиш ишларини ўтказишни талаб этди. Озуљa ва махсус алмашлаб экишлар, яйловлар, пичанзорлар, дарахтзорлар ќудудларини ташкил этиш масалалари ишлана бошлади.

50 йилларнинг ўрталарига келиб, ќозиргача ўз аќамиятини йуљотмаган љишлољ хўжалик корхоналарида ички ер тузиш тўђрисида тушунча узил - кесил бунёд бўлди.

1954 - 1961 йилларда мамлакатда кенг ќажмда чўл ва бўз ерларни ўзлаштириш амалга оширилди. Бу ваљтда ќаммаси бўлиб 42,8 млн. га янги ерлар ўзлаштирилди ва 3 мингдан ошиљ совхозлар тузилди. Бу даврнинг фаљат иккинчи йилида мамлакат љишлољ хўжалиги фойдаланишига 33 млн. га ерлар љўшилди. Ер тузиш ишларининг умумий массасида бу ваљтда янги совхозларда хўжаликлараро ва хўжаликларда ички ер тузиш асосий ўринни эгаллади; љишлољ хўжалик ишлаб чиљаришини йўлга љўйиш, янги љурилиш ва ќудудни ташкил этиш билан бођлиљ масалалар ечилди.

60 йилларнинг ўрталарига келиб љишлољ хўжалиги корхоналари майдони бўйича йирик, нисбатан техника ва ишлаб чиљариш фондлари билан ёмон таъминланмаган хўжаликлардан иборат эди. Ўртача бир колхозга 6,1 минг га љишлољ хўжалик ерлари, 2,9 минг га ќайдалма ерлар майдони, ќар бир совхозга мос тарзда 24,6 минг га ва 7,6 минг га тўђри келар эди. Шунга љарамасдан 1960 йилдан бошлаб, љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришининг ўсиш тезлиги пасайди.

Тармољни экстенсив усуллар билан юритиш уни турђунликка олиб келди, асосий экинларнинг ќосилдорлиги ва молларнинг маќсулдорлиги жуда пастлигича љолаверди.

КПСС МК март (1965 й.) Пленумида асосий љоидалари тасдиљланган ялпи аграр сиёсат љишлољ хўжалиги ерларини мелиорациялаш, химизациялаш ва тармољни моддий - техник жиќатдан љайта љуроллантириш билан биргаликда интенсивлашга асосий эътиборни љаратди. Масалан, 1966-1975 й. мелиорациялаш дастурини бажариш жараёнида колхоз ва совхозларда суђориладиган љишлољ хўжалик ерлари 5 млн га, захи љочирилган ерлар - 2,9 млн га кўпайди.

Тупрољ эррозиясининг кенг тарљалиши ва у билан курашиш зарурати сабабли, 1967 й. 20 мартда "Тупроќларни шамол ва сув эррозияларидан ќимоя љилиш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чоралар тўђрисидаги" ќукуматнинг љарори љабул љилинди. Унга асосан тупрољ эрозияси кузатилаётган минтаљаларда хўжаликларда ички ер тузиш биринчи навбатда ќудудни эрозияга љарши ташкил этишга ва комплекс ташкилий - хўжалик, агротехник, ўрмон мелиоратив ва гидротехник, тупроќни муќофаза љилувчи тадбирларга љаратилган бўлиши керак эди.

СССР Љишлољ Хўжалик Министрлиги 1968 йил 27 майда Ер тузишнинг асосий љоидаларини тасдиљлади, у ер тузишнинг вазифаларини, мазмунини ва ер тузиш ишлари бажарилишининг умумий тартибини аниљлаб берди. Уларга умумий раќбарлик љилиш СССР Љишлољ Хўжалик Министрлигига, бевосита раќбарлик эса иттифољдош республикалар љишлољ хўжалик Министрликларининг ердан фойдаланиш ва ер тузиш бошљармалари (бош бошљармалари) орљали ушбу Министрликнинг ердан фойдаланиш ва ер тузиш Бош

бошљармасига, илмий - услубий таъминот эса 1968 й. ташкил этилган Давлат ер ресурслари ИТИ топширилди.

Барча иттифољдош ва автоном республикаларда, ўлка ва вилоятларда ер тузишни ташкил этиш ердан фойдаланиш ва ер тузиш бошљармалари (бўлимлари) томонидан амалга оширилди, уларни бажариш эса ер тузиш бўйича лойиќа институтлари (гипроземлар) зиммасида эди.

Гипроземлар, уларнинг филиаллари ва экспедициялари барча турдаги ер тузиш ишларини: ердан фойдаланишларни ташкил этиш ва тартибга солиш, янги ерларни ўзлаштириш ва трансформациялаш учун аниљлаш, колхозлар, совхозлар ва бошља љишлоћ хўжалик корхоналарида ички ер тузиш, ќамда бу маљсадлар учун зарур изланиш, ўрганиш, тасвирга олиш ва бошља ишларни бажардилар.

60 йиллар охирларида ер тўђрисида иттифоћ ва республикалар љонунчилигини кодлаш ўтказилди. СССР олий кенгаши томонидан 1968 йил декабрида «СССР иттифољи ва иттифољдош республикалар ер љонунчилиги асослари» тасдиљланди, унга асосан Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси љабул љилинди. Бу ердан фойдаланишда тартиб ўрнатишга ёрдам љилди, ер тузишнинг ва унинг органларининг статусини янги даражага кўтарди ва љонуний мустаќкамлади.

1967 йил бошига мамлакатдаги 51834 љишлоћ хўжалик корхонасидан 38373 тасида ер тузилган эди: шундай ишларни яна 200 млн га кўп майдонга эга 10 мингтадан кўп хўжаликларда ўтказиш зарур эди. Ерларни ќимоя љилиш ва табиатни муќофаза љилиш тадбирларини амалга ошириш бўйича катта ишларни бажариш керак эди.

1972 йилдан бошлаб мамлакатимизда ер тузиш органлари СССРда келажакда ресурслардан фойдаланишнинг бош чизмаларини ишлашни бошлади. Шунга ўхшаш чизмалар иттифољдош республика бўйича ќам ишланди. Ер тузиш бўйича лойиќалаш институтлари 1972 ва 1977 йилларда љабул љилинган кўрсатмалар асосида вилоятлар (ўлкалар, АССРлар) ва маъмурий туманлар ер тузиш чизмаларини туза бошлашди. Бу чизмалар ердан ољилоно фойдаланишни ташкил этиш билан бођлиљ ќолда, халљ хўжалиги ривожланишининг келажагини белгилаш учун режа олди асоси, ер тузишда эса лойиќа олди асоси сифатида хизмат љилдилар.

Ер тузиш ишларининг хар хиллиги ва ќажмининг каттариши давлатнинг ер тузиш бўйича лойиќалаш ва изланиш ишларига љиладиган ќаражатларининг сезиларли даражада ўсишига олиб келди.

Ердан юљори самара билан фойдаланиш, уни муќофаза љилиш, туман агросаноат мажмуаларини тузиш зарурати туфайли туманлар ер тузиш чизмаларининг ќамда агросаноат ишлаб чиљаришини жойлаштириш ва ољилона ташкил этиш учун ќудудий асос яратувчи хўжаликларда ички ер тузиш лойиќаларининг аќамияти анча ошди.

Хўжаликларда ички ер тузиш лойиќалари 70 йилларидан бошлаб комплекс тарзда ишлана бошлади. Уларда илмий асосда нафаљат ќудудни ташкил этиш масалалари, балки, хўжалик юритиш тизимларини ташкил этиш, мелиорация, табиатни муќофаза љилиш ва эрозияга љарши тадбирлар мажмуасини лойиќалаш билан бођлиљ масалалар ќам ечила бошлади. Уларни ишлаш учун ќаражатлар ќам кўпайди. (10 жадвал).

Хўжаликларда ички ер тузиш лойиќалари кейинчалик у ёки бу тадбирларнинг - ерларни рекультивациялаш, маданий-техник тадбирлар, ерларни тубдан яхшилаш, љишлоћ хўжалиги учун ўзлаштириш, инженерлик иншоотларини љуриш (йўллар, эрозияга љарши, гидротехник ва селга љарши љурилмалар, кўллар, лиманлар, сув саљлагичлар ва бошљ., бођларни, узумзорларни экиш, љияликларни террасалаш ва ш.ў.

ўтказиш) назарда тутилган аниљ участкалар учун ишчи лойиќаларни тайёрлашда асос бўлади.

Бу лойиќалар колхозлар, совхозлар, бошља ердан фойдаланувчиларга хўжалик йўли билан ёки пудратчи ташкилотлар ёрдамида босљичма - босљич хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузиш лойиќаларида кўзда тутилган тавсияларни амалга ошириш имконини беради.

10 жадвал

Хўжаликда ички ер тузиш бўйича бажарилган ишларнинг ќажми ва љиймати

Кўрсаткичлар	1971-1975 й.	1976-1980 й.	1981-1985 й.
Хўжаликларда ички ер тузиш лойиќалари сони	13379	18897	19228
Ер тузиш ўтказилган хўжаликларнинг умумий майдони, млн.га	166,5	238,7	243,7
Муаллифлик назорати ўтказилган хўжаликлар сони ва тузатиш кири-тилган лойиќаларнинг умумий сони	9895	18193	20000
Хўжаликларда ички ер тузиш бўйича ишлар-нинг умумий љиймати (олдин тузилган лойиќа-ларга тузатишларни ва муаллифлик назорати бўйича ишларни љўшиб), млн сўм	78,6	93,9	98,9

Деќљончилик маданиятини ва љишлољ хўжалик ишлаб чикариши самарадолигини ўстириш зарурати сабабли, республикалар Гипроземлари 1984 йилдан 1988 йилгача бўлган даврда колхозлар ва совхозларда деќљончилик тизимларини жорий этиш, бузилган алмашлаб экишларни тузатиш, эррозияга љарши тадбирларни лойиќалаш, алмашлаб экишларни йириклаштириш билан бођлиљ ер тузиш ишларини олиб бордилар. Ер тузиш хизмати ер - баќолаш ишларининг бир неча турларини ўтказишда бевосита иштирок этди ва ерларни хўжаликда ички баќолашни амалга оширишга киришди. Ер тузиш чизмаларини ишлаш ва хўжаликлараро ер тузиш бўйича ишлар ќам давом эттирилди.

Шундай љилиб мамлакатда ер тузиш ишларининг ердан фойдаланишни режалаштириш, башоратлаш ва лойиќалаш, ќудудни ташкил этиш, тупрољлар унумдорлигини ошириш билан бођлиљ масалаларни бажариш имкониятига эга маълум тизими таркиб топди.

Шу билан бир љаторда, ердан фойдаланишни ташкил этишда жиддий камчиликлар саљланиб љолди. Љатор хўжаликларда љабул љилинган ер тузиш лойиќаларига амал љилинмади, доимий равишда алмашлаб экиш лойиќалари, ќайдалма ерларни далалар ичида ташкил этиш, озуља етиштириладиган ерлардан ољилона фойдаланиш тартиблари бузилди, тупрољларни эрозиядан ќимоя љилиш бўйича чоралар амалга оширилмади. Туманларда, вилоятларда, республикаларда АСМ ривожланиш режалари, бошља бошљарув љарорлари кўпчилик ќолларда ер тузиш органлари билан келишилмади ва ердан ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш талабларига жавоб бермади. Хўжаликлар ердан фойдаланишларининг турђунлиги тез-тез асоссиз бузилди, уларнинг чегаралари ва майдонлари буйруљлар билан ўзгартирилди. Уларнинг ќаммаси љишлољ хўжалик корхоналари иљтисодиётига жиддий зарар етказди, тупрољлар унумдорлигининг пасайишига, эррозия жараёнларининг ривожланишига, љайта шўрланишга ва бошља салбий ољибатларга олиб келди.

80 йилларда экологик вазият, шу жумладан ердан фойдаланиш соќасида сезиларли даражада кескинлашди. АСМ ривожланиши ва ердан фойдаланиш режаларининг ўзаро боғлиљлиги таъминланмаганлиги, экин майдонларининг ноољилона таркиби, оғир љишлољ хўжалик машинларини, техникасини аљлга зид љўллаш мамлакатнинг кўплаб туманларида тупрољ унумдорлигининг пасайишига, тупрољларнинг љайта зичланишига, эрозия жараёнларининг ривожланишига олиб келди.

1981 йилдан 1987 йилгача ќар йилига мелиорация тадбирлари, мелиорацияланган ерларни ўзлаштириш, дарахтларни экиш, ерларни яхшилаш улардан ољилона фойдаланиш учун давлат ва колхозлар маблағлари ќисобига љилинадиган капитал харажатлар СССР бўйича 10 млрд. сўмдан ошиб кетди, шулардан фаљат 4% ерларни ќимоя љилиш ва тупрољ эрозиясига љарши курашишга тўғри келди. Катта мелиоратив ќолати ёмон ерларда уларни яхшилаш бўйича ќеч љандай ишлар љилинмади.

Ердан фойдаланиш жудаям турғун эмас бўлиб љолаверди. 1966-1985 йилларда беш йилда ўртача 218 млн га майдондаги 17 мингдан кўп хўжаликларда љайта ер тузиш ўтказилди. Шу йилларда љишлољ хўжалик корхоналарида ќар хил ишлаб чиљаришни ва ќудудни љайта ташкил этишларга 120,6 млн га майдондаги 9,6 минг хўжалик учради, ќар йили ўртача 2 минг атрофида. Љатор ќолларда ердан фойдаланишларнинг ва ишлаб чиљаришнинг таркиби, ўлчамлари ўзгариши ер тузиш лойиќаларини амалга ошириш даражасидан ўзиб кетди, бу ердан фойдаланишда ортиљчаликка, љишлољ хўжалик экинларининг ќосилдорлиги пасайишига олиб келди; тармољнинг љиймат кўринишидаги ялпи маќсулоти ќажми 30% гача камайди, кўп ќолларда ўйланган ер тузиш ишлари тизими бир марталик тезкор компаниялар (алмашлаб экишларни йириклаштириш, деќљончилик тизимларини жорий этиш, чорвачилик мажмуаларини жойлаштириш ва уларнинг озуљa базасини асослаш, ерларни инвентаризациялаш) билан алмаштирилди.

80 йиллар охирида юзага келган буйруљбозлик иљтисодиётининг умумий танглиги туб ислоќотларни, шу жумладан, ер муносабатлари соќасида ќам ўтказиш заруратига олиб келди.

4. Ер тузишнинг ер ислоќотини ўтказиш бўйича вазифалари

Мамлакатимизда самарали ижтимоий йўналтирилган бозор иљтисодиётини яратиш агросаноат мажмуасида туб ўзгаришларни ўтказишни назарда тутади, уларнинг энг аќамиятлилари љуйидагилар ќисобланади:

* ер ислоќоти;
* кўп укладли иљтисодиётга ўтиш, АСМ да барча хўжалик юритиш шаклларининг (жамоа, давлат, хусусий) ќуљуљий ва иљтисодий тенглиги, улар орасидаги кооперация ва интеграция алољаларининг ривожланиши;
* барча љишлољ хўжалик ишлаб чиљарувчиларига режалаштириш, етиштирилган маќсулотни ва даромадларни тасарруф этишда тўла мустаљиллик бериш;
* агросаноат ишлаб чиљаришини бошљариш органларининг вазифаларини ва ташкилий таркибини ўзгартириш;
* љишлољљларнинг ижтимоий ривожланишини, АСМ да илмий-техник прогресни тезлаштиришни ва унинг моддий-техник базасини мустаќкамлашни таъминлайдиган янги инвестиция сиёсатига ўтиш.

Ишлаб чиљариш воситаларига бўлган мулкчилик шаклларининг ўзгариши, бозор типидаги иљтисодиётга ўтиш

ќамда булар билан боѓлиљ корхоналарни хусусийлаштириш, ишлаб чиљаришнинг таркибини, ўлчамларини ва жойлашишларини ўзгартириш, бозор инфратизимининг (биржалар, тижорат банклари ва ш.ў.) пайдо бўлиши, албатта, йирик ер ўзгаришларига олиб келади. Бу шароитда ер тузишнинг мавжуд назарияси ва усуллари, ердан ољилона фойдаланишни ва уни муќофаза этишни ташкил этиш тизими тўла жиддий љайта кўриб чиљишни ва мазмунан ривожлантиришни талаб этади.

Энг аввало шуни эсда тутиш кеpакки, ер тузиш ќар љандай ер islоќотини амалга оширишда асосий љурол ќисобланади ва шунинг учун давлат томонидан назорат љилинадиган ва молияланадиган тармољ бошљарувларидан устун бўлган, турѓун фаолият кўрсатувчи ер тузиш хизматини, лойиќа ва илмий - текшириш институтларини, кадрларни тайёрлаш, љайта тайёрлаш ва малакасини ошириш учун ўљув юртларини ўз ичига оладиган, ўзининг хусусий маљсадларига, вазифаларига эга аниљ ташкилий тизимдан иборат бўлиши керак. Фаљат шундагина давлатнинг ягона ер сиёсатини олиб бориш, зарур «Ер ресурслари» ахборот-маълумотнома тизимини яратиш, ер айланишини рўйхатга олиш ва нољонуний келишимларга йўл љўймаслик учун ердан фойдаланишни назорат этиш ва экспертизани амалга ошириш, ер тортишувларини ечиш учун ер кадастри ва ер мониторингини олиб бориш, ер тузиш ишларини ягона техник ва кўрсатма-услубий асосда ўтказиш мумкин.

Ўзбекистонда ягона ер сиёсати янги Ер кодексига асосланади.

Ер тузиш, ер кадастри, ер мониторинги бўйича ишларни бажариш, ер ислоќоти даврида ер муносабатларини давлат томонидан тартибга солиш учун Ўзбекистон ќукумати таркибида Давлат ер ресурслари љўмитаси ташкил этилди. 1998 йили янги Ер кодекси љабул љилинди.

Хўжалик юритишнинг кўп укладли шаклига ва бозор муносабатларига ўтиш натижасида ишлаб чиљаришнинг, айниљса агросаноат соќасида, ривожланишига тўсљинлик љилувчи, љишлољ хўжалик маќсулотини етиштирувчини ердан ажратувчи ерга бўлган давлат мулкчилиги якка ќокимлиги бузила бошлади.

Фермер хўжаликларини ташкил этиш жараёни давом этмољда. 2003 йилнинг охирига республика бўйича 80 мингдан ортиљ фермер хўжалиги ташкил этилди. Санациядан ночор чиљљан, зарар билан ишлаётган ва кам рентабелли хўжаликлар тугатилиб, уларнинг ерларида фермер хўжаликлари тузилди.

1992 йилдан бошлаб хўжалик юритишнинг янги шаклларига ўтиш сабабли, колхозлар ва совхозларни љайта ташкил этиш бўйича ер тузиш ишлари бошлаб юборилди. Дастлаб бозор иљтисоди шароитида ўзини ољламаган давлат хўжаликлари - совхозлар тугатилиб, улар ўрнида жамоа ва фермер хўжаликлари ташкил этилди. Кейинчалик жамоа хўжаликларини љишлољ хўжалик ширкатларига айлантириш бўйича ишлар бошлаб юборилди. Янги ташкил этилган хўжаликларга уларнинг ерга бўлган ќуљуљларини тасдиљловчи ќужжатларни бериш ишлари ќам олиб борилди.

Ер ислоќоти ер тузиш ишларининг янги турлари пайдо бўлишига олиб келди; уларнинг ќажми сезиларли ошди, мазмуни ўзгарди. Ер тузишга ќозир янги талаблар љўйилмољда; уларнинг асосийлари сифатида љуйидагилар санаб ўтилади.

1. Ер ўзгаришларини амалда оширишда вазиятнинг назоратдан чиљишига, ерларни асоссиз љайта таљсимлаш ва чегаралашга, ќудудни ташкил этишда нољулайликлар пайдо бўлишига, ќудудий камчиликлар келиб чиљишига йўл љўймаслик учун љишлољ хўжалик корхоналари ва хўжаликлар ер мулкчилигини яратиш ва љайта ташкил этиш бўйича барча ўзгаришлар фаљат ер тузиш ёрдамида ва икки босљичда амалга оширилиши керак. Ер тузиш лойиќаларини ишлашдан олдин

умумий ечимларни берадиган, ер тузиш чизмалари шаклидаги лойиќа олди ишлари, бош чизмалар ва ишлаб чиљаришни ќудудий ташкил этишнинг техник-иљтисодий асослари бажарилиши керак. Ер тузиш ишларининг асосий турлари албатта давлат томонидан молияланиши ва айрим ер эгалари, ердан фойдаланувчиларнинг хохишига боѓлиљ бўлмаслиги керак.

2. Ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг янги шаклларини яратиш асосий ишлаб чиљариш фондларининг, меќнат ва молиявий ресурсларининг, табиий ва иљтисодий шароитларнинг мавжудлигини ќисобга олиб амалга оширилиши керак; фаљат шундай вазиятдагина љишлољ хўжалигининг ишлаб чиљариш салоќиятига зарар етказилмайди. Ќозирча бу талаб тўла бажарилмаяпти, бу ерларни пайларга механик тартибда бўлишга, фондларни номига љайта таљсимлашга, ишлаб чиљаришнинг таркиби ва турѓунлиги бузилишига олиб келади.

Масалан, Россия Федерациясида ер ислоќотининг биринчи босљичида тузилган деќљон (фермер) хўжаликлари ўлчамларини таќлил љилиш шуни кўрсатадики, битта хўжаликка ажратилган ернинг ўртача майдони 42 га тенг бўлиб, минтаљалар бўйича 1,4 дан 250 га ўзгариб туради. Бунда бу майдоннинг хўжалик ихтисослигига, уларнинг фондлар билан љуролланиш ва меќнат ресурслари билан таъминланишига, ерларнинг сифатига боѓлиљлиги умуман кўринмайди. Бундан ташљари, фермерлар давлат томонидан етарлик иљтисодий љўллаб-љувватлаш йўљлиги ва молиявий ресурсларнинг чекланганлиги сабабли оѓир иљтисодий аќволда бўлиб, яљин келажакда љишлољ хўжалик маќсулотларининг асосий етиштирувчиларига айлана олишмайди.

Шу сабабли, ер тузиш жараёнида колхоз ва совхозларни љайта ташкил этишга асосли ёндошиш керак; биринчи навбатда ќудуднинг ва ишлаб чиљаришнинг ташкил этилишини кескин бузмасдан, ишлаб чиљаришни раѓбатлантиришнинг иљтисодий механизмини (баќолар, солиљлар, имтиёзли кредитлар ва ш.ў.) жорий этиш керак. Давлат манфаатларидан келиб чиљиб, бир марталик катта инвестицияларни талаб этмайдиган шахсий томорља хўжалигини, жамоа боѓдорчилиги ва полизчилигини, ижара корхоналарини, хўжалик юритишнинг бошља шаклларини ривожлантириш керак.

3. Бозор механизмини жорий этиш ер тузиш лойиќаларининг ахборотлик аќамиятини кескин оширди, уларда ерларнинг сифати, унумдорлик ва ќудудий хусусиятлари (унумдорлиги, жойлашган ўрни, маданий-техник аќволи ва бошљ.) тўѓрисидаги маълумотлар бўлиши керак. Бу ер муносабатларини тартибга солишнинг таъсирли механизмини (ер солиѓининг ва ер учун ижара ќаљининг табаљалаштирилган меъёрлари, хўжаликда ички ќисоб-китоб учун баќолар) яратишга ва ер, табиатни муќофаза љилиш, ўрмон љонунчиликлари љисми бўйича хўжаликка бириктирилган ерлардан фойдаланиш тартибини аниљловчи, асосланган талабларни белгилашга ёрдам беради.

4. Янги ер эгаликларини ва ердан фойдаланишларни ташкил этишда ва мавжудларини тартибга солишда, ер участкаларини жойларда ажратишда ва улар чегараларини чегара белгилари билан мустаќкамлашда, ерга бўлган мулкий ќуљуљни тасдиљловчи ќужжатларини беришда, ерни ќар хил тасвирга олишларни, изланиш ва љидирувларни ўтказишда барча меъёрий техник шароитларга (ягона координаталар тизими, ўлчаш аниљликлари ва хатолари бўйича талаблар ва ш.ў.) риоя љилинишини таъминлаш керак. Фаљат шундай вазиятда ўлчаш маълумотлари жамланиши ва ахборотларни ЭЌМда љайта ишлашнинг автоматлашган технологиялари учун кейинчалик фойдаланилиши мумкин.

Бозор сезиларли даражада љишлољ хўжалик корхоналарида ер тузишни лойиќалаш усулини ќам

ўзгартиради. Агар, олдинлари лойиќачининг асосий вазифаси давлат буюртмасини (маќсулот етиштириш бўйича режасини) аксарият ќолларда, хўжаликлар биоиљлимий ресурслари ва ишлаб чиљариш салоќиятларини ќисобга олмасдан ер ресурсларига боѓлашдан иборат бўлса, ќозир умуман бошљача ёндашиш зарур. Ќудуднинг агроэкологик хусусиятларидан, бозор талабидан, хўжаликнинг ишлаб чиљариш салоќияти ва келажакдаги ривожланишидан келиб чиљиб, ер тузиш иљтисодий самарадорликка, ресурслар бўйича балансланган ва экологик хавфсиз ишлаб чиљариш дастурига асосланган бўлиши керак.

Мамлакатда экологик вазиятнинг кескинлашиши ер тузишда лойиќаланадиган ќудудий табиий-хўжалик мажмуалари истеъмол жараёнлари - ресурсларни тиклаш масаласи бўйича балансланган бўлишини талб этади; яна табиатни муќофаза љилиш ва экологик мезонларнинг ишлаб чиљариш мезонлари устидан аниљ устиворлиги зарур.

Ва ниќоят, барча ер тузиш ишлари комплекс бажарилиши, ягона технологик ва ахборот занжирининг - топографик-геодезик, тупрољ ва бошља изланишлардан тортиб ер тузишни лойиќалашгача, элементлари бўлиши керак. Фаљат шу асосдагина ердан ољилона фойдаланишни ташкил этиш бўйича илмий асосланган љарорлар љабул љилиниши мумкин.

Назорат саволлари:

1. Ер тузиш пайдо бўлишининг асосий сабаблари нима?
2. Ќар љандай жамиятда ер тузиш маљсадларининг умумийлиги нималарда намаён бўлади?
3. Ќар хил ижтимоий тизимларда ер тузишнинг ижтимоий-иљтисодий мазмуни нималардан иборат?
4. Россияда революциядан олдинги даврда ер тузиш ишларининг љандай турлари ўтказилди ва уларнинг асосий мазмуни љандай?
5. Ер ислоќотини амалга ошириш даврида ер тузишнинг вазифалари нималардан иборат?
6. Ер тузиш ривожланишининг љандай асосий љонуниятларини унинг тарихий тажрибаси тахлилидан келиб чиљиб аниљлаш мумкин?

VI боб

Ер тузишнинг ривожланиш љонуниятлари

1. Ер тузиш ижтимоий-иљтисодий ќодиса сифатида

Ер тузишнинг тарихий ривожланиши жараёнининг барча босљичларида ќамма ваљт асосий ўринни давлат ўйнади. У ер муносабатларини тартибга соладиган љонунларни ва бошља бажарилиши мажбурий меъёрларни чиљаради, ер тузишнинг асосий мазмунини ва ўтказилиш тартибини белгилайди. Давлат ўзининг ер сиёсатини ќаракатдаги љонунчиликка мос равишда амалга оширувчи махсус органларни яратади. Ер тузиш шунинг учун ќамма ваљт у ёки бу даражадаги давлат тадбири ќисобланади.

Шу билан бир љаторда ќуљуљий меъёрлар охир-ољибатда жамият ќаётининг моддий шароитларини ўзида намаён этади; улар мавжуд ижтимоий ва иљтисодий муносабатлардан келиб чиљади. Демак, ер тузишга ќам фаљат мажбурий акт, белгили маљсадни амалга оширишга љаратилиб ташкил љилинадиган ќаракат сифатида љараш мумкин эмас; у ижтимоий ишлаб чиљариш талабларидан туѓилган объектив ижтимоий-иљтисодий ќодисадир. (С.А.Удачин. Научные основы землеустройства. М.: Колос, 1965. 115 б.). Бундай таърифни ќам бериш мумкин: ер тузиш - бу табиий ресурс сифатида ердан фойдаланишни ташкил этиш ва ишлаб чиљаришни ривожлантириш ќамда жамиятнинг ижтимоий талабларини љондириш маљсадлари учун ќудудни тузишнинг объектив ривожланадиган жараёнидир.

Ижтимоий ишлаб чиљариш доимо ўзгариб туради. Мос равишда ер тузишнинг ќам, ишлаб чиљариш усулларига (феодал, капиталистик ва ш.ў.) ќамда унинг ривожланишининг аниљ босљичларига боѓлиљ ќолда шакллари ва усуллари ўзгаради. Бошљача айтганда, ишлаб чиљаришнинг ижтимоий усули ќал љилувчи даражада ер эгаликлари, ердан фойдаланишлар ва ер тузишнинг шаклларини аниљлайди.

Тарихий ривожланишнинг айрим босљичларида мавжуд ер тузумини тубдан бузиш, катта ер массивларини љайта таљсимлашнинг кечиктириб бўлмайдиган зарурати туѓилганда, ер тузиш бошљариб бўлмайдиган, фављулоддаги характерга эга бўлиши мумкин (масалан, 30 йиллар бошидаги коллективлаштириш даврида љишлољ хўжалик артелларининг тузилиши). Аммо, бундай даврлар ќамма ваљт ќам љиска муддатли бўлади; асосан, ер эгаликларидаги, ердан фойдаланишлардаги ва ќудудни ташкил этишдаги (айниљса љишлољ хўжалигида, бу ерда ер - ишлаб чиљаришнинг асосий воситаси) ўзгаришлар маљсадга љараб ва ташкиллаштирилган ќолда, ер тузувчи мутахассислар иштирокида ва давлат назорати остида амалга оширилади. Бунда ќар љандай ўзгартиришлар маълум назарий ва услубий асосда, бошљача айтганда - илмий асосда амалга оширилади.

Юљорида айтилганларни умумлаштириб, љуйидаги асосий љонуниятларни ифодалаш мумкин:

.

ер тузиш ишлаб чиљариш ижтимоий усулининг таркибий љисми ќисобланади;

ер тузиш давлат маљомига эга бўлади.

ер тузиш иљтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг ўзгарувчи талабларига мос равишда ўзгаради ва ривожланади;

ер тузишнинг мазмуни ва усуллари илмий асосда такомиллашиб боради;

Бу љонуниятларнинг ќар бирини кенгрољ кўриб чиљиш керак

2. Ер тузиш ишлаб чиљариш ижтимоий усулининг таркибий љисми сифатида

Ер тузишнинг ижтимоий ишлаб чиљариш элементи сифатидаги бош вазифаси - ердан фойдаланишни, бошља у билан боѓлиљ ишлаб чиљариш воситалари билан биргаликда ќудудий ташкил этишдир. Шу билан ердан фойдаланишда жамиятнинг ва бошља хўжалик юритувчи субъектларнинг аниљ ишлаб чиљариш ёки ижтимоий маљсадларига мос маълум тартиб ўрнатилади.

Ер тузиш ќамма ваљт у ёки бу масалани ечиш учун оптимал шароит яратишга љаратилади. Бунда ер кенглиги (ќудуд) ўлчанади ва шакли ќамда майдони бўйича ќар хил, ишлаб чиљариш ва ноишлаб чиљариш соќаларида фойдаланиш учун мўлжалланган участкаларга бўлинади; бу участкаларда яна ер билан боѓлиљ асосий воситалар (йўллар, ариљлар, бинолар, дарахтлар, аќоли яшаш жойлари ва ш.ў.) жойлаштирилади. Бу ќаракатларда инсоннинг ерга бўлган фаол муносабати кўриниб туради; улар табиий бойликларни ўзлаштириш ва кўпайтиришга љаратилган. Шунинг учун ерни ишлаб чиљариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш жараёнига киритиш мумкин.

Ердан табиий ресурс сифатида фойдаланишда инсон тирикчилигининг шароитлари љайта тикланади. Ќамма ижтимоий-иљтисодий формацияларда ер меќнатнинг умумий шарти ва ишлаб чиљариш воситаси бўлиб љолаверади, ва шу сабабли ќамма ваљт, ер тузишнинг аќамиятли таркибий љисми ќисобланган ќудудни маљсадли ташкил этиш бўйича ќаракатлар зарур бўлади. Шу билан бир љаторда, бу ќаракатлар албатта маълум ер муносабатлари доирасида амалга оширилади. П.Н.Першин айтганидек, ерга эгалик љилиш ва ердан

фойдаланишнинг мавжуд муносабатлари бевосита ер тузишнинг иљтисодий моќиятини аниљлайди. Йирик ќудудларни ташкил этиш ќам, аниљ участкаларни тузиш ќам, бу муносабатларни йўлга љўйиш воситаси сифатида хизмат љилади. Масалан, ер тузиш натижасида белгиланадиган чегаралар жойларда мулкдор ёки фойдаланувчининг ерни тасарруф этиш ва ундан у ёки бу маљсадда фойдаланиш бўйича ќуљуљларининг ќудудий чегараларини белгилайди. Ќар хил халљ хўжалиги тармођи учун жойларда ер участкаларини ажратиш ва бериш меќнат ижтимоий таљсимотининг ќудудий ифодасига айланади. Ер участкаларини бирлаштириш ва бўлиш айрим фуљаролар ва корхоналарнинг хўжалик манфаатларини љондириш, ишлаб чиљаришни ташкил этишнинг илђор шаклларини ривожлантириш учун моддий асос яратади. Бошљача айтганда, ер тузиш ёрдамида ижтимоий муносабатларнинг кўп масалалари ечилади.

Шундай љилиб, ер тузиш бир ваљтнинг ўзида, биргаликда ишлаб чиљаришнинг ижтимоий усулини ташкил этадиган, ќам ишлаб чиљариш кучларининг, ќам ишлаб чиљариш муносабатларининг элементи ќисобланади. Ер тузишнинг бу икки томони чамбарчас бођлиљ ва унинг жамиятда рўй берадиган ижтимоий-иљтисодий жараёнларга бођлиљлигини кўрсатади.

Љайсидир ерга мулкчилик шаклининг якка ќокимлиги шароитида ер тузиш уни кенгайтиришга ва ќимоялашга љаратилган бўлиб, маълум синфлар љўлида ерни тўплаш воситасига айланади ва уларнинг манфаатларига хизмат љилади (Масалан, революциядан олдинги Россияда ер тузиш аввало дворянлар ва мутлољлашган давлатнинг бутун манфаатларини ќимоя љилар эди). Шу ваљтнинг ўзида унинг вазифаси ќамма ваљт ќам бутун мамлакатда ва айрим минтаљаларда ердан фойдаланишни ољилона ташкил этиш бўлиб љолади; бу халљ хўжалигининг ривожланишига кўмаклашувчи аќамиятли воситалардан биридир.

Давлат ўзининг барча ќудудларида суверенитетни таъминлайди; шу сабабли, унинг учун нафаљат давлат органлари ва айрим ер эгалари орасидаги, балки, ќар бир хўжалик ичидаги муносабатлар ќам аќамиятга эга. Бошљача айтганда, давлат ер тузишнинг барча турларини - хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузишни, амалга оширади.

Ерга хусусий мулкчилик якка ќокимлигида ер тузиш барча ер эгаларига максимал фойдани таъминлашга љаратилади ва биринчи навбатда хусусий ер мулкдорлари манфаатларини кўзлаб ўтказилади; шунинг учун у конъюктуравий, демак сезиларли даражада фављулоддаги характерга эга. У ерга бўлган хусусий мулкчиликни мустаќкамлашга ва унинг бозорда айланишига ёрдам беришга љаратилган. Шу билан ер тузиш асосан ќуљуљий ва техник тадбирларга айланади. Бундай шароитларда фаљат хўжаликлараро ер тузиш давлат маљомига эга.

Мулкчилик шаклларининг кўплиги, ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланиш, ижтимоий ишлаб чиљаришни такомиллаштириш ва ердан фойдаланишни рационаллаш учун кенг имкониятларни очади. Ер тузиш бу вазиятда ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланишнинг янги замонавий шаклларини ривожлантиришга ва мустаќкамлашга, халљ хўжалигини, биринчи навбатда агросаноат мажмуасида ќудудий ташкил этишни яхшилашга љаратилган. У ўзининг мазмуни бўйича катта халљ хўжалиги аќамиятига эга ва ўзига ќам хўжаликлараро, ќам хўжаликда ички ќудудни ташкил этишни оладиган давлат тадбири эканлигини кўрсатади.

3. Ер тузишнинг давлат маљоми

Давлатимиз ер тузуми асосини ернинг халљимиз ќаёти ва фаолияти асоси сифатидаги маљоми ташкил этади; унга фуљаролар, давлат, ширкат ва жамоа корхоналари, муассасалар ва ташкилотлар љонунга мос тарзда эгалик љилишади ва ундан фойдаланишади.

Давлат ер тўђри ишланишидан, унинг унумдорлик хусусиятлари ва бошља фойдали сифатлари тўхтовсиз яхшиланишидан, ќар бир гектар љишлољ хўжалик ери иложи борича кўп маќсулот беришидан, бутун ер фондимиз ва ќар бир айрим ер участкасидан мамлакатимиз халљ хўжалиги, унинг барча тармољлари ривожланишини таъминлаб, ољилона фойдаланишдан манфаатдор. Бу масалани ечиш учун иљтисодиётнинг объектив талабларини кўрсатадиган, ќаракатдаги ќуљуљий меъёрларга мос давлатнинг ер сиёсатини амалга оширувчи ер тузиш органлари ташкил этилади.

Давлат ер тузиш органлари орљали ва ер тузиш тадбирлари воситасида ерни халљ бойлиги сифатида ќимоя љилади, ердан фойдаланиш шаклларини, улардан энг илђорларини ривожлантириб ва рађбатлантириб, белгилайди; уни халљ хўжалиги тармољлари орасида таљсимлайди; янги ер эгаликларини ва ердан фойдаланувчиларни ташкил этади ва мавжудларини тартибга солади; ердан ишлаб чиљариш воситаси сифатида жамиятнинг иљтисодий ривожланиши маљсадларига эришиш учун фойдаланишни ташкил этиб, љишлољ хўжалик корхоналари ќудудларини тузади. Давлат шу маљсадларга мос равишда љонунлар ва меъёрий ќужжатлар чиљаради, улар асосида ер тузиш ишлари бажарилади; уларга љатъий риоя љилиш барча корхоналар ва ташкилотлар учун мажбурийдир.

Ер тузишнинг давлат маљоми ўз ифодасини љуйидагиларда топади:

давлат мамлакатнинг ташљи чегаралари ичидаги бутун ќудуди узра суверенитетни амалга оширади;

ер тузиш давлат чиљарган љонунларга асосланади ва уларни амалий бажаришга љаратилган;

ер тузиш органлари давлат томонидан ташкил этилади, унинг назорати остида бўлади ва давлатнинг ер сиёсатини ўтказишга мажбурдирлар;

ерларни мулкдорлар ва ердан фойдаланувчиларга бериш ва расмийлаштириш давлат ќокимияти органлари томонидан амалга оширилади;

ер тузиш (лойиќа-љидирув, тасвирга олиш ва изланиш ишларини љўшиб) асосан бюджет маблађлари ќисобига ўтказилади.

Шундай љилиб, ер тузиш ёрдамида давлат ерга эгалик љилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишнинг љонуний меъёрлари асосида мамлакатда ердан ољилона фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни ташкил этади.

4. Ер тузишнинг ќалљ хўжалиги талабларига мос ривожланиши

Ер тузишнинг тарихий ривожланиш тажрибаси кўрсатишича бизнинг мамлакатимизда унинг усуллари, шакли ва асосий мазмуни ќамма ваљт жамият ќар бир аниљ муддатда ечаётган иљтисодий, сиёсий ва бошља вазифалардан келиб чиљиб аниљланган. Бунда ер тузиш аграр сиёсатни, ер ўзгаришларини, бошља умумдавлат аќамиятига эга иљтисодий ва ижтимоий тадбирларни амалга оширишда катта рол ўйнади.

Ишлаб чиљаришнинг ўсиши, љишлољ хўжалигининг ва бошља тармољларнинг ривожланиши, ижтимоий ривожланиш манфаатлари ќудудни ташкил этишнинг мавжуд шаклларини ќамда ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар шаклларини доимий равишда такомиллаштириб боришни талаб этади. Мос равишда ер тузиш органларининг вазифалари ќам ўзгаради. Бу

љоидани, хусусан, ер тузишнинг совет даврида ривожланиши тажрибасида кўрсатиб бериш мумкин (у V бобнинг 3 параграфида батафсил ёритилган; бу ерда биз учун аќамиятлиси, фаљат ер тузишнинг иљтисодий ва сиёсий характердаги умумий муаммолар билан ўзаро яљин алољасини аниљлашдир).

Аввало, кўриниб турибдики, ер тузиш бу йилларда ўта самарасиз, охир-ољибатда љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришини тушкунликка ва ерлардан ноољилона фойдаланишга олиб келувчи давлат сиёсатига мажбурий амал љилди, лекин, амалда у, айрим, жудаям бузилиш жараёнларига тўсљинлик љилди. Ер тузувчи мутахассислар ўз бурчларини ќалол бажариб, асосан, ўзларининг касбий вазифаларини замонавий илмий асосда, ерда ишлаётган одамлар манфаатлари учун ечишга ќаракат љилишди.

Бевосита Октябр революциясидан кейин ер тузиш биринчи навбатда ер тўђрисидаги Декретни амалга ошириш билан бођлиљ љайта тузишларни ўтказишдан иборат бўлди. Бу даврда совет ќукумати ерга эгалик љилишнинг хусусий шаклларини тугатди, ерни деќљонларга фойдаланишга берди, жамоа ердан фойдаланишларини тузди ва мустаќкамлади. Натижада мамлакат љишлољ хўжалигида асосий ўринни янги ќокимиятдан ер олган ва шу сабабли уни љўллаб-љувватлайдиган ўрта ќол деќљон эгаллади.

20-чи йилларда ер тузишнинг мазмуни етти йилга яљин давом этган узлуксиз урушдан кейинги халљ хўжалигини тиклаш вазифасидан келиб чиљиб аниљланди. Бу даврда ер тузиш асосан, деќљон ер жамоалари ва якка деќљон хўжаликларида ўтказилди. У кўп полосаликни, узољдаги ерларни ва бошља нољулайликларни тугатиш йўли билан деќљон ердан фойдаланишларини тартибга солишга љаратилди. Шундай љилиб љишлољ хўжалигининг самарадорлигини ошириш учун шароит яратилди. Бу ваљтда асосий иш турлари љишлољлараро ва љишлољлар ичида ер тузиш бўлди.

20-чи йилларининг охири ва 30-чи йилларнинг бошида љишлољ хўжалигини коллективлаштириш билан бођлиљ колхозлар ердан фойдаланишларини ташкил љилиш вазифаси љўйилди. Мазмунан, бутун мамлакат миљёсида ердан фойдаланишни тубдан љайта љуриш амалга оширилди. Шахсий деќљон участкалари тугатилди; улар ўрнида нисбатан йирик колхозлар ердан фойдаланишлари пайдо бўлди. Барча ишлар тезкорлик билан, кўп вазиятларда фављулодда ва малакасиз, ер кўрсатиш деб номланган шаклда ўтказилди. Бундай ердан фойдаланишлар кўплаб камчиликларга эга ва шу сабабли жудаям турђун эмас эди.

Коллективлаштириш деќљонларга ва мамлакат љишлољ хўжалигига унда йўл љўйилган љўпол хатолар натижасида янада кучаядиган катта бузђунчилик таъсирини кўрсатди. Барча жараёнларни бошљариш маъмурий усуллар билан, кўпчилик ќолларда тўђридан-тўђри куч ишлатиш ёрдамида амалга оширилди. Бу ваљтда щундай тарзда кўплаб совхозларнинг ердан фойдаланишлари ташкил этилди.

Ер тузиш 30-чи йилларнинг ўрталарида ва иккинчи ярмида ерларни колхоз ва совхозларга ќуљуљий ва техник бириктиришга љаратилган вазифаларни бажарди. Улар ердан фойдаланишлари турђунлигини таъминлаш зарур эди, шу сабабли 1932 й. ќукумат махсус љарор љабул љилди. 1935 йилдан бошлаб бир неча йиллар давомида колхозларга ердан муддатсиз (умрбод) фойдаланиш учун Давлат Актларини бериш бўйича ишлар бажарилди, уларда ердан фойдаланишларнинг майдонлари ва аниљ чегаралари кўрсатилди. Шу билан бир љаторда, ерларнинг жойлашишидаги нољулайликлар сабабли ишлаб чиљариш зарарларини камайтириш учун, уларни тартибга солиш бўйича тадбирлар ўтказилди; Бунга 1935 - 1937 й. ер тузиш хизматининг асосий эътибори љаратилди.

Мамлакатда бу ваътда 235 мингга яъин колхозлар бўлганлиги учун, ишларнинг умумий ќажми жуда катта эди.

Колхозларда ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун 30-чи йилларнинг охиридан бошлаб, уларда ички ер тузиш бошланди; бунда асосий вазифа алмашлаб экишларни ташкил этиш бўлди. Совхозларда бундай ишлар илгари ќам ўтказилган эди. Уруш даврида ер тузиш давом этди, фаъат чекланган ќажмда. Хусусан, мамлакат шаръида янги ерлар изланди ва ъишлоъ хўжалиги фойдаланишига киритилди, босъинчилардан озод ъилинган туманларда ердан фойдаланишлар тикланди.

Урушдан кейинги биринчи йилларда (1950 йилгача) ер тузишнинг мазмуни халъ хўжалигини тиклаш вазифаларидан келиб чиъиб аниъланди. Асосий эътибор колхозлар ва совхозлар ќудудларини ички ташкил этишга ъаратилди; яна саноатни ва бошъа тармоъларни ривожлантириш учун ерларни ажратиш амалга оширилди.

50-чи йилларда ъишлоъ хўжалигини ъувватлироъ ъишлоъ хўжалик техникаси билан ъайта ъуроллантириш имконияти туђилди, шу сабабли, мавжуд ердан фойдаланишларни йириклаштириш талаб этилди. Мамлакатда бу даврда 230 мингдан ошиъ колхозлар бўлиб, уларнинг 30% яъини 200 га катта бўлмаган ќайдалма ерга эга эди. Шу сабабли, 1950 й. бошлаб хўжаликларни оммавий тарзда йирик ъишлоъ хўжалик корхоналарига бирлаштириш жараёни бошланди. Хўжаликлараро ер тузишнинг мураккаб масалаларини ечиш, ердан фойдаланишларнинг оптимал ўлчамларини аниълаш зарур эди. Кўпчилик ќолларда бу соф буйруъбозлик, маъмурий усуллар билан ъилинди, бу ишлаб чиъаришнинг турђунлигини бузди ва бошъа салбий натижаларга олиб келди. Шу билан бир ъаторда йириклаштирилган колхозлар ердан фойдаланишларини ташкил этиш бўйича катта ќажмдаги ер тузиш ишлари бажарилди. Уларга давлат актларини беришга тайёрлашда узоъ ерлар, кўп полосалик, чегаралар нотекислиги ва ер массивлари жойлашишидаги бошъа камчиликлар тугатилди.

1954 йилдан 1965 йилгача чўл ва бўз ерларни ўзлаштириш билан бођлиъ, ъидирув ишлари, хўжаликлараро ва хўжаликларда ички ер тузиш билан биргаликда, катта миъёсдаги ер тузиш тадбирлари ўтказилди. Алмашлаб экишларни жорий этиш ва ўзлаштиришга ќам катта эътибор ъаратилди.

1967 й. тупроъларни шамол ва сув эрозияларидан ќимоялаш бўйича биринчи жиддий ъарор ъабул ъилинди. Шу ваътдан бошлаб ер тузиш лойиќалари ва чизмалари ўз таркибига мажбурий элемент сифатида ќудудни эрозияга ъарши ташкил этишни ва эрозияга ъарши тадбирлар мажмуасини кирита бошлади. Бу талаб ќозирги даврда ќам долзарб бўлиб ъолмоъда.

80-чи йиллар охирларидан бошлаб мамлакатда иътисодий ва сиёсий ислоќотлар ривожланишига ъараб, йирик ер ўзгаришлари ќам бошланди. АСМ хўжалик юритишнинг барча шаклларини ривожлантириш учун тенг шароит яратиш, замонавий кўп укладли иътисодиётни ташкил этиш, ер ресурсларидан оъилона фойдаланиш ва уларни муќофаза ъилиш маъсадида ерларни ъайта таъсимлаш ўтказилмоъда.

Ер ислоќотини ўтказишда ер тузишга аќамиятли рол ажратилади. Унинг биринчи босъичида самарасиз фойдаланилаётган ва мўлжалланганидан бошъа маъсадларда фойдаланилаётган ерларни ъайтариб олиш йўли билан ъайта таъсимлаш фондлари яратилади. Бу фондлардан ерлар фуъароларга мулк ъилиб, эгалик ъилиш ва фойдаланиш учун ажратилади, уларга ќуъуъларини тасдиъловчи ќужжатлар берилади. Ъишлоъ хўжалик ва бошъа корхоналар ќудудларида жойлашган аќоли яшаш жойлари ерлари маќаллий ќокимият органлари ихтиёрига берилади.

Ер ислоќотини амалга оширишда, деќљон, фермер хўжаликларини ташкил этиш бўйича ќам, колхозлар, совхозлар ва бошља љишлоћ хўжалик корхоналари тугатиш бўйича ќам мажбурий чораларга йўл љўйилмайди.

Ќозирги ўзгаришларнинг асосий вазифаси - деќљоннинг ердан ажратилишини тугатиш, уни ўз меќнатининг якуний натижаларидан манфаатдор, ернинг ќаљиљий хўжайинига айлантириш, љишлоћ меќнаткашларининг турмуш шароитларини тубдан ўзгартириш ва шу асосда мамлакатда агросаноат ишлаб чиљаришининг самарадорлигини кескин оширишдир.

1917 й. Октябрь Революциясидан кейинги даврдаги ер тузиш ривожланишининг љисљача тахлили шуни кўрсатадики, у ќамма ваљт у ёки бу даврда ечиладиган аниљ ижтимоий-иљтисодий вазифалар билан чамбарчас боѓлиљ бўлган ва барча аграр ўзгаришларда асосий ролни ўйнаган. Ер тузувчилар томонидан катта касбий тажриба тўпланди, унга келажакда ќам суяниш керак. Бундан ташљари, кўриниб турибдики, ишлаб чиљариш мураккаблашган сари ер тузишнинг ерларни ташкил этиш ва муќофазалаш воситаси сифатида аќамияти тўхтовсиз ўсиб боради, унинг мазмуни эса доимо кенгаяверади.

Бизнинг кунларимизда зарур ва амалга оширилаётган ер тузиш ишлари мажмуаси жудаям ранг-баранг. Уларнинг асосий љисми љишлоћ хўжалигига бевосита таъсир этади ва йирик миљёсда жуда катта ќудудларда ўтказилади. Шу билан бирга тажриба кўрсатадики, ер тузишнинг барча вазифаларини навбатдаги оммавий тадбир тусини оладиган бир-икки ишга олиб келиш мумкин эмас. Бизнинг давлатимизда ер тузувчиларнинг барча кучи мажбуран битта нимададир тўпланган даврлар бўлди; буни нормал ќолат деб айтиш мумкин эмас.

Ер тузишнинг мазмуни ва усуллари мамлакатимиз ва чет эллар тажрибаси, илм-фан ютуљлари асосида, жамият талаблари билан боѓлиљ, ер ислоќотини амалга ошириш жараёнида, кейинчалик ќам ривожланаверади.

5. Ер тузишнинг мазмунини ва усулларини илмий асосда такомиллаштириш

Мамлакатимиз - майдони бўйича ќам, ќар хил табиий минтаљаларда жойлашган ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар сони бўйича ќам катта ер хўжалигига эга. Минглаб йирик ва ўн минглаб майда ердан фойдаланувчилар мамлакатимизнинг бутун ќудуди бўйлаб жойлашган. Улар доимий ќаракатда, ижтимоий ишлаб чиљариш талаблари, ижтимоий ва бошља омиллардан келиб чиљадиган тўхтовсиз ривожланишда. Бу шароитда ер тузиш фаљат жиддий илмий асосдагина муваффаљиятли ривожланиши мумкин.

Ќозирги ваљтда келиб ер тузиш узоћ ва мураккаб йўлни босиб ўтди, катта ва ќар томонлама тажриба тўплади. У бутун ер фондидан ва унинг айрим љисмларидан фойдаланишни ташкил этиш ва уни муќофаза љилиш бўйича тадбирларнинг ривожланган тизимига айланди. Ќар љандай объектив ижтимоий-иљтисодий ќодиса сифатида у ўзининг љонуниятларига эга, улар ер тузиш фанининг ўрганиш объектлари ќам ќисобланади. Асосан охирги юз йилликда таркиб топган бу фан амалий тажрибага ва назарий умумлаштиришга суяниб, мамлакатимизда ер тузишнинг ривожланишига ёрдам беради.

Ер тузиш фанининг оёљља туриши йиѓилган тажрибани ижодий љайта кўриб чиљиш, олинган натижалар ва бошља шароитлар ва вазиятлар учун олдинга сурилаётган концепциялардан бошланди. Аста-секин ер тузувчилар имкониятларини кенгайтириб, улар олдида янги истиљболларни очадиган назария ишлаб чиљилди. Бу назария бутун, ќамма

љисмлари бир-бирлари билан мантиљий боѓланган, ички табаљалашган билимлар тизимини ўзида мужассамлаштиради. Унинг концептуал асоси замонавий аграр - иљтисод назарияси ќисобланади.

Ер тузиш тўѓрисидаги билимлар тизими сифатида ер тузиш фани ва унинг асосий ўзаги - ер тузишни лойиќалаш фанлараро билимлар соќаси ќисобланади. Бунда ернинг бир томондан табиий ресурс сифатида, иккинчи томондан эса ижтимоий-иљтисодий алољалар манбаи сифатидаги вазифаларини ўрганадиган, бир фаннинг ќар хил томонлари сифатида хизмат љиладиган табиий ва ижтимоий фанларнинг яљин ўзаро таъсирлари кузатилади. Ернинг иљтисодий вазифаси меќнатнинг энг аќамиятли шарти ва умумий ишлаб чиљариш воситаси сифатида деќљончилик ва бутун љишлољ хўжалиги чегараларидан анча узољља чиљади, сабаби, ерда ижтимоий фаолиятларнинг ќамма турлари - ишлаб чиљариш билан боѓлиљ ва боѓлиљ бўлмаган, амалга оширилади.

Ер тузиш назарияси ва амалиёти умуман халљ хўжалигида ва айниљса агросаноат мажмуасида илмий-техник тараљљиёт билан чамбарчас боѓлиљ. Ер тузиш фани ўз ривожланишида иљтисодий, табиий, техник, ќуљуљий, љишлољ хўжалик ва бошља фанлар ютуљларидан ќам фойдаланади. Ер тузиш табиат ва жамият љонуниятларини љанчалик тўла акс эттирса, фан ва техниканинг охирги ютуљларини, ишлаб чиљариш талаблари ва ижтимоий шароитларни янада яхширољ ќисобга олади, ерлардан фойдаланиш ва уни муќофазалаш, ќудудни ташкил этиш шакллари маљсадга мувофиљрољ бўлади.

Ер тузиш чизмалари ва лойиќаларида акс этдириладиган, ердан фойдаланишни ташкил этишга ўзгаришлар ва яхшилашлар киритадиган барча ер тузиш тадбирлари ќар томонлама асосланган бўлиши керак. Лойиќа фанни ишлаб чиљариш билан боѓлайди. Шунинг учун ќам ер тузиш ишларини лойиќалаш ва асослашнинг самарали усуллари жудаям зарур. Бундай масалалар ечимининг илмий усулларини ишлаб чиљиш билан илмий фанлар - ер тузишни лойиќалаш, ер тузишнинг илмий асослари, ер тузишда моделлаштириш ва бошљ. шуѓулланади.

Ўтказилган изланишлар асосида амалий ишлар маљсадлари учун йўриљномалар, кўрсатмалар, љўлланмалар, меъёрлар, стандартлар ишланади, улар кейинчалик фан ютуљларига ва ишлаб чиљаришнинг янги талабларига мос равишда янгиланади.

Назорат саволлари:

1. Нима учун ер тузишга объектив ижтимоий-иљтисодий ќодиса сифатида љараш керак?
2. Ер тузишнинг асосий ривожланиш љонуниятлари љандай?
3. Нима учун ер тузиш ишлаб чиљаришнинг ќар љандай ижтимоий усулининг таркибий љисми ќисобланади?
4. Ер тузишнинг давлат маљоми нималарда кўринади?
5. Ер тузиш ўз ривожланишида ижтимоий ишлаб чиљариш талабларини љандай акс эттиради?
6. Нима сабабли ер тузишнинг муваффаљиятли ривожланиши учун ер тузиш фани керак?

VII боб
Ер тузиш тушунчаси ва унинг мазмуни
1. Ер тузиш таърифи

Ер тузиш - мураккаб ижтимоий-иљтисодий ќодиса; унга кирадиган тадбирлар таркиби тарихий ривожланиш жараёнида ўзгариб боради. Проф. П.Н.Першин ўтган асрнинг 20-чи

йилларидаёљ, ер тузиш - ўтказиладиган ваљти ва жойи шароитларига бођлиљ ќолда жудаям ўзгарувчан љадимий ќодиса деган эди. Проф. А.В.Чаянов тахминан ўша ваљтда ёзган эди, - ер тузиш тушунчасига рус адабиёти ва нутљида жудаям ќар хил мазмун юклатилган. Шу сабабли, ер тузишнинг замонавий таърифини бериш учун унга тарихий нуљтаи назардан яна бир марта љараш, бу тушунчага љандай маъно берилганлигини аниљлаш керак, у яна ќар хил атамалар («чегаралаш», «ер ўлчаш», «ер бўйича тузиш», «ер тузиш») билан ќам аталди. «Ер тузиш» атамасининг ўзи проф. Ф.Г.Некрасов фикри бўйича 1906 й. пайдо бўлди ва олдин ишлатилиб келинган «чегаралаш» атамасини ўзининг таркибий љисми сифатида алмаштирди.

Юљорида кўрсатилганидек, революциядан олдинги ер тузиш асосан чегаралашдан - ер эгаликларининг чегараларини жойларда белгилаш ва ќуљуљий расмийлаштиришдан иборат бўлди. Масалан, 1766 й. йўриљнома бўйича Бош чегаралашнинг асосий вазифаси љуйидагидек «ер эгаликларининг тўђри ва эътирозсиз чегараларини белгилаш ёрдамида эгаларининг тинчлигини тасдиљлаш» эди. Унга 1914 й. С.П.Кавелин љуйидаги таърифни берди: «Давлат чегаралаши ер мулкчилиги чегараларини моддий ва ќужжатли мустаќкамлашга ва улар ичидаги ерлар сонини (майдонини) аниљлашга љаратилган техник ва ќуљуљий ќаракатлар йиђиндисини ўзида мужассамлаштиради» (М.М.Шульгин. Землеустройство и переселение в России в XVIII и первой половине XIXв. М.: Изд. Московского Межевого института, 1928 128 б.; С.П.Кавелин. Межевание и землеустройство М.: Изд. Юридического книжного магазина «Правоведение», 1914. 129-150 б.). Бошљача айтганда, чегаралаш бу, асосан, ќудудлар ва ер эгаликлари чегараларини эгалари ќуљуљларининг ќудудий чегаралари сифатида белгилашдан иборат ер тузишнинг элементар шаклидир. Бунда ер участкалари ва уларнинг чегаралари, асосан, статик (ўзгармас) нуљтаи назардан, уларни ўзгартириш ва яхшилаш маљсадисиз љаралди.

Ер тузиш юљори ривожланиш шаклига XX асрнинг бошида Столипин аграр ислоќотларини ўтказишда эришди. Энди нафаљат ерларни чегаралаш, балки ер участкаларини (ер эгаликларини) маљсадга мувофиљ жойлаштириш ва уларга хўжалик юритиш учун љулай шакл бериш масалалари ќам љўйилди. Шундай љилиб, нафаљат техник ва ќуљуљий, балки иљтисодий муоммоларни ќам ечиш зарур бўлди. Ниќоят Столипин ислоќоти маълум сиёсий (нафаљат иљтисодий) маљсадларга эришишга љаратилган эди. Шу билан революциягача ер тузишнинг мазмуни асосан тугади.

20-чи йилларда ер тузиш техник томондан олдинги вазифаларини асосан саљлаб љолди, бирољ у кўпрољ даражада ижтимоий ва иљтисодий ишга айланди. РСФСРнинг 1922 й. Ер кодексида «Ер тузиш хўжалик-техник маљсадга мувофиљлиги талабларига ва ерга бўлган ќуљуљларига мос равишда янги ердан фойдаланишларни ташкил этиш ва мавжудларини тартибга солиш вазифаларига эга» деб кўрсатилган. Ўша ваљтларда у ернинг хусусиятларини ўзгартириши, ќосилдорликни ошириши, деќљончиликда меќнат унумдорлигини ўстириши ва уларга таъсир этиши мумкин эмас деб ќисобланар эди. Булар агрономия ва техника ишлари эди. Ер тузиш ердан фойдаланишларни уларни ољилона жойлаштириш, уларга оптимал ўлчамлар бериш, уларнинг камчиликларини тугатиш йўли билан тўђри ташкил этиш натижасида иљтисодий самара яратиши керак (А.А.Ржаницын. Теория и практика землеустройства. М.: Новая деревня, 1928. 57, 116 б.). Ўша йилларда проф. П.Н.Першин ер тузишни «ќудудни, ернинг устки юзасини ундан ишлаб чиљаришда фойдаланиш учун ўлчамларига, ер турлари таркибига ва жойлашиш шаклларига нисбатан мослаштирувчи ќаракат» сифатида аниљлаб, «бундай мослаштириш яна битта,

характерли белгига эга, бунда ернинг табиий хусусиятлари (тупроъ, рельеф, ўсимлик дунёси, сув режими ва бошъ.) ўзгармайди» деб ќисоблади (П.Н.Першин. Социально-экономическая теория землеустройства // На аграрном фронте, 1925 № 5-6. 42 - 43 б.). У ваътдаги ер тузиш фаъат хўжаликлараро (ъишлоълар орасида ва ъишлоълар ичида) эди.

Бироъ кейинчалик, унинг ќаракат доирасига янги принципиал масалалар ъўшилади. Масалан, 1928 й. декабрида ъабул ъилинган «Ердан фойдаланиш ва ер тузишнинг умумий бошланиши тўђрисида»ги ќужжатда «ер тузиш кўп полосаликка узоъ ерларга ва бошъа ердан фойдаланишдаги камчиликларга ъарши курашишга, яхшиланган алмашлаб экишларга ўтишга, ерларни тубдан яхшилашга, ерларни хўжалик учун ўзлаштиришга ёрдам бериши керак» деб айтилган эди. Бу вазифаларини бажариш учун битта хўжаликлараро ер тузиш ва унинг усуллари энди етарлик эмас эди. Чегаралари белгиланган ва турђун бўлган ердан фойдаланишлар ичида ердан фойдаланишни яхшилаш ва ташкил этиш бўйича ќаракатлар зарур эди. Шундай ъилиб, ъишлоъ хўжалик корхоналарида (колхозлар ва совхозлар) хўжаликларда ички ер тузиш пайдо бўлди. Унинг мазмуни, асосан, 30-чи йиллардаёъ аниъланди. Урушдан кейинги йилларда эса янада ривожлантирилди. Унинг усулларини ишлашга ќам асосан олимлар ва амалиётчилар эътибори ъаратилди.

Ер тузувчиларга айниъса ъишлоъ хўжалигида, маълум корхоналар ќудудида ердан фойдаланишни ташкил этишга бођлиъ янаям кенгроъ доирадаги масалаларни ечишга тўђри келди. Ќар бир ер участкасининг мўлжалланган маъсади, ўлчамлари, шакли, оъилона жойлашиши аниъланди. Ерларнинг унумдорлигини, ер турларининг маќсулдорлигини ошириш, ишлаб чиъаришнинг ташкил этилишини, техникадан фойдаланишни яхшилаш учун ќудудий шароитлар яратилди. Тўђри алмашлаб экишларнинг деќъончилик маъданиятини кўтаришнинг аќамиятли воситаси сифатида жорий этилишига ва ўзлаштирилишига катта эътибор берилди. Хўжаликларда ички ер тузишнинг бу масалалари ќозирги ваътда ќам ривожланишни давом эттирмоъда.

Кейинги аќамиятли ъадам деб ќудудни эрозияга ъарши ташкил этишни, ер тузиш таркибида ва ечимлари асосида тупроъ эрозиясига ъарши кураш бўйича тадбирлар мажмуасини ишлашни ќисоблаш мумкин. Шундай ъилиб, ер тузиш ернинг табиий хусусиятларини ўзгартириш ва яхшилаш масалаларини тўла ќажмда еча бошлади ва иътисодий, ќуъуъий, техник характердаги ишлар чегарасидан анча узоъъа чиъди.

Ўтган асрнинг 70-80-чи йиллари яна битта ўзгариш жараёни - ер тузиш объектларининг ќудудий кенгайиши, айрим ердан фойдаланишлар ва уларнинг унча катта бўлмаган гуруќларидан маъмурий туман, туман агросаноат мажмуаси, катта сув йиђиладиган ќавза ва ш.ў. каби кенг ќудудий тизимларга ўтиш кузатилди. Бу принципиал янги ишлар - вилоят ва туманлар ер тузиш чизмаларини ишлашни талаб этди; бу ишлар ќозир ќам давом этмоъда.

Энг охирги ваътда махсус фойдаланиш тартибига эга ќудудларни жойлаштириш ва уларнинг чегараларини белгилаш бўйича ишлар бошланди; уларни ландшафтли лойиќалашга киритиш мумкин. Бундай ишларнинг зарурлиги ъонунларда кўрсатилди.

Ер тузиш ривожланиш жараёнида ўз вазифалари доирасини кенгайтириб, олдин ўзлаштирилган усулларни ташлаб юбормади, балки, улардан фойдаланишни юъорироъ даражада давом эттирди. Масалан, 30-чи йиллардаги ъишлоъ хўжалик артелларига ердан муддатсиз фойдаланиш учун давлат актларини бериш бўйича ишлар кўп жиќатдан олдинги чегаралашни, лекин бир ваътда ердан фойдаланишдаги камчиликларни тугатиш билан бирга, эсга солади. Техник

жиќатдан бу 20-чи йилларда амалга оширилганларига ўхшаш, лекин улар энди майда эмас балки йирик ердан фойдаланишларга тегишли ишлар эди.

Ер тузишнинг замонавий таърифини беришдан олдин ердан фойдаланишни ташкил этиш тушунчасини кўриб чиљиш зарур, у ќам асосийлардан бири ќисобланади. Унинг асосий белгиларини кўриб чиљамиз.

Ердан фойдаланишни ташкил этиш ўзида аввало, ундан бевосита фойдаланишдан олдинги, унинг характерини олдиндан аниљловчи ва шакллантирувчи, бунинг учун зарур шароитларни яратувчи (бундай ишларга, хусусан, режалаштириш ва лойиќалаш киради) барча ишларни мужассамлаштиради. Бундан ташљари ердан фойдаланишни ташкил этиш деганда уни амалга оширишнинг ќаракатдаги тизими ќам тушинилади. Умуман бундай ташкил этиш љуйидагиларни ўз ичига олади:

* ерда аниљ ишлаб чиљариш, иљтисодий, ижтимоий, экологик маљсадларга максимал даражада мос келадиган тартиб ўрнатиш;
* ерни табиий ресурс ва ижтимоий-иљтисодий алољалар объекти сифатида тузиш;
* ерни бошљa у билан боѓланган ишлаб чиљариш воситалари билан биргаликда тузиш;
* ердан фойдаланиш жараёнида халљ хўжалиги умумий манфаатларининг саљланишига ќамда минтаљавий ва локал (маќаллий) дастурларда кўзда тутилган љоидаларга риоя љилиш.

Ер тузиш ўз ичига ўзининг асосий вазифаси сифатида ердан фойдаланишни ташкил этишни олади. Ер тузишнинг уни ечиш билан боѓлиљ асосий вазифаларига љуйидагилар киради:

* ердан фойдаланиш ва ерга эгалик љилишнинг барча шаклларини такомиллаштириш, ташкил этиш, тартибга солиш;
* ќудудни хўжаликлараро ва хўжаликлар ичида ташкил этиш;
* ер фондларини ташкил этиш;
* агросаноат мажмуасини ќудудий ташкил этиш, табиий ландшафтларни яхшилаш ва бошљ.

Бизнинг мамлакатимизда ер тузиш ўзида, аввало, барча давлат тадбирлари тизимини ифодалайди. Бу тизимга давлат ер тузиш органлари томонидан амалга ошириладиган иљтисодий, ќуљуљий, техник ва экологик ишлар; башоратлаш, режалаш ва ќудудни ташкил этишни лойиќалаш; ќозирги ваљтда, яљин ва узољ келажакда бутун мамлакат ва айрим минтаљалар бўйича ерлар тоифалари ва ердан фойдаланишлар, ер турлари ва айрим участкалар ер ресурсларидан фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни ташкил этиш. Бу тизимга ер кадастри материалларидан фойдаланиб ќар хил чизмалар, лойиќаларни тузиш ќам киради.

Ер тузиш ўз моќияти бўйича иљтисодий тадбир бўлиб, ќуљуљий, техник ва бошљa ишлар билан бир тизимда ўтказилади. Бунда ердан фойдаланишни ташкил этишга боѓлиљ ќар хил иљтисодий, экологик, ќуљуљий ва техник масалалар ишланади, улар «ер тузиш» тушунчасини илмий таърифлашда ўз аксини топиши керак. Ахир ќар љандай таъриф љисљa, бир сўз билан, мураккаб ќодисанинг мазмуни ва моќиятини тавсифлайди, унинг энг умумий ва энг харакатли белгиларини кўрсатади. Шу ваљтнинг ўзида деярлик ќар љандай таърифлаш, айнан ўзининг љисљалиги сабабли етарлик даражада тўла бўлмайди, бу кўпчилик ќолларда унинг янгидан-янги турлари пайдо бўлишига олиб келади.

Адабиётларда ер тузиш ривожланишининг ќар хил босљичларига хос кўплаб таърифларни учратиш мумкин. Уларда ќар хил тўлалик даражасида унинг техник, ќуљуљий ёки иктисодий томонларига урѓу берилди. Булар ќаммаси табиий ќол эди, сабаби, тарихий ривожланиш жараёнида ер тузишнинг ўзи, унинг мазмуни ва вазифалари ўзгарди ва таърифлар ќар хил

даражадаги аниљликда содир бўлаётган ўзгаришлар моќиятини акс эттиришга ќаракат љилишди.

Проф. Ф.Г.Некрасовнинг 1926 й. чоп этилган «Ер тузиш асослари» китобидаёљ ўндан ортиљ ер тузишга ќар хил муаллифлар - О.А.Хауке, А.А.Кофод, И.Е.Герман, П.Н.Рудин, П.Н.Першин, А.В.Чаянов ва бошљ. томонидан берилган таърифлар келтирилган. Љатор кейинги таърифлар С.А.Удачиннинг «Ер тузишнинг илмий асослари» дарслигида (1965 й.) келтирилган.

Айрим муаллифлар ер тузиш ер муносабатларини тартибга солади ва ўзгартиради деб ќисоблашади, бундай ёндашув билан келишиш мумкин эмас, сабаби, ер тузиш ўзи ижтимоий муносабатлар тизими таъсири остида ривожланади ва амалга оширилади. Шу ваљтнинг ўзида ер тузиш, ердан фойдаланиш ва унга эгалик љилиш билан боѓлиљ муносабатларни ўзгартиришда сўзсиз љатнашади; бирољ аниљрок љилиб айтсак, ер муносабатларини эмас, балки ердан фойдаланишларни ва ер эгаликларини тартибга солади.

Бошља таърифларда ер тузиш - бу ерни маълум хўжалик маљсадларига мослаш деб айтилади. Бизнинг давримизда бундай ёндашув бир томонлама ќисобланади. Инсоннинг ўзига доимо ерга мослашишга, мавжуд ер ресурслари ва экологик чеклашларга љараб энг юљори ишлаб чиљариш ва ижтимоий самара олиш учун ўз маљсадларини ўзгартиришга тўѓри келади.

Ер тузиш фани ва амалиёти маълумотларига асосланиб, ќамда юљорида кўриб чиљилган ердан фойдаланишни ташкил этиш тушунчасини эътиборга олиб, замонавий ер тузишга љуйидаги љисља таърифни бериш мумкин.

Ер тузиш - бу ижтимоий-иљтисодий жараён ва ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилишни ташкил этиш, ер эгаликлари, ердан фойдаланишлар ва махсус ер фондларини ташкил этиш ва тартибга солиш, љишлоќ хўжалик корхоналари ќудудларини тузиш, маљбул экологик муќит яратиш ва табиий ландшафтларни яхшилаш бўйича тадбирлар тизимидир.

Ер тузиш - бу мамлакат хўжалик механизмининг таркибий љисмидир. Унинг асосий вазифалари љуйидагилар ќисобланади:

* ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг ољилона тизимини яратиш ва такомиллаштириш;
* барча шаклдаги ер эгаликлари, ердан фойдаланищлар ва ерда хўжалик юритишларнинг ривожланишлари учун тенг ќудудий шароит яратиш;
* мулк љилиб, эгалик љилишга ва фойдаланишга берилган ерлардан фойдаланиш тартибини ва шароитларни белгилаш бўйича тавсиялар ишлаш;
* ер солиѓи ва ер учун ижара ќаљини белгилаш, љишлоќ хўжалиги ишлаб чиљариш зиёнларини ва ер эгаликлари ќамда ердан фойдаланишларнинг ерларни олишдаги зарарларини белгилаш учун маълумотлар тайёрлаш;
* ер тузишда белгиланган чегараларнинг жойларда белгиланиши аниљлигини ва сўзсиз тан олинишини таъминлаш;
* мелиорациялашнинг йўналишини асослаш ва келажагини белгилаш;
* љишлоќ хўжалик ишлаб чиљаришини ољилона ташкил этиш учун ќудудий шароит яратиш;
* табиий ландшафтларни саљлаш ва яхшилаш, тупрољлар унумдорлигини тиклаш ва ошириш, ерларни рекультивациялаш, уларни эрозиядан ќимоя љилиш ва бошља бузилиш жараёнларини ќамда бузилган ерларни консервациялаш бўйича тадбирларни ишлаш.

2. Ер тузишнинг иљтисодий моќияти, ќуљуљий асослари ва техникаси

Ер тузиш иљтисодий, ќуљуљий ва техник ќаракатлар йиғиндисини ўзида мужассамлаштиради, лекин унинг моќияти ќамма ваљт ќам унинг ташљи кўринишлари орљасидан кўринавермайди. Ер тузиш аввало иљтисодий тадбир бўлиб, ќуљуљий ва техник ќаракатлар ёрдамида амалга оширилади. Шунинг учун у кўпчилик ќолларда тоза техник ва ќуљуљий операциялар йиђиндисига ўхшаб кўриниши мумкин.

Ер тузиш натижасида жисмоний ва юридик шахсларнинг ернинг маълум участкаларига бўлган ќуљуљлари пайдо бўлиши ёки ўзгариши мумкин, у техник (геодезик) ќаракатлар ёрдамида белгиланадиган чегараларнинг ўрнатилиши ёки ўзгариши билан якунланади. Ер эгаликлари (ердан фойдаланишлар) чегаралари ер эгасининг (ердан фойдаланувчининг) ерга бўлган ќуљуљларининг ќудудий чегараси ќисобланган чизиљнинг жойлардаги аниљ ўрнини ўзида ифодалайди. Ер эгаликлари ёки ердан фойдаланишлар ичида, геодезик воситалар ёрдамида, ќар хил хўжалик аќамиятига эга (далалар, ер турлари) ер участкаларини бир-биридан ажратиб турадиган чегаралар ўтказилади. Бу чегаралар љишлољ хўжалик корхонасининг нормал фаолият кўрсатиши учун ќам зарур. Ер тузишнинг ташљи кўзга ташланадиган намоён бўлиш шакли шундай, у ўз ўзидан жуда аќамиятли бўлишига љарамасдан унинг моќиятини акс эттирмайди.

Ер тузишнинг моќияти унинг иљтисодий мазмуни билан аниљланади, у аввало, ердан ишлаб чиљариш воситаси ва иљтисодий алољалар объекти сифатида фойдаланишни ва муќофазалашни ташкил этишдан, ќамда ишлаб чиљариш ва ижтимоий масалаларни ечиш учун ќудудни тузишдан иборат. Ер тузиш љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришини ташкил этиш билан органик бођланган, бошља тармољларда эса камрољ даражада бођланган; у ишлаб чиљариш жараёнларини амалга ошириш учун ќудудий асосни ќам яратади. Ниќоят, ќар љандай корхона, муассаса, ташкилот, фаолият кўрсатиши ва ўз вазифаларини бажариши учун ер участкаси - ердан фойдаланиши зарур, у ер тузиш ёрдамида ташкил этилади; шунинг учун ер тузиш иљтисодий жиќатдан ишлаб чиљаришни жойлаштириш масалалари билан чамбарчас бођлиљ.

Ќудудни ташкил этишнинг барча шакллари ва элементлари (чегаралар, майдонлар, шакллар, ер участкаларининг жойлашиши, таркиби ва ш.ў.) ишлаб чиљаришни ташкил этиш шакллари ва талабларига, унинг ривожланиши ва самарадорлигининг ошишига ќамда ундан ољилона фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни албатта таъминлаш билан ишлаб чиљариш жараёнларини бажариш технологияларига тўла мос келиши керак. Шу маљсадда айрим участкаларга маълум майдон ва шакл берилади, жойларда љутб томонларига нисбатан жойлашиши ва ш.ў. белгиланади. Булар ќаммаси аввало ердан фойдаланишнинг турђун иљтисодий натижаларига эришиш учун љилинади.

Ер тузишнинг аќамиятли томонларидан бири - у ќамма ваљт ќуљуљий мазмунга эга. Ер мулкдорлари, ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг маълум ер участкаларига ќуљуљлари ва мажбуриятлари ќамда бу участкалардан фойдаланиш тартиби ва характери, бундан келиб чиљадиган шахсларнинг ўзаро мажбуриятлари белгиланади. Љонунда белгиланган тартибда ер участкаларига ќуљуљ берилади, бу ќуљуљни тасдиљловчи ќужжат тайёрланади ва берилади. Ер тузишни ўтказишнинг ва унга кирадиган ишлар таркибининг белгили тартиби ќам мавжуд.

Ер тузишнинг ќуљуљий асоси ўзига љонунлар ва љонун асосидаги актларни олган ер љонунчилиги ќисобланади.

Љонун - бу мамлакат љонун чиљарувчи юљори органи ёки фуљароларнинг тўђридан-тўђри овоз бериши (референдум) билан љабул љилинган ва энг асосий ижтимоий (шу жумладан ер) муносабатларини тартибга солувчи меъёрий актдир.

Љонун бошља меъёрий актларга нисбатан ќуљуљий кучга эга, бу љуйидагиларда кўринади:

барча љонунни тўлдирувчи актлар (фармонлар, љарорлар, фармойишлар, буйруљлар ва бошљ.) мавжуд љонунларга тўла мос бўлишлари керак;

љонун фаљат олий љонун чиљарувчи орган (референдумда љабул љилинганлари - фаљат референдум билан) томонидан бекор љилиниши, бошља ќар љандай меъёрий акт љонун билан ўзгартирилиши мумкин;

Ер муносабатларини тартибга солиш, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуљароларнинг ќуљуљларини амалга ошириш бўйича барча органлар фаолияти бу соќада мамлакат љонунлари билан мос тарзда амалга оширилади.

Давлат ер тузумининг асосларини белгиловчи энг аќамиятли љоидалар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида келтирилган. Бошља љонунлардан ер тузиш учун биринчи даражали аќамиятга Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси эга.

Ер кодекси - бу ер муносабатларини ердан ољилона фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни таъминлаш, ерда хўжалик юритишнинг ќар хил шаклларини тенг ривожлантириш, тупрољ унумдорлигини тиклаш, табиий муќитни саљлаш ва яхшилаш ќамда фуљаролар, корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг ерга бўлган ќуљуљларини ќимоя љилиш учун шароит яратиш маљсадида тартибга солувчи ер љонунчилиги меъёрларининг тизимлаштирилган йиђиндисидир. Ўзбекистон Республикасининг ќаракатдаги Ер кодекси 14 боб ва 91 моддадан иборат. Унинг III боби (11-15 моддалар) махсус ер тузишга бађишланган. Бундан ташљари бошља љатор моддалар (масалан 30, 32, 33, 47, 51, 52, 54 ва бошљ.) бевосита ер тузишга тааллуљлидир.

Олий љонун чиљарувчи орган томонидан ер тузишнинг ќуљуљий асоси бўлиб хизмат љиладиган бошља љонунлар ќам чиљарилган; уларга, хусусан, «Фермер хўжалиги тўђрисида», «Деќљон хўжалиги тўђрисида», «Љишлоћ хўжалик кооперативи тўђрисида» ва бошљ. киради.

Љонунни тўлдирувчи актлар - бу ќаракатдаги љонунлар асосида чиљарилган ва бошља давлат органлари томонидан бажарилишини таъминловчи меъёрий ќужжатлардир. Уларга Президент фармонлари, ќукумат љарорлари ва фармойишлари, вазирликлар ва љўмиталар, маќаллий ќокимият органларининг улар ваколатига киритилган масалалар бўйича буйруљлари, кўрсатмалари, љоидалари, йўриљномалари киради.

Бундай ќужжатларга, масалан, Ўзбекистон ќукуматининг «Фермер хўжалиги тўђрисида», «Деќљон хўжалиги тўђрисида»ги Ўзбекистон Республикаси љонунларини амалга ошириш муддатлари ва чора-тадбирлари тўђрисида» (1998 й.), «Љишлоћ хўжалигини ислоќ љилишга оид љонун ќужжатларига мувофиљ љишлоћ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) тузиш чора-тадбирлари тўђрисида» (1998 й.), «Ўзбекистон Республикасида давлат ер кадастрини юритиш тўђрисида»ги (1998 й.) ва бошља љарорлари киради.

Ер тузиш ва ердан фойдаланишни ќамда уни муќофаза љилишни ташкил этиш масалалари бўйича љонунни тўлдирувчи актларга љишлоћ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ер ресурслари давлат љўмитаси ва бошљ. йўриљномалари, кўрсатмалари, буйруљлари ќам киради. Улар, асосан, фаљат шу органлар таркибидаги муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахсларга тааллуљли бўлади. Хусусан љуйидагиларни кўрсатиш мумкин: «Ўзбекистон Республикасида ер тузишнинг Асосий Низоми» (1999 й.), «Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат љўмитаси органлари томонидан ер љонунчилигини бузган љонунбузарни маъмурий жавобгарликка тортиш бўйича муваљљат йўриљнома» (1999 й.), «Фермер хўжалигини юритиш учун ер участкаларини фуљароларга узоћ муддатга ижарага бериш тартиби» (1998 й.).

Йўриќнома - бу ќар ќандай ишларни бажариш тартиби ва усулларини белгиловчи ќоидалар йиђиндиси, амал ќилинадиган ќўрсатмалардир. Бу ќужжат вазирликлар, давлат ќўмиталари, маќалий бошќарув органлари томонидан чиќарилади.

Ер тузиш техникаси барча ер тузиш ишларининг ажралмас ќисми ќисобланади. Бунда изланишлар ва лойиќавий ечимлар натижаларини тоза ќађоз варођида эмас, балки тўла ва аниќ план-харита материалларида графикавий тасвирлаш кўзда тутадиган маълум усуллардан фойдаланилади. Шу сабабли, ер тузиш учун зарур аниќликда ва ахборотлар, элементлар тўлалигида бажарилган ќар хил планлар ва хариталар керак.

Ер устида, ќавода ва космосда олинган тасвирлар ёрдамида тайёрланган план материаллари бўйича ер ресурсларини ўрганиш ва хариталаш, ер контурлари, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар майдонларини ќисоблаш, ќидирув ва изланишлар, ер тузишни лойиќалаш амалга оширилади. Лойиќалар махсус техник (геодезик) ишларни бажариш ёрдамида жойларга (натурага) кўчирилади; фаќат шундан кейингина уларни тадбиќ этишга киришиш мумкин.

Ер тузишдаги техник ишлар, махсус геодезия инженерлик ишлари, план-харита материалларидан фойдаланиш усуллари ер тузишнинг техник асослари ќисобланади; улар махсус «Ер тузишда геодезик ишлар» фанида ўрганилади.

3. Ер тузишнинг мазмуни

Замонавий ер тузишнинг мазмуни асосан ќаракатдаги ер ќонунчилиги билан белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Ер кодексига асосан ер тузиш ишлари таркибига ќуйидагилар киритилган:

* республика ва унинг минтаќаларининг ер-сув ресурсларидан фойдаланиш ќамда уларни муќофаза ќилиш чизмаларини ишлаб чиќиш;
* туманлар ва вилоятларнинг ер тузилиши чизмаларини ишлаб чиќиш;
* тупроќ унумдорлигини ошириш, ерлардан оќилона фойдаланиш ва уларни муќофаза ќилиш билан бођлиќ истиќбол режаларини, республика миќёсидаги ва ќудудий дастурларни ишлаб чиќиш;
* алоќида муќофаза этиладиган табиий ќудудларнинг жойлашиши ва чегаралари белгиланишини асослаш;
* жойнинг ўзида овуллар, ќишлоќлар, посёлкалар, туманлар, шаќарлар, вилоятларнинг чегараларини белгилаш;
* ерларнинг жойлашишидаги ноќулайликларни бартараф этган ќолда ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ижарачиларнинг ва мулкдорларнинг янги ер участкаларини ташкил этиш ќамда мавжуд ер участкаларини тартибга солиш лойиќаларини тузиш;
* янги ташкил этилаётган, ќайта ташкил этилаётган ќишлоќ хўжалик корхоналари, муассасалари ќамда ташкилотларига ер ажратиб бериш лойиќаларини тузиш;
* корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга давлат ва жамоат эќтиёжлари учун олиб ќуйиладиган ерларни ажратиб бериш лойиќаларини тузиш;
* ер участкаларини натурада (жойнинг ўзида) ажратиб бериш, ерга эгалик ќилиш ва ердан фойдаланиш, ер участкасини ижарага олиш ќамда ер участкаларига бўлган мулк ќуќуќларини тасдиќловчи ќужжатларни тайёрлаш;
* янги ерларни ўзлаштириш, ќишлоќ хўжалик ерларини яхшилаш, тупроќ унумдорлигини саќлаш ва ошириш, бузилган ерларни рекультивация ќилиш, тупроќни сув ва шамол эрозиясидан, селлардан, кўчкилардан, сув босишдан, захлашдан, ќаќраб ќолишдан, заранглашишдан, ишлаб

чиљариш чиљиндилари, радиоактив ва кимёвий моддалар билан ифлосланишдан ќимоя љилиш бўйича ишчи лойиќаларини ишлаб чиљиш;

* барча ерларни рўйхатга олиш ќамда фойдаланилмаётган, самарасиз фойдаланилаётган ёки белгиланган маљсадда фойдаланилмаётган ерларни доимий аниљлаб бориш;

* ерларни ресурс жиќатидан баќолаш, ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш юзасидан ер тузиш ќужжатларини ишлаб чиљиш;

* ерларни баќолаш тадбирларини ўтказиш.

Юљорида барча келтирилган ишлар ердан ољилона ва самарали, илмий асосланган тарзда фойдаланишга, халљ хўжалигини ривожлантириш учун энг яхши ташкилий-ќудудий асос яратишга љаратилган.

Хохлаган мазмундаги ер тузишни муваффаљиятли ўтказиш учун ер тўђрисида етарлик даражада тўла ва аниљ ахборот зарур; уни биринчи навбатда давлат ер кадастри беради. У ўзида ерларнинг сони ва сифати, ќуљуљий маљоми, уларнинг ер мулкдорлари, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар, ер тоифалари бўйича таљсимланиши ва халљ хўжалигидаги аќамияти тўђрисидаги маълумотлар ва ќужжатларни мужассамлаштиради. Кадастр маълумотларидан мажбурий тарзда халљ хўжалигининг ќар хил маљсадлари учун - ердан фойдаланишни режалаш ва уни муќофаза љилишда, љишлољ хўжалик ишлаб чиљаришини жойлаштириш ва ихтисослаштиришда, ерларни мелиорациялашда, ер учун тўловларни асослаш ва белгилашда, хўжалик фаолиятини баќолаш ва бошља тадбирларни амалга оширишда фойдаланилади. Улар айниљса ер тузишда зарур; бу ерда улар ер тузиш чизмалари ва лойиќаларини тузиш, ерлардан ољилона фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни ташкил этиш, ќудудни ташкил этиш бўйича тавсиялар ишлаш учун бошланђич ахборот базаси сифатида хизмат љилади.

Ер фондининг аќволи тўђрисидаги жорий ахборотни ер мониторинги - унинг ќолатини, юз берадиган ўзгаришларни ўз ваљтида аниљлаш, уларни баќолаш, ќар хил салбий жараёнларнинг олдини олиш ва уларни тугатиш маљсадидаги кузатишлар тизими беради. Ер тузиш ишлаб чиљаришнинг ташкилий-ќудудий асоси сифатида мелиорация, маданий - техник тадбирлар, йўл љурилиши, агроўрмон мелиорацияси, љишлољ аќоли яшаш жойларини лойиќалаш ва бошља, амалга оширилиши ердан фойдаланишни ташкил этишга таъсир этадиган тадбирлар билан ќам бођлиљ.

Назорат саволлари:

1. Бизнинг мамлакатимизда ер тузишнинг мазмуни ваљт ўтиши билан љандай ривожланди?
2. Ердан фойдаланишни ташкил этиш тушунчасига нима киради?
3. Ер тузиш давлат тадбирлари тизими сифатида ўз ичига нималарни олади?
4. Бизнинг давримизда «ер тузиш» тушунчасига љандай таърif бериш мумкин?
5. Ер тузишнинг иљтисодий моќияти нималардан иборат?
6. Нималар ер тузишнинг ќуљуљий асоси ќисобланади?
7. Ер тузиш техникасига нималар киради?
8. Ер кадастри нима ва у ер тузиш билан љандай бођланган?

VIII боб
Ер тузишнинг турлари, шакллари ва тамойиллари
1. Ер тузишнинг турлари ва шакллари

Ер тузиш билан мамлакатимизнинг барча ќудуди, мўлжалланган маљсадидан љатъий назар, барча ерлар љамраб олинади, бирољ унинг характери ќар хил бўлиши мумкин. Бир хил вазиятларда ќудуд айрим ер эгаликлари ёки ердан фойдаланувчилар чегарасида ташкил этилади; бунда унга кирувчи ќар бир участканинг фойдаланиш маљсади аниљланади. Бошља вазиятларда љатор корхоналар ёки уларнинг белгили тизимларини ташкил этувчи, ўзаро боѓланган гуруќлари ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларини ташкил этиш масаласи биргаликда ечилади.

Халљ хўжалиги ривожланиши жараёнида ер фондларини тармољлар - љишлољ ва ўрмон хўжаликлари, саноат, транспорт, шаќарлар ва ш.ў. орасида таљсимлаш содир бўлади. Уларнинг ќар бирининг ичида ердан фойдаланиш ќар хил корхоналар, ташкилотлар, муассасалар томонидан амалга оширилади. Айрим ер эгаликлари (ердан фойдаланишлар) чегарасида ер ёки ишлаб чиљаришнинг асосий воситаси (љишлољ хўжалигида), ёки унинг унумдорлигига боѓлиљ бўлмаган (саноатда, транспортда ва ш.ў.) кенглик асоси сифатида хизмат љилади. Шундай љилиб, нафаљат ерларни тармољлар орасида, балки хўжалик субъектлари орасидаям таљсимлаш масаласи келиб чиљади, уларга љаттиљ белгиланган тартибда, аниљ маљсадлар учун маълум майдонга эга ва жойларда чегараланган ер участкалари ёки массивлари ажратилади.

Ерларни тармољлараро ва тармољлар ичида таљсимлаш динамик характерга эга; янги саноат корхоналари, темир ва автомобил йўллари, шаќарлар, деќљон хўжаликлари ва уларнинг бирлашмалари ва ш.ў. яратилади. Шу сабабли, доимо янги ер эгаликлари ёки ердан фойдаланишлар пайдо бўлади ва мавжудларига ўзгаришлар киритилади. Бундан ташљари ишлаб чиљариш ривожлангани сари мавжуд корхоналар эгаллаб турган ер участкаларининг ўлчамларига ва жойлашишига бўлган талаб ўзгариб туради. Айниљса, бу љишлољ хўжалигида тез-тез рўй беради; ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни љайта ташкил этиш ва тартибга солиш, уларнинг жойлашишидаги, ўлчамларидаги нољулайликлар ва камчиликларни ва бошља ишлаб чиљаришга салбий таъсир кўрсатувчи, оптимал меъёрлардан оѓишларни тугатиш зарурати келиб чиљади. Ќар љандай корхонанинг ер эгалиги ёки ердан фойдаланишини ташкил этиш, айниљса љишлољ хўжалигида, тўѓридан-тўѓри унинг ишлаб чиљариши ќажми билан боѓлиљ ва уларга мос бўлиши керак.

Ер тузишнинг вазифаси фаљат бутун ер эгалиги ёки ердан фойдаланишнинг ўзини ташкил этиш ёки љайта ташкил этиш билан чекланиши мумкин эмас. Љишлољ хўжалигида яна, уларнинг барча айрим љисмлари ер участкаларининг сифатини, уларнинг жойлашишини, хўжалик нуљтаи назаридан маљсадга мувофиљлигини ќисобга олиб тузиш ва жойлаштириш керак. Бунда ер эгаликларининг ќар хил љисмлари маълум ишлаб чиљариш ёки бошља вазифаларни олади.

Саноат ва бошља нољишлољ хўжалик корхоналарида ердан фаљат бинолар, иншоотлар, йўллар, электр таъминоти, алоља, сув билан таъминлаш тармољларини жойлаштириш учун кенглик асос сифатида фойдаланилади, ундан бевосита фойдаланиш мустаљил вазифа ќисобланмайди.

У фаљат маълум объектларни љуриш учун жой сифатида керак ва уларнинг кейинги вазифалари ернинг сифатига боѓлиљ эмас. Аќоли яшаш жойлари, саноат ва бошља нољишлољ хўжалик корхоналари ќудудларида бинолар ва иншоотларни жойлаштириш режалаштириш (лойиќалаш) деб аталади. Ер тузишнинг ўзига саноат корхоналарини, љишлољлар ва шаќарларни режалаштириш (лойиќалаш) љарамайди ва ер тузиш ишлари таркибига кирмайди.

Љишлољ хўжалик корхоналарида ердан ољилона фойдаланишни ташкил этиш учун у билан боѓлиљ бошља ишлаб чиљариш воситаларини жойлаштириш билан бирга хўжаликда ќудудни ички ташкил этиш зарур. У бир марталик тадбир эмас. Љишлољ хўжалигининг ривожланиши, ишлаб чиљариш таркибидаги ўзгаришлар айрим хўжаликларда ердан фойдаланишни ташкил этишда ќам ўзгаришларга олиб келади. Бундай барча ўзгаришлар ташкилий тарзда, ер тузиш ўтказилиб, амалга оширилиши керак.

Шундай љилиб, ер тузиш ёрдамида бизнинг мамлакатимизда доимо љуйидаги асосий тадбирлар турлари амалга оширилади:

* ерларни халљ хўжалиги тармољлари орасида, тармољлар ичида, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар орасида таљсимлаш ва љайта таљсимлаш, ер эгаликларини, ердан фойдаланишларни ва махсус ер фондларини ташкил этиш, уларни ќудудда жойлаштириш;
* љишлољ хўжалик корхоналари (фермер хўжаликларини ќам љўшиб) ќудудларини ишлаб чиљаришнинг ривожланиши, ерлардан ољилона фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш талабларига мос хўжаликда ички ташкил этишнинг ољилона шаклларини белгилаш.

Яљљол кўриниб турибдики, биринчи гуруќ тадбирлари мазмуни бўйича иккинчисидан сезиларли фарљ љилади; шуниг учун ер тузишнинг икки асосий тури - хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузиш турлари мавжуд. Уларнинг иккови ќам ердан ољилона фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни ташкил этиш бўйича масалаларнинг ягона мажмуасини ечади, бирољ ўз мазмунлари ва усуллари билан бир-биридан фарљ љилади.

Љишлољ хўжалик корхоналари учун хўжаликда ички ер тузиш хўжаликлараро ер тузишнинг давоми ќисобланади ва унинг барча масалалари ечилгандан кейингина ўтказилади. Хўжаликлараро ер тузишда кейинги, хўжаликда ќудудни ички ташкил этиш талаблари ќисобга олинади.

Ер тузишнинг ќар бир тури учун маълум таркибдаги бир-бирлари билан боѓлиљ масалалар мавжуд, уларни ечиш ќудудни ва ердан фойдаланишни энг ољилона тарзда ташкил этиш имконини беради. Бу масала ер тузиш лойиќаси асосида ечилади. Маълум ќудудда ердан фойдаланишни ташкил этиш шундай лойиќани тайёрлашдан бошланади. Лойиќада ечиладиган масалаларнинг асосийларини унинг таркибий љисмлари деб аташади.

Ер тузиш лойиќасининг таркибий љисмлари - бу ерлардан фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни ташкил этишнинг, ушбу объектда ќудудни ташкил этишнинг бир-бири билан боѓлиљ, биргаликда љўйилган вазифасини ољилона ва самарали ечишни таъминловчи асосий масалаларидир.

Лойиќанинг таркибий љисми - бу одатда етарлик даражада йирик масала; у љатор ўзаро боѓлиљ ер тузишнинг элементларидан ташкил топиши мумкин. Уларга лойиќа планида кўрсатиладиган (жойлаштириладиган), демак, кейин ќудудда жойлаштириладиган (масалан, алмашлаб экиш далаларини, суѓориш участкаларини, дала йўлларини ва ш.ў. жойлаштириш) у ёки бу тадбирлар киради.

Ер тузиш бўйича адабиётларда ер тузиш шакллари деган атамани ќам учратиш мумкин. Олдинги даврларда одатда колхозларда ер тузиш ва совхозларда ер тузиш ажратилар эди.

Бу икки шакл тушунчаси ўтган асрнинг 30-чи йилларида пайдо бўлди, у ваътда колхозлар ва совхозлар ќудудларини ташкил этиш ќаъиъатан ќам бир-биридан кескин фарљ љилар эди, бу уларнинг ташкилий-ишлаб чиљариш таркиби, ердан фойдаланишлари ўлчамлари, ижтимоий шароитлардаги фарљлар билан боѓлиљ эди. Бирољ, кейинчалик, бу фарљ (айниљса колхозлар йириклаштирилганларидан кейин) сезиларли даражада камайди, ер тузишнинг мазмуни ва усуллари бу икки турдаги хўжаликларда асосан бир хил бўлиб љолди. Шу сабабли, ер тузишни икки шаклга юљоридаги белги бўйича бўлиш амалий жиќатдан ўз аќамиятини йўљотди. Шу билан бир љаторда, аграрислоќот билан боѓлиљ мулкчилик шаклларининг, ерга эгалик љилиш ва фойдаланишнинг, хўжаликлар турлари ва ўлчамларининг ќар хиллиги ер тузишнинг янги шакллари пайдо бўлишига олиб келиши мумкин. Хусусан, фермер хўжаликларида ер тузиш шулардан бирига айланиши мумкин.

Проф. Г.И.Горохов бироз бошљачарољ ёндошувни таклиф этди: у хўжаликда ички ер тузишнинг љуйидаги шаклларини ажратади: соддалаштирилган; хусусий; тўла; экспериментал. (Землеустройство колхозов и совхозов. - Киев: Урожай, 1985. - 10 б.). Уларнинг ќар бири ќаъиъатдан ќам амалиётда ўз ўрнига эга.

Ер тузиш шакллари тушунчаси олдин ќам, ўтган асрнинг 20-чи йилларида мавжуд эди. Проф. К.Н.Сазонов уни љуйидаги тарзда таърифлаган эди: «Асосан аниљ маљсадга љаратилган айрим ер тузиш тадбирлари ер тузиш шакллари (ёки кўринишлари) деб аталади» (К.Н.Сазонов. Землеустроительное проектирование. - М. - Л., 1929. - 101 б.).

Умуман, айтиш мумкинки, «ер тузиш шакли» атамаси ќали умумий љабул љилинган аниљ мазмунга эга эмас; шунга љарамасдан ќозирги ваљтда ерда хўжалик юритишнинг ќар хиллиги шароитида ундан воз кечиш маљсадга мувофиљ бўлмайди.

2. Хўжаликлараро ер тузиш

Љадим замонларданоќ ер тузишда ерларни чегаралаш, яъни ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар чегараларини белгилаш ва ўзгартириш, уларни ќуљуљий ва техник расмийлаштириш катта аќамиятга эга. Олдинлари у чегаралаш деб аталар эди. Ќозир эса бу атама бизнинг мамлакатимизда ишлатилмайди, бирољ «чегара белгилари» - жойларда ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар чегараларини мустаќкамлаш учун махсус белгилар, атамаси саљланиб љолди.

Ер эгаликлари чегаралари, маълумки, ер эгаси ќуљуљларини белгилайди. Ер тузишнинг бу элементининг катта аќамиятига љарамасдан, чегараларни белгилашнинг ўзи фаљат хўжаликлараро ер тузиш вазифаларининг бир љисмини ечади ва асосан ќуљуљий ва техник ќаракат ќисобланади.

Хўжаликлараро ер тузишда энг асосий масала - бутун ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни асосли ташкил этиш, яъни янги љишлољ хўжалик ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларини ёки бошља хўжаликлар, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ердан фойдаланишларини ташкил этиш, мавжудларини тартибга солиш ва ўзгартириш, бунда нафаљат чегараларини балки уларнинг майдонлари ва ички таркибини ќам аниљлаш ќисобланади.

«Ердан фойдаланиш ва ер эгаликлари» атамаси ўзига љатор хўжаликлараро ер тузишга алољадор хусусий тушунчаларни љамраб олади. Ўзлаштирилаётган ерларда ёки мавжуд хўжаликлар ерларида янги хўжаликлар ер массивларини яратиш (конструкциялаш) уни ташкил этиш деб аталади. Бир гуруќ хўжаликлар ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлари

сони, майдонлари ва жойлашишидаги сезиларли ўзгартиришларни љайта ташкил этиш деб аташади. Маълум ер эгалиги ёки ердан фойдаланишнинг ўлчамларини (жойлашиши, майдони, чегараси) маљсадли яхшилаш ердан фойдаланишни (ер эгалигини) такомиллаштириш, тартибга солиш ёки камчиликларни тугатиш деб аталади. Бу ишларнинг ќар бири ўзида лойиќани тузишни, асослашни ва бошљ. ўз ичига оладиган хўжаликлараро ер тузиш бўйича ишлар мажмуини ифодалайди.

Хўжаликлараро ер тузиш ёрдамида Ўзбекистон Республикаси љонунчилигида белгиланган тартибда ер участкаларини бериш ва љайтариб олиш амалга оширилади.

Ер тузишнинг бу турининг ўзига хос хусусияти - маълум корхонада, айрим ердан фойдаланиш (ер эгалиги) ичида ердан фойдаланишни ташкил этиш ва ќудудни ташкил этиш чегарасидан чиљадиган масалаларни ечишдир. Унинг ёрдамида нафаљат айрим ердан фойдаланиш (ер эгалиги) ташкил этилади, такомиллаштирилади ва ўзгартирилади, балки уларнинг тизими ташкил этилади. Хўжаликлараро ер тузишнинг объекти љуйидагилар бўлиши мумкин: мавжуд хўжаликлар ерларида тузилаётган янги хўжалик; бир-бирлари билан бођлиљ ер эгаликлари (ердан фойдаланишлар) гуруќи; ўзлаштирилаётган ерлар массиви; маъмурий туман ќудуди; бошља кенг ќудудлар.

Хўжаликлараро ер тузишнинг маљсади жойлашиши, майдони, шакли, ички таркиби бўйича рационал ва ижтимоий ишлаб чиљариш талабларига мос келувчи ер эгаликлари, ердан фойдаланишлар ва уларнинг тизимларини ташкил этиш ќисобланади. Рационал деб шундай ер эгалиги (ердан фойдаланиш) ќисобланадики, у ўзининг ўлчамлари (жойлашиши, майдони, шакли, таркиби. чегаралари) билан ердан энг самарали фойдаланишни, ишлаб чиљариш, экологик ва бошља махсус маљсадларга эришишни таъминлайди. Агар мавжуд ер эгалиги иљтисодиётга ва ишлаб чиљаришни ташкил этишга, ердан фойдаланишга таъсир этувчи љандайдир нољулайликка ва камчиликка эга бўлса, уларни тартибга солиш (такомиллаштириш) ўтказилади.

Љатор вазиятларда мавжуд хўжаликларнинг майдонлари ва жойлашишидаги ўзгаришлар янги нољишлољ хўжалик маљсадларидаги ердан фойдаланишларни ташкил этиш маљсадида содир бўлади. Ер тармољлараро ресурс ќисобланади ва хўжаликлараро ер тузиш ёрдамида нафаљат љишлољ хўжалик корхоналари учун, балки, бошља тармољлар корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари учун ќам ер участкалари ажратилади; мана шунда унинг тармољлараро характери намаён бўлади. Агар бир тоифага мансуб ерларда (масалан, ўрмон фонди) бошља тоифага мансуб ердан фойдаланиш тузилса (масалан, саноатга), ерларни тоифалар орасида таљсимлаш содир бўлади; бу ќам хўжаликлараро ер тузиш ёрдамида амалга оширилади.

Ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар камчиликларини тугатиш фаљат љишлољ хўжалик корхоналарига тааллуљли бўлиб, уларда ер асосий ишлаб чиљариш воситаси ќисобланади. Бу камчиликларнинг асосийлари љуйидагилар - норационал ўлчамлар, кўп полосали жойлашиш, бошљалар ерларига кириб љолиш, чегаралар нотекислиги, узољдаги ерлар, ердан фойдаланиш чегараларининг эрозияга хавфли жойлашиши.

Хўжаликлараро ер тузиш усуллари билан жойларда маъмурий чегаралар ва ердан фойдаланишнинг махсус тартибига эга ќудудлар чегаралари ќам белгиланади.

Ер эгаликларини (ердан фойдаланишларни) ташкил этиш бўйича хўжаликлараро ер тузиш лойиќаларида љуйидаги масалалар ечилади: ер эгалигининг (ердан фойдаланишнинг) майдони аниљланади; унинг ќудудда жойлашиши; унга зарур ерлар таркибини киритиш; унинг љулай шаклини белгилаш; ер эгалигининг (ердан фойдаланишнинг) тўђри чегараларини белгилаш.

Хўжаликлараро ер тузиш иљтисодий самарали бўлиши керак; шунинг учун лойиќа, лойиќавий ер эгалиги (ердан фойдаланиш) љанчалик хўжаликнинг ишлаб чиљариш ёки ижтимоий талабларига мослигини ва таклиф этилаётган ќудуднинг ташкил этилиши љандай иљтисодий ёки ижтимоий самара беришини кўрсатувчи ќисоб-китоблар билан мустаќкамланади.

Юљорида келтирилган фикрларни умумлаштириб, унга љуйидаги љисљача таърифни бериш мумкин: *Хўжаликлараро ер тузиш - бу янги ер эгаликларини ва ердан фойдаланишларни ташкил этиш, мавжудларини тартибга солиш ва ўзгартириш, махсус ер фондларини ва махсус муќофаза тартибига эга ќудудларни жойлаштириш, чегараларни натурада (жойларда) белгилаш бўйича тадбирлар мажмуидир.*

Хўжаликлараро ер тузишда тасдиљланган лойиќалар асосида ажратилган ер участкаларига ќуљуљлар аниљланади, ерга мулкий, эгалик ва фойдаланиш ќуљуљларини тасдиљловчи янги гувоќномалар (ёки бошља ќужжатлар берилади ёки мавжудларига ўзгартиришлар киритилади.

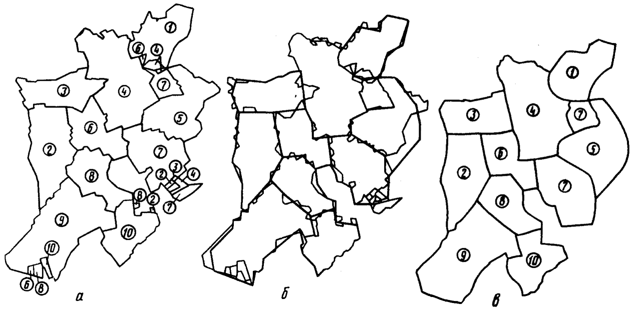

1 Расм. **Ердан фойдаланиш чегаралари жойлашишидаги камчиликларни тугатиш**

а) хўжаликларнинг олдинги чегаралари;
б) ер тузиш жараёнида камчиликларни тугатиш;
в) хўжаликларнинг ер тузишдан кейинги чегаралари.

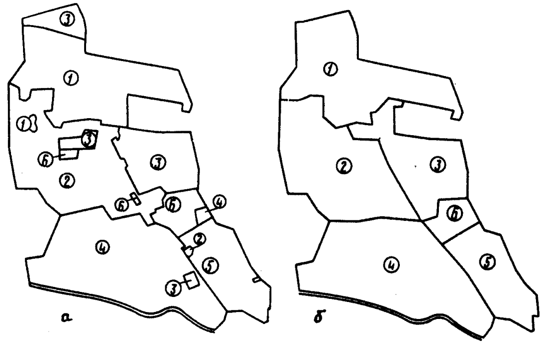

2 Расм. **Ердан фойдаланишлар жойлашиши**

а) ер тузишгача;
б) ер тузишдан кейин.

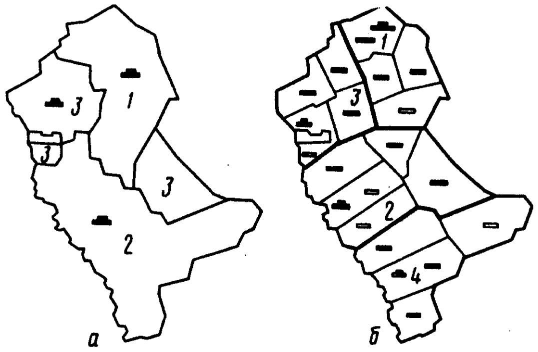

Марказий љишлољлар, мавжудлари ва лойиќаланаётганлари

Бўлимлар љишлољлари, мавжудлари ва лойиќаланаётганлари

хўжаликлар чегаралари

бўлимлар чегаралари

3 Расм. **Бир гуруќ хўжаликларда хўжаликлараро ер тузиш:**

а) мавжуд ќолати; б) ер тузиш лойиќаси бўйича.

Хўжаликлараро ер тузишнинг ќар хил мисоллари 1 - 4 расмларида келтирилган. Масалан, 1 расмда колхозлар ерлари чегаралари жойлашишидаги камчиликларни тугатиш кўрсатилган. Бу тадбир ўтган асрнинг 30-чи йилларидаёљ ўтказилган бўлиб, унда янги колхозларга ердан муддатсиз фойдаланиш учун давлат актлари берилди. 2 расмда колхозлар ердан фойдаланишларини тартибга солиш мисоли келтирилган, улар нотекис чегараларга, ерларнинг кўп полосали жойлашувига, бошљалар ерлари орасига тушиб љолиши каби камчиликларга эга эдилар. Ер тузишдан кейин ердан фойдаланишлар ва уларнинг чегаралари жойлашишлари яхшиланди.

3 расмнинг *а* ва *б* кўринишларида хўжаликлар ердан фойдаланишларини љайта ташкил этиш кўрсатилган. Олдинига улар жуда катта ўлчамларга, нотекис чегараларга ва ерларининг кўп полосали жойлашишига эга эдилар. Ер тузишдан кейин учта ўрнига тўртта ихчам ва љулай чегаралардаги ердан фойдаланиш пайдо бўлди.

4 расмда жамоа хўжалиги ерларида умумий фойдаланишдаги автомобил йўлини жойлаштиришнинг ќар хил ечимлари келтирилган. Улардан бирида хўжалик ќудудининг ташкил этилиши бузилади, шунинг учун бошља - йўлни иќота полосаси бўйлаб жойлаштириш ечими љабул љилинди. Бу вазиятда биз нољишлољ хўжалик ердан фойдаланишини жойлаштиришни кўриб турибмиз.

3. Хўжаликда ички ер тузиш

Хўжаликда ички ер тузиш мазкур ердан фойдаланишни (ер эгалигини) ташкил этиш билан бођлиљ барча масалалар иљтисодий, экологик, ќуљуљий ва техник жиќатлардан ишлаб чиљилганидан ва ечилганидан кейингина, яъни, хўжаликлараро ер тузиш тугатилганидан ва ер эгасига (ердан фойдаланувчига) зарур ќужжатлар берилганидан кейин ўтказилади.

Хўжаликда ички ер тузиш - бу ердан фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни ташкил этиш, љишлољ хўжалик корхонаси ер эгалиги (ердан фойдаланиши) чегарасида (ичида) ќудудни ташкил этиш бўйича тадбирлар мажмуидир.

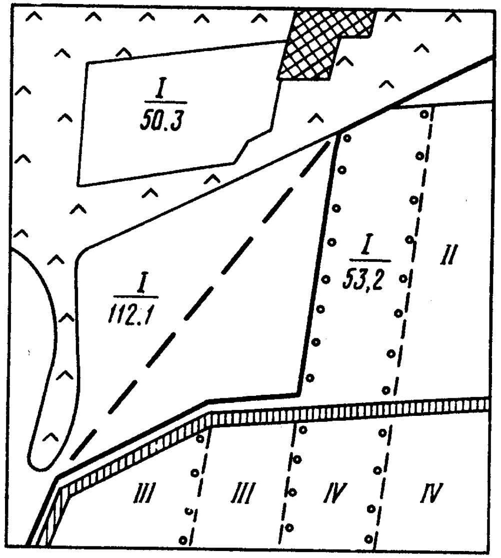

Иќота дарахтлари полосалари ва дала йўллари
Кувурли ўтказгичга ажратилган полоса
Алмашлаб экиш далалари ва уларнинг айрим љисмлари тартиб раљамлари ва майдонлари
Аќоли яшаш жойлари
Автотрассани жойлаштиришнинг биринчи ечими
Автотрассани жойлаштиришнинг љабул љилинган ечими

*4 Расм. **Нољишлољ хўжалик ер тузиши (автотрассани жойлаштириш ечимини танлаш)***

Хўжаликда ички ер тузиш ёрдамида љишлоњ хўжалик ишлаб чиљариши талабларига, унинг келажакдаги ривожланишига, ердан оњилона фойдаланиш вазифаларига мос равишда ширкат ва жамоа, фермер ва бошља хўжаликлар ќудудлари ташкил этилади, мазкур ќududда ер билан бирга фаолият кўрсатадиган ва фойдаланиладиган бошља ишлаб чиљариш воситаларини (ишлаб чиљариш ва бошља бинолар, иншоотлар, йўллар, дарахтлар ва ш.ў.) жойлаштириш билан бирга ќар бир ер участкасидан фойдаланиш ташкил этилади.

Хўжаликда ќудудни ички ташкил этишнинг зарурати љишлоњ хўжалик корхоналари аксарият ќолларда ер эгалиги (ердан фойдаланиши) майдони бўйича етарлик даражада катта ва мураккаб ишлаб чиљариш таркибига эга бўлишидан келиб чиљади. Мустаљил, ер тузувчи мутахассислар томонидан ишланган илмий асосланган лойиќасиз, љишлоњ хўжалик ширкатлари ва фермер хўжаликлари бу ишни, асосан, ўтказиш имкониятига эга эмаслар. Хўжаликларга малакали мутахассислар ёрдами ишлаб чиљариш фаолияти жараёнида лойиќани амалга оширишда ќам керак бўлади.

Лойиќалаш амалиётида хўжаликда ички ер тузиш вазифаларини ечишнинг маълум тизими ташкил топди. У љатор ўзаро бођлиљ таркибий љисмлар ва элементлардан ташкил топади, улар биргаликда љишлоњ хўжалик корхонасида ердан оњилона фойдаланишни ташкил этиш имконини беради. Бу тизимга мос равишда хўжаликда ички ер тузиш лойиќаси мазмуни љуйидаги таркибий љисмлардан ташкил топади.

1. *Хўжалик марказларини ва ишлаб чиљариш бўлимлари ер массивларини жойлаштириш.*

Хўжалик марказларига аќоли яшаш жойлари ёнида жойлашган чорвачилик фермалари ва маълум ишлаб чиљариш аќамиятига эга хўжалик ќовлилари билан бирга киради. Хўжалик маркази фермер хўжалиги љишлођи, жамоа хўжалигининг марказий љўрђони ёки унинг ишлаб чиљариш бўлими маркази бўлиши мумкин. *Ишлаб чиљариш бўлимлари* - бу бригадалар, ишлаб чиљариш участкалари, бўлимлар, пудратчилар ва ижарачилар участкалари ва ш.ў.; уларнинг ер массивлари маълум майдонларга ва чегараларга эга. Чорвачилик фермалари жойлашган участкалар, хўжалик ќовлилари, љайта ишловчи ва бошља цехлар хўжаликнинг *ишлаб чиљариш марказлари* деб аталади.

2. *Хўжаликдаги асосий (магистрал) ички йўлларни ва бошља умумхўжалик инженерлик иншоотларини жойлаштириш.*

Хўжаликдаги асосий ички йўлларга марказий љишлољни ишлаб чиљариш бўлимлари ва бошља љишлољлар, умумий фойдаланишдаги автомобил йўллари, темир йўли бекатлари билан бођловчи ќамда бўлимларни бир-бирлари билан бођлавчи йўллар киради. *Инженерлик иншоотлари* - бу ќудудни инженерлик жиќозлашнинг умумхўжалик объектлари: мелиорация, агроўрмон мелиорацияси, сув хўжалиги, эрозияга љарши объектлар, автомобилларга хизмат кўрсатиш учун майдончалар ва ш.ў.

3. *Ер турларини ва алмашлаб экишни ташкил этиш* љуйидаги масалаларни ечади: лойиќаланаётган ерлар турлари ва майдонлари; жорий этилаётган алмашлаб экишлар сони, турлари ва майдонлари; ерларни трансформациялаш (бир турдан иккинчи турга ўтказиш) ва уларни яхшилаш; ер турларини ва алмашлаб экиш массивларини жойлаштириш.

4. *Алмашлаб экиш ќудудини ташкил этиш* љуйидаги элементларни лойиќалашни ўз ичига олади: суђориш ёки ишчи участкаларини лойиќалаш; алмашлаб экиш далаларини жойлаштириш; иќота дарахтлари полосаларини жойлаштириш; дала йўлларини жойлаштириш; дала шийпонларини

жойлаштириш; дала эрозияга љарши объектларини, сув таъминоти манбааларини жойлаштириш.

5. *Боѓлар, узумзорлар, резаворзорлар ќудудини ташкил этиш* ўз ичига љуйидагиларни олади: мевали дарахтлар навлари ва турларини жойлаштириш; кварталлар, бригада участкалари, катакчаларни жойлаштириш; йўлларни, ќимоя ўрмон дарахтларини, ёрдамчи хўжалик марказларини, сув манбааларини жойлаштириш

6. Озуља олинадиган ер турлари ќудудини тузиш ўз ичига љуйидагиларни олади: яйлов алмашиш ишларини ташкил этиш; пода ва отарлар участкаларини жойлаштириш; навбат билан ўтлатиладиган участкаларни жойлаштириш; ёзги лагерлар ва мол ќайдаладиган йўлларни, сув манбааларини жойлаштириш; пичанзор алмашишни жойлаштириш.

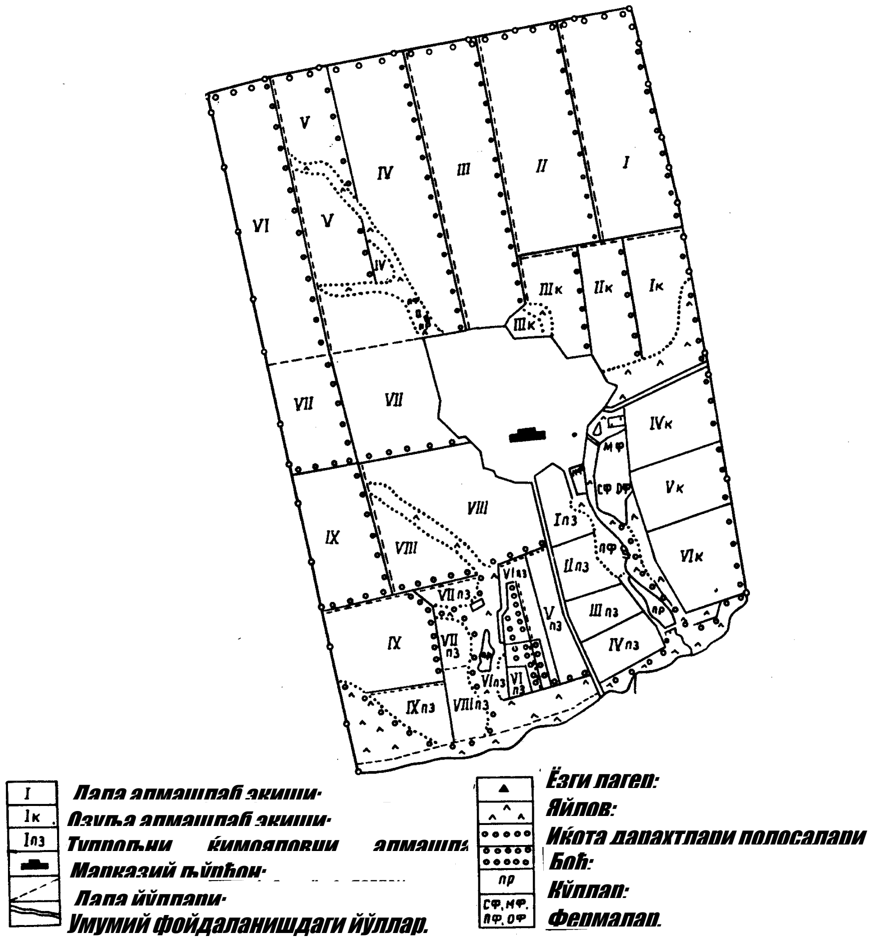

5 Расм. ***Жамоа хўжалигида ички ер тузиш лойиќаси.***

Юљорида келтирилганларнинг лойиќа љисмларининг биринчи учтасида ќудудни ташкил этишнинг бошља ишлаб чиљариш воситаларини жойлаштириш билан биргаликда умумхўжалик масалалари ишланади, љолган учтасида у энг

майда хўжалик участкалари ва объектларигача олиб борилади. Маълум љишлољ хўжалик корхонаси учун лойиќа мазмуни бир томондан, унинг ташкилий-ишлаб чиљариш таркибига, иккинчи томондан - хўжалик жойлашган минтаљага, табиий шароитларига, ернинг сони ва сифатига боѓлиљ бўлади. Масалан, хўжаликда ќар хил ишлаб чиљариш бўлимлари (бригадалар, оила пудрати ва бошља жамоалар) мавжуд бўлиши мумкин, бирољ улар умуман бўлмаслиги ќам мумкин, айрим ер турлари ќам бўлмаслиги мумкин ва ш.ў. Шунга мос ќолда юљорида санаб ўтилган лойиќанинг љисмлари ва элементлари тўла ёки љисман ишланиши мумкин.

Хўжаликда ички ер тузиш лойиќаси мисоли 5 расмда келтирилган. У чўл минтаљасида жойлашган, ердан фойдаланиши майдони 2900 га тенг, шу жумладан 2100 га - ќайдалма ер, 23 га боѓ, 280 га - яйлов, жамоа хўжалиги учун тайёрланган.

1. Хўжаликда 429 одам бўлиб, унинг ишлаб чиљариш йўналиши - дон-сут етиштириш. Хўжаликда ички ер тузиш лойиќасида 3 та алмашлаб экишда жорий этиш кўзда тутилган: 9 - далали 1440 га майдонга эга, даласининг ўртача майдони 160 га тенг дала алмашлаб экиши; 6 - далали озуља (мос тарзда 330 ва 55 га) алмашлаб экиши; 9 - далали тупрољни ќимоялавчи (261 ва 29 га) алмашлаб экиш. Далалар чегаралари бўйлаб иќота дарахтлари полосалари ва дала йўллари жойлаштирилган. Жамоа хўжалигида боѓ, кўллар ва битта хўжалик маркази бор. Љишлољ ёнида ишлаб чиљариш марказлари - хўжалик ќовлилари ва чорвачилик фермалари жойлаштирилган. Лойиќани тузишда унинг асосига ишлаб чиљариш талаблари ва хўжаликнинг келажакдаги ривожланиши, унинг ерларининг сифати љўйилган; иљтисодий ва табиий шароитлар тўла ќисобга олинган.

4. Ер тузиш тамойиллари

Ердан табиий ресурс сифатида ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш вазифаси, мамлакатимиз ер тузуми ва ер љонунчилиги, ер тузишнинг характерини, мазмунини, ўтказиш усулларини ва нимага йўналтирилганлигини аниљлайди. Бунда катта халљ хўжалиги аќамиятига эга, ишлаб чиљаришни ташкил этиш ва жойлаштириш, жамиятининг ижтимоий талаблари билан боѓлиљ мураккаб ва ќар хил муоммоларни ечишга тўѓри келади. Таклиф љилинаётган ечим самарали бўлиши учун ер тузиш маълум тамойилларга риоя љилиши керак.

Ер тузиш тамойиллари - бу унинг йўналтирилишини, мазмунини, усулларини аниљловчи, уни ўтказишнинг бошланѓич љоидалари, асосий тартибларидир. Улар хаёлий, ажралган характерга эга эмас, балки, табиий шароитлар ва жамиятнинг ижтимоий - иљтисодий талаблари билан боѓланган ќолда амалий фаолият жараёнидан келиб чиљади. Ќозирги ваљтда ер тузиш фанида љуйидаги тамойиллар умумий тан олинган ќисобланади:

–ер љонунчилиги талабларига риоя љилиш, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар доимийлигини ва турѓунлигини мустаќкамлаш;

–ишлаб чикариш ва ижтимоий маљсадлар учун, экологик талаблар устиворлигини саљлаган ќолда, ердан ољилона фойдаланиш;

–бутун жамиятнинг, айрим тармољларнинг, ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг манфаатларини љишлољ хўжалиги устиворлигини саљлаган ќолда уйѓунлаштириш;

–барча ташкилий - ќудудий ечимларни хўжаликнинг келажакдаги ривожланиши, ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш билан боѓлаш;

–ишлаб чиљариш самарадорлигини ошириш учун ташкилий-ќудудий шароит яратиш;

–табиий ва иљтисодий шароитларни ќисобга олиш.

Санаб ўтилган тамойилларни тўларољ кўриб чиљамиз.

Ер љонунчилиги талабларига тўла риоя љилиш - ќар љандай ер тузиш ишларини бажаришнинг зарурий шартидир, сабаби, ер тузиш давлатнинг ер тузумига ноаниљликлар киритишга эмас, балки, мустаќкамлашга љаратилган. Маълумки, маќаллий ќокимият органларининг барча даражалари ўз ваколатлари доирасида давлат номидан ерни тасарруф этади ва уни мулк љилиб, фойдаланишга ва ижарага ер тузиш ёрдамида беради. Бунда хўжаликлар ва хўжалик участкаларининг белгиланадиган чегаралари, ердан фойдаланишда зарур тартибни таъминлаш учун, жойларда аниљ бўлиши керак.

Ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг турђунлиги ўзгармас чегаралардаги ер участкаларига узољ ваљтлар эгалик љилиш ёки улардан фойдаланиш билан таъсифланади. Унга тузилаётган ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар барча асосий кўрсаткичлар бўйича рационал бўлганда, ўзгартириш киритишни талаб љиладиган нољулайликлар ва камчиликлар бўлмаганда эришилади. Шу билан бир љаторда, ваљт ўтиши билан ќар хил сабабларга кўра (масалан, ернинг љайтариб олиниши сабабли) ердан фойдаланишларда ишлаб чиљариш самарадорлигини пасайтирувчи нољулайликлар ва камчиликлар келиб чиљиши мумкин, улар тугатилиши керак. Бундан ташљари, хўжалик юритиш шароитлари ўзгариши мумкин, корхоналарда янги режалар ва вазифалар пайдо бўлади. Бундай вазиятларда ер участкаси (массиви) хўжаликлараро ер тузиш лойиќаси асосида унинг майдонига, жойлашишига, ички таркибига ўзгартириш киритиш йўли билан такомиллаштирилиши керак.

Экологик талаблар устиворлигига риоя љилиш зарур, сабаби ер ундаги ќар љандай фаолиятни амалга оширишда табиат элементи, табиий ресурс сифатида иштирок этади. Љишлољ хўжалиги ёки бошља ишлаб чиљаришга жалб этилиб, у бутун табиий мажмуадан ажратилиши мумкин эмас ва мазкур жойнинг бошља табиий омиллари (иљлим, сув, ўсимликлар) билан доимий ўзаро таъсирда бўлади. Шу сабабли, ердан ќар љандай фойдаланиш шундай амалга оширилиши керакки, бунда фойдаланиш жараёнидаги унинг аќволи ёмонлашмаслиги узољ ваљтлар фаолият кўрсатиши мумкин бўлсин.

Ер тузишда ернинг, ќамма ер турларининг барча фойдали хусусиятларини (кенглиги, рельефи, тупрођи, ўсимликлари ва бошљ.) муќофаза љилиш ва ундан ољилона фойдаланиш учун ташкилий-ќудудий шароит яратиш керак. Љишлољ хўжалиги учун тупрољ унумдорлигини ошириш ва уни ќимоя љилиш жуда катта аќамиятга эга. Ќар бир хўжаликда тупрољдаги гумуснинг ижобий балансини таъминлаш керак, бунга хусусан, тўђри алмашлаб экишларни бошља тадбирлар билан бирга комплекс лойиќалашда эришилади.

Ер тузишнинг энг аќамиятли вазифаларидан бири шамол ва сув эрозиялари жараёнларини тўхтатиш ва уларнинг олдини олиш ќисобланади. Илмий асосланган ер тузиш лойиќаларида ќамма ваљт ќудудни мослаб ташкил этиш ва бошља эрозияга љарши тадбирлар кўзда тутилади. Ќайдалма ерлардан, пичанзорлардан, яйловлардан, бођлар ва узумзорлардан, табиий ўсимликлар, сув ќавзалари тагидаги ерлардан ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш ќам режалаштирилади.

Агар ер участкаси янги объект учун ажратилса, уни унумдор ерларнинг асоссиз сарфланишига, ортиљча ажратилишига йўл љўймасдан, ќисоб-китоблар билан асослаш керак. Бундан ташљари, нољишлољ хўжалик ердан фойдаланишларини ташкил этишда, уларни ќудудда жойлаштиришда нафаљат ишлаб чиљаришнинг ташкилий-ќудудий томонларини, балки мазкур участкада фаолият кўрсатадиган у ёки бу объектнинг (масалан, саноат корхонасининг) хусусиятларини ќисобга олиш керак. Хусусан,

атроф муќитни (ер, сув, атмосфера) ифлосланиш ва бошља зарарли таъсирлардан муќофаза љилишни таъминлаш керак.

Ер љонунчилигига асосан ер унда яшаётган халљлар ќаёти ва фаолияти асоси ќисобланади. Шунинг учун бутун жамият манфаатининг айрим ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар манфаатлари билан љишлоќ хўжалиги устиворлигига риоя љилган ќолда уйђунлашишини таъминлаш катта аќамиятга эга. Љишлоќ хўжалигида фойдаланиш учун яроќли ерлар жуда љиммат баќо табиий ресурс ќисобланади ва улардан бошља маљсадларда фойдаланиш фаљат алоќида ќолларда рухсат этилади.

Халљ хўжалиги ривожланган сари ќар хил тармољларга ва фаолият соќаларига таъаллуљли кўплаб янги ердан фойдаланувчиларга ер ажратиш зарурати пайдо бўлади. Транспорт, тођ-кон саноати, энергия корхоналари ва бошља объектларни жойлаштиришда уларга ажратиладиган жой - љурилиш учун ер участкаси - ер тузиш жараёнида, у берилганидан кейин белгиланади.

Янги ноќишлоќ хўжалик ердан фойдаланишларини ташкил этиш одатда уларни захира, љишлоќ хўжалигига мўлжалланган, ўрмон фонди ерларида жойлаштириш йўли билан амалга оширилади. Бунда, кўпчилик ќолларда ерларни асоссиз сарфлаш, унумдор ерларни йўљотиш деб аталадиган ќолатлар содир бўлади.

Халљ хўжалигининг айрим тармољлари орасида ердан фойдаланиш бўйича келишмовчиликлар келиб чиљиши мумкин, улар бутун жамият манфаатларини ўзида кўпроќ акс эттирган тармоќ фойдасига ќал этилади. Бундай келишмовчиликлар кўпроќ саноат ёки бошља ноќишлоќ хўжалик корхонаси ёки муассасасини љишлоќ хўжалик ерларида жойлаштиришга тўђри келганда келиб чиљади. Љонун бўйича бунга фаљат алоќида ќолларда йўл љўйилади. Бунда, юљорида айтилганидек, ер љонунчилигида кўрсатилган љишлоќ хўжалиги ер эгалиги ва ердан фойдаланиши устиворлиги тамойилига риоя љилиш керак. Унинг моќияти шундан иборатки, љишлоќ хўжалигига мўлжалланган љимматбаќо унумдор ерларни љайтариб олишга йўл љўйилмайди, љишлоќ хўжалиги учун яроќли ерлар аввало љишлоќ хўжалик ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларига берилади. Бу тамойил ерларни тармољлар ва ердан фойдаланувчилар орасида таљсимлашни режалаш ва лойиќалашнинг барча вазиятларида ќаракатда бўлади ва барча ер тузиш ишларида љўлланилади.

Масалан, љишлоќ хўжалик ерларини олиш билан бођлиљ ноќишлоќ хўжалик ердан фойдаланишини ташкил этишда, биринчидан, ери олинадиган хўжалик розилиги талаб этилади; иккинчидан, биринчи навбатда љишлоќ хўжалигига умуман яроќсиз ёки сифати паст ерлар ажратилади; учинчидан, љишлоќ хўжалиги ишлаб чиљариши зарарини олинаётган ерга тенг майдондаги участкани ќайдалма ер ёки озуќа етиштириладиган ерга ўзлаштириш харажатига тенг маблађ билан љоплаш кўзда тутилади. Бундан ташљари, янгидан ташкил этилаётган корхоналар олинаётган ер участкаларининг унумдор тупроќ љатламини љирљиб олиши ва бузилган ерларда рекультивация ишларини бажариши, яъни уларни кейинчалик фойдаланиш учун яроќли ќолга келтириши, уларнинг унумдорлигини ва хўжаликдаги љадрини тиклаши керак.

Бутун халљ хўжалиги манфаатлари учун ердан фойдаланиш тамойили ва ундан келиб чиљадиган ољибат ер тузиш чизмалари ва лойиќаларида ўз аксини топиши ва унга риоя љилиниши керак.

Ер тузиш ечимларини љабул љилишдаги халљ хўжалиги нуљтаи назаридан ёндашув, хусусан, љуйидагиларни назарда тутади:

*жойлаштирилаётган объект ва унинг ердан фойдаланишининг ќудудга ва атроф муќитга келажакдаги таъсири билан биргаликда таклиф этилаётган ердан фойдаланиш усулининг ижобий ва салбий натижаларини тўла ќисобга олиш;

*саноат ва бошља љурилиш объктлари тагига ишлаб чиљариш кучларининг ќозирги ривожланиш даражаси чегарасида минимал ќудуд ажратиш.

Ер тузиш чизмалари ва лойиќаларида ишланадиган умумий ва хусусий ечимлар хўжаликлар ва минтаљаларнинг иљтисодий ва ижтимоий ривожланиши келажаги, ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш режалари билан келишилган бўлиши керак. Бошљача айтганда, хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузишда ерда жойлаштириладиган ва ердан фойдаланадиган љишлољ хўжалик ва бошља корхоналарнинг, ќамда улар ќудудида жойлаштириладиган минтаљаларнинг келажакдаги иљтисодий ва ижтимоий ривожланишини таъминлаш учун ташкилий-ќудудий асос яратилиши керак. Шунинг учун корхоналарнинг (минтаљаларнинг) келажакдаги ривожланиш кўрсаткичлари барча ер тузиш лойиќаларини (чизмаларини) ишлашда асос сифатида олинади.

Масалан, хўжаликлараро ер тузишда объектларнинг келажакдаги ривожланиш кўрсаткичларига мос тарзда ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг ўлчамлари, таркиби ва жойлашиши аниљланади. Љишлољ хўжалик корхоналарида хўжаликда ички ер тузишда уларнинг ривожланиш режаларини ќисобга олиб тармољлар, фермерлар, ер турлари майдонлари, ўлчамлари аниљланади, алмашлаб экишлар лойиќаланади.

Ер тузишнинг асосий вазифаларидан бири - *ишлаб чиљаришни ташкил этиш ва муваффаљиятли ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш, максимал ижтимоий аќамиятга эга якуний натижа олиш учун зарур шароитларни яратишдир*. Бу аввало, љишлољ хўжалик корхоналарига, белгили даражада - бошља тармољлар корхоналарига ќам тааллуљли. Бундай масала ќудудни маљсади ва шароити ўзгариб турувчи ишлаб чиљаришга мослаш ва оптимал ташкил этиш ќисобига ечилади. Ер тузиш ёрдамида илђор технологияларни, хўжалик юритишнинг илђор шакллари ва усулларини жорий этиш асосида тармољни самарали ривожлантириш учун ќудудий асос яратилади. Бошљача айтганда, хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузиш лойиќаларида ишлаб чиљаришни ташкил этишнинг янги илђор технологиялари ва усуллари ќисобга олиниши керак. Хусусан, АСМда ќар хил мулкчилик шаклларидаги янги корхоналарни яратишни (аввало фермер хўжаликларини), самарали агротехник усулларни ва љишлољ хўжалик ширкатларида хўжаликда ички ишлаб чиљаришни ташкил этишнинг янги шаклларини тарљатишни кўзда тутиш керак. Нољишлољ хўжалик ердан фойдаланишлариниољилона жойлаштириш ёрдамида ер тузиш транспорт ва халљ хўжалигининг бошља тармољлари самарали ишлашига сезиларли таъсир кўрсатади.

Табиий ва иљтисодий шароитларни ќисобга олиш тамойили бизнинг мамлакатимизда катта аќамиятга эга, бу ерда катта ва мураккаб ќудудий мажмуалар, ердан фойдаланиладиган ќар хил табиий, иљтисодий ва ижтимоий шароитлар билан ќисоблашишга тўђри келади. Ќар бир ер тузиш лойиќаси бу шароитларнинг ўзига хос ва такрорланмас таркибига эга ќудуд учун ишланади; иккита тўла бир-бирига ўхшаш љишлољ хўжалиги ер эгалиги ёки ердан фойдаланиши йўљ.

Табиий омиллардан ер тузишда, аввало, иљлим, тупрољлар, рельеф, ўсимликлар, сув манбаалари, эрозия жараёнларининг характери ва ривожланиши ќисобга олинади. Энг асосий иљтисодий шароитлар - ерлар таркиби ва сифати, хўжаликларнинг келажакдаги ривожланиши, уларнинг

ихтисослашиши, ишлаб чиљариш фондлари ва меќнат ресурслари билан таъминланиши, йўл тармођи аќволидир.

Ер тузиш лойиќаларини асослашда ижтимоий омиллар - аќоли тизими тавсифи (аќоли сони, аќоли яшаш жойлари ўлчамлари ва жойлашиши), ижтимоий инфратизимнинг ривожланиш даражаси (маданий, сођлиљни саљлаш, таълим, савдо, маиший хизмат, жамоа транспорти, алољаа муассасаларининг мавжудлиги), ёрдамчи хўжаликларни юритиш имконияти ва ш.ў. ќам ќисобга олинади.

Ушбу масалаларнинг барчаси бўйича ахборот олиш учун изланиш ишлари, тасвирга олиш (тупрољ, геоботаник, сув хўжалиги ва бошљ.), айрим хўжаликлар ва бутун минтаљалар ќудудларида ер тузиш изланишлари ўтказилади.

Назорат саволлари

1. Ер тузишнинг љандай турлари мавжуд ва нима учун улар ажратилади?
2. Нима ер тузиш лойиќасининг таркибий љисми деб аталади?
3. Хўжаликлараро ер тузиш нима, унинг асосий мазмуни љандай ?
4. «Ер эгалигини (ердан фойдаланишни) ташкил этиш» тушунчасига нималар киради?
5. Хўжаликда ички ер тузишнинг ўзига хос хусусиятлари ва мазмуни (таркибий љисмлари) љандай?
6. Хўжаликлараро ер тузишнинг тармољлараро характери нималарда намаён бўлади?
7. Ер тузиш тамойиллари нима ва уларнинг аќамияти љандай?
8. Ер тузишнинг асосий тамойиллари љандай?
9. Ер тузишнинг ќар бир асосий тамойилининг моќияти ва мазмуни нималардан иборат?

IX боб
Ер тузишда ќисобга олинадиган ернинг хусусиятлари ва табиий шароитлар

1. Ернинг ишлаб чиљариш воситаси сифатида хусусиятлари

Ердан ишлаб чиљариш воситаси сифатида ќар хил фаолият турлари - љишлољ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, саноат ва бошљ. учун фойдаланилади. Ундан фойдаланиш усуллари унинг аввало, табиий омиллардан келиб чиљадиган хусусиятлари билан аниљланади.

Ер турларининг сифат кўрсаткичлари барча ишлаб чиљаришларни ташкил этиш ва юритиш учун катта аќамиятга эга. Улар сезиларли даражада аќолини жойлаштиришни, ќудудни љишлољ хўжалиги учун ўзлаштиришни, љазиб олувчи ва љайта ишловчи саноатлар объектлари жойлашувини олдиндан белгилайди. Ернинг ишлаб чиљариш салоќияти айниљса деќљончилик учун аќамиятлирољ, бу ерда тођ саноатидаги каби меќнат ва капитални сарфлашнинг табиий шароитлари катта аќамиятга эга. Масалан, Республикамизнинг ўзига хос табиий шароитлари узољ даврлар мамлакатнинг айрим минтаљаларининг хўжалик учун секин ўзлаштирилиши ва ривожлантирилишининг асосий сабаби бўлди.

АСМ тармољларида ер сифатининг меќнат натижаларига таъсири ишлаб чиљаришни интенсивлаш кучайган сари ўсади. Яхши ерларда ишлаб чиљариш харажатлари маќсулот ишлаб чиљаришни кўпайтириш ќисобига љопланади. Тўловли ер эгалиги ва ердан фойдаланишга ўтишда тўловлар миљдори ер участкаларининг сифати ва жойлашган ўрнига бођлиљ бўлиши тасодиф эмас.

Ернинг ишлаб чиљариш воситаси сифатида кўплаб хусусиятлари орасида ер тузиш учун љишлољ хўжалиги ёки

бошља ишлаб чиљаришга доимий таъсир кўрсатадиган, сунъий усуллар билан тугатиш мумкин бўлмаган, ќудудни ташкил этиш характерини белгилайдиган хусусиятлари энг катта аќамиятга эга. Биринчи навбатда уларга љуйидагилар киради: кенглик ва рельеф; тупрољ љатламиі; ўсимлик дунёси; гидрогеологик ва гидрографик шароитлар.

Ер хусусиятларининг табиий шароитлар билан бевосита ўзаро алољаси уларнинг комплекс характерда намаён бўлиши ер тузишда уларни биргаликда ќисобга олиш заруратини келтириб чиљаради. Агар ер тузишнинг объекти сифатида мамлакат, республика, минтаља ер фондлари хизмат љилса, табиий шароитларни тавсифловчи умумий кўрсаткичлар биринчи навбатда ќисобга олинади. Бунга зид тарзда айрим ер участкасида мукаммал ер тузишни лойиќалашда биринчи навбатда, мазкур табиий мажмуада содир бўладиган унинг хусусиятлари ва жараёнларнинг барчаси тўђрисида аниљ маълумотлар керак.

Табиий шароитлар ва ер хусусиятларининг ќар бири љишлољ хўжалик ишлаб чиљаришига уларнинг ќар хил таркибига бођлиљ ќолда ќар хил таъсир этади. Республикамиз минтаљаларда намлик етишмаслиги шароитида иссиљликнинг ортиљчалиги фаљат сув манбаалари ёнида деќљончилик ривожланишининг сабабига айланади. Бундай шароитда фаљат сув таъминотини сунъий тартибга солиш юљори унумли љишлољ хўжалигини юритиш учун имконият яратади.

Љиялик рельефи тупрољда намлик етишмаслигини ва сув эрозиясининг ривожланишини кучайтиради. Бу табиий омилнинг љишлољ хўжалигига зарарли таъсирига љарши туриш учун катта маблађ талаб этилади.

Меќнат љуроллари ўзгармас жойлашган саноатда ишлаб чиљариш жараёни кўпчилик ќолларда ташљи муќитдан ажралган шароитда ўтади. У тупрољлар сифати ва ўсимликлар, аксарият ќолларда рельеф билан бевосита бођланмаган. Саноатда кенглик омилининг аќамияти асосан бир-бирларини ўзаро тўлдирувчи объектларни жойлаштиришда кўринади.

Аксинча, љишлољ хўжалигида амалий жиќатдан табиий мажмуанинг барча элементлари катта аќамиятга эга. Улар якуний маќсулотни яратишда жисмонан љатнашишади, љўлланиладиган техник воситалар таркибини белгилайди, корхонани доимий равишда минтаљавий аграр технологияларга тузатишлар киритиб боришга мажбур љилади. Љишлољ хўжалиги, агар у илмий асосда олиб борилса, табиатга ижобий таъсир этади, ердан фойдаланишнинг нооќилона усулларида эса уни бузади.

Ер тузиш, жамиятнинг ќаётий муќим масалаларини ечиш учун ќудуднинг табиий имкониятларидан фойдаланишга љаратилган ўтказилиб, ўз моќияти бўйича - чуљур минтаљавий тадбирлар тизимидир. У оќилона ердан фойдаланишни ташкил этиш учун ернинг табиий хусусиятларини комплекс тарзда ќисобга олиш воситаси ќисобланади ва бир хилликни (шаблонни) љабул љилмайди. Аќоли тизимининг тарихий ташкил топган шаклларига, интенсив ва ресурсларни тежовчи технологияларга асосланиб, у аниљ табиий шароитларга бођланган, экологик хавфсиз ердан фойдаланишлар таркибини, турђун агроландшафтларни яратиши керак. Улар ечадиган масалалар таркибига љуйидагилар киради: ќудудни экологик жиќатдан бир хил минтаља ва участкаларга бўлиш; ишлаб чиљаришни хўжаликлараро ва хўжаликлар ичида ихтисослаштириш учун кенглик асосини яратиш; љишлољ хўжалик ва бошља корхоналарни жойлаштиришни такомиллаштириш; жамоа ва шахсий фойдаланиш учун ер массивларини ажратиш; љишлољ хўжалик ерлари ва экинларининг оќилона нисбатини белгилаш; алмашлаб экишлар, пичанзорлар ва яйловлар ќудудларини тузиш ва бошљ.

Хўжаликлараро ер тузишда ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни ташкил этиш учун ер массивларининг

ўлчамлари, сифати ва кенглик шакллари, жойнинг рельефини ќисобга олиш, тупрољ ва ўсимлик љатламлари тўђрисида умумий маълумотлар, гидрогеологик шароитлар биринчи даражали аќамиятга эга. Улар асосида ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг ташљи чегараларини, аќоли яшаш жойларини ва ишлаб чиљариш марказларини, сув таъминоти манбааларини ва ш.ў. жойлаштириш амалга оширилади. Тупрољларнинг унумдорлик даражасига ихтисослик ва кутилаётган љишлољ хўжалик ишлаб чиљариши ќажми бођлиљ

Хўжаликларда ички ер тузишда ернинг барча хусусиятлари ва омиллари, ќаттоки, ќар бир аниљ участка, унинг экологик ќар хил сифатли љисмларини ажратган ќолда жиддий ќисобга олинади. Бу хусусиятлардаги фарљ у ёки бу алмашлаб экиш массивларини ташкил этишни, далалар ва ишчи участкаларни жойлаштиришни, деќљончилик тизимининг технологик ўзига хослигини, ерларнинг унумдорлигини ошириш ва уларни муќофаза љилиш бўйича тадбирлар мажмуини олдиндан аниљлайди.

Замонавий хўжаликда ички ер тузиш, хўжалик юритишнинг янги иљтисодий механизмига суяниб, ќар хил сифатли ердан фойдаланишда деќљонларнинг даромадлари ошиши учун тенг имкониятларни таъминлаши керак. Бунинг учун зарур маълумотлар ер кадастри ва ер мониторинги материалларида мавжуд бўлади.

2. Кенглик ва рельеф

Ернинг ер тузиш учун энг аќамиятли кенглик хусусиятларига ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар, бошља ер участкаларининг майдонлари, шакли, узунлиги, жойлашган ўрни ва ўзаро узољлиги киради.

Аниљ табиий шароитларда, ишлаб чиљаришнинг берилган ихтисослиги ва интенсивлик даражасида ер эгаликлари майдони корхонанинг ишлаб чиљариш салоќиятини ва ишлаб чиљариладиган љишлољ хўжалик маќсулотлари сонини аниљлайди. Хўжалик ќудуди ўлчамига ишлаб чиљаришни ташкил этиш ва бошљариш усуллари ќам бођлиљ.

Љишлољ хўжалик корхоналари ер эгаликлари ўлчамларини тахлил этиш (III бобга љаралсин) шуни кўрсатадики, майдони бўйича йирик хўжаликлар табиий шароитларида фарљ кам ва ишлаб чиљаришнинг интенсивлашиш даражаси паст минтаљаларда ташкил топган.

Љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришининг эътиборли хусусияти асосий дала ишларининг ишлаб чиљариш участкалари, далалар, ерларнинг табиий контурлари (бўлаклари) чегараларида ўтказилиши ќисобланади. Шунинг учун контурлилик, ерларнинг бўлакларга бўлиниши ва участкаларнинг шакллари ердан фойдаланишнинг аќамиятли кенглик тавсифига киради.

Ќайдалма ер участкаларининг ўлчамлари, уларнинг шакли љишлољ хўжалик экинларининг ќосилдорлигига ва машина-трактор агрегатлари унумдорлигига ќамда шунинг натижасида тармољда ишлаб чиљариш харажатларининг самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатади.

Ердан фойдаланишдаги љулайлик, шунга мос иљтисодий натижалар ќам љишлољ хўжалик корхонасининг жойлашган ўрнига - маќсулотни сотиш жойларигача, моддий техник таъминот базасигача, маданий-маиший ва бошља аќолига хизмат кўрсатадиган объектларгача бўлган масофага бођлиљ. Саноат ва алоља воситалари ривожланган, аќоли зичлиги ўсган сари ер участкаларининг жойлашган ўрни уларнинг табиий унумдорлигига бођлиљ бўлмаган ќолда доимо яхшиланиб боради.

Замонавий алоъа воситаларининг, катта ўтказиш ъобилиятига эга автомобил ва темир йўлларининг мавжудлиги хўжаликлар ва улар ер эгаликларининг узоълиги билан боѓлиъ камчиликларини камайтиради. Аксинча, катта шаќарларнинг ўсиши ъишлоъ хўжалик маќсулотларининг асосий истеъмолчилари сифатида жойлашган ўрни омилининг таъсирини кучайтиради. Хусусан корхоналарнинг саноат марказларига яъинлигига боѓлиъ ќолда техник воситалар ва меќнат ресурслари билан таъминланиши, ишлаб чиъаришнинг ихтисослашиш даражаси, унинг маќсулдорлиги ва даромадлилиги бўйича иътисодий табаъаланиши ўсмоъда. Хўжаликнинг узоъда жойлашиши транспорт харажатларининг ошишига, маќсулотлар исрофгарчилигига, умумий иътисодий ъолоъликка олиб келади.

Оъилона ќудудни ташкил этиш ва ишлаб чиъаришни жойлаштириш - кўрсатилган салбий оъибатларни тугатиш бўйича чоралар тизимидаги етакчи бўѓиндир. Ер тузишда ер эгаликларини йириклаштириш ёки майдалаш, ер участкалари шаклларини яхшилаш ва ўлчамларини каттартириш учун ерларни трансформациялаш, экинларни оъилона жойлаштириш ва ш.ў. усуллардан фойдаланилади. Агар ќудудни ишлаб чиъариш заруратларига мослашнинг ташкилий усуллари етарлик бўлмаса, капитал маблаѓларни кўпроъ талаб ъиладиган - ъурилиш, мелиорация, инженерлик жихозлаш ъўлланилади.

Ернинг кўпчилик кенглик хусусиятлари унинг рельефи - ер юзаси шаклларининг йиѓиндиси, билан аниъланади; улар ердан фойдаланиш ва уни муќофаза ъилиш усулларига, ъишлоъ хўжалиги ишлаб чиъаришини жойлаштириш ва ташкил этишга таъсир этишади.

Ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза ъилишнинг умумий масалаларини ечиш, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар тизимини шакллантириш учун ќудудни рельеф турлари бўйича бўлиш ъўлланилади: ясси текислик, тепаликли текислик, ясси тоѓлар ва ш.ў. Бироъ хўжаликда ички ер тузишда аниъ ъарор ъабул ъилиш учун рельеф тавсифларини кўрсаткичлар тахлили билан аниълаштириш керак: ќудуднинг бўлинишлари чуъурликлари (метрда), бўлинишлар ъалинлиги (1 км^2 майдонда километр), ъияликлар тиклиги (градусларда), ъияликлар томонлари. Бу кўрсаткичларнинг аќамияти ишлаб чиъариш участкаларининг ўлчамлари ва шаклларини, ќудуднинг дренажланиш даражасини, унинг эрозияга учраши ва бошъа хусусиятларини аниълайди.

Кам бўлинган ерлар, уларда 15 минг га ва ундан ќам ортиъ ерга эга, бўлинишлар чуъурлиги 25 м ошмайдиган бутун массивлар бўлиб, паст текисликларда жойлашган; улар йирик контурлари, кучсиз дренажлашганликлари билан тавсифланади. Тупроънинг сув эрозияси бу ерда хавфли эмас. Кучли бўлинишда (75 м ва юъори) бутун массивларнинг майдони 5 минг гектардан ошмайди, ъишлоъ хўжалик ерларининг контурлашиши, ќудуднинг дренажлашиши ўсади. Бундай ерларда эрозия хавфи кескин ошади.

Рельеф ландшафтларнинг табаъаланишига олиб келади. Ъияликларнинг юъори ъисмининг бузилиши ва ювиб кетилиши, ўртасида - уларнинг оъиб ўтиш жараёни, пастки ъисмида ва ъияликлар тагида - ювилган тупроъларнинг йиѓилиши содир бўлади.

Аќоли зич жойлашган туманларда, шаќарларда ва ъишлоъларда, фойдали ъазилма бойликлар ъазиб олинадиган жойларда антропоген рельеф шаклланади. Ъишлоъ хўжалиги ишлаб чиъаришида ернинг устки ъисми шаклининг ўзгариши эрозия (айниъса, сув эрозияси), ўрмонларни ъиръиш, ќудудни нооъилона тузиш, тупроъларга нотўѓри усулларда ишлов бериш натижасида рўй беради.

Рельефнинг ќар хил тавсифлари орасида ер юзасининг нишаблиги катта аќамиятга эга. У, сув эрозиясини келтириб

чиљарувчи бош омил сифатида љишлољ хўжалик ерларининг ќайдалишига ва ќайдалма экинларнинг, кўпчилик ќолларда донли экинларнинг ќам жойлашишига чеклавчи таъсир кўрсатади, ќудудни тузиш шаклларини ва деќљончилик технологияларини олдиндан белгилайди.

Бир хил нишабликда ерларнинг эрозияга турђунлиги тупрољлар механик таркибига, тупрољ тагидаги љатлам жинсларига, ёђингарчилик миљдори ва интенсивлигига ва бошља шароитларга бођлиљ. Ќайдалма экинларни жойлаштириш, асосан, нишаблиги 2-3^0 гача бўлган участкалар билан чекланади, ђалла - 5-7^0 гача. Нишаблиги 5-7^0 катта бўлган ќайдалма ерлар фаљат ўтларни экиш учун фойдаланилиши мумкин. Ерлар эрозиясининг олдини олиш учун уларни эрозияга љарши тузиш амалга оширилади; тупрољ ювилиш хавфи юљори бўлган ќудудларни пичанзорлар ва яйловлар эгаллайди. Ќайдалма ерларда шу маљсадда тупрољни ќимоя љилувчи кўп йиллик ўтлар таркибида бўлган алмашлаб экишлар жорий этилади.

Љиялик ерларни эрозияга љарши ташкил этишнинг етакчи бўђини далалар ва мустаљил ишлов бериладиган участкаларни (ишчи ва суђориш участкалари) тўђри жойлаштириш ќисобланади. Љияликларнинг тиклигига ва шаклига бођлиљ ќолда алмашлаб экишлар ќудудларида далаларни ички тузишнинг ќар хил усуллари љўлланилади: эрозиядан хавфсиз участкаларда экинларни узунасига жойлаштириш, кўндалангига - оддий љияликларда, контурли - мураккаб эрозия хавфи бор љияликларда, полосали - деќљончиликнинг ођир шароитларида.

Рельефнинг аќамияти суђорма деќљончилик шароитида жуда катта бўлади. Бу ерларда суђориш тармољлари ва суђориш участкалари рельефга бођланган ќолда жойлаштирилади.

Љишлољ хўжалигида ернинг маќсулдорлиги ва меќнат унумдорлиги замонавий техникани љўллаш имконияти билан бођлиљ, бу ер тузиш ёрдамида ќудудни кўп љувват талаб этадиган механизация ишларини бажариш учун мослаш зарурятини келтириб чиљаради.

Ернинг ќудудий хусусиятларидаги сезиларли фарљ љишлољ хўжалигининг минтаљавий хусусиятини келтириб чиљаради. Ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг ўлчамлари, таркиби ва љишлољ хўжалик ерларининг жойлашиши, меќнат ресурслари билан таъминланиши ќудудни ва меќнатни, ишлаб чиљаришни ташкил этиш шаклларини кўпрољ олдиндан аниљлайди.

3. Тупрољ љатлами

Ернинг устки биологик фаол љобиђи тупрољ деб аталади. Унинг энг аќамиятли сифати унумдорлик ќисобланади, у ерни ўсимликларни ўстириш ва шу билан ерни љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришида асосий восита сифатида фойдаланиш учун ярољли љилади.

Таниљли рус олими В.В.Докучаев тупрољ пайдо бўлишининг беш омилини кўрсатган: она жинс, ўсимлик ва ќайвонот организмлари, иљлим, жойнинг рельефи, мамлакат ёши. Уларнинг ќар хил миљдордаги йиђиндиси кўп минглаб турдаги ва гуруќлардаги тупрољларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Тупрољлар сифати уларнинг физик аќволи, механик ва химик таркиби, гумус миљдори ва кўплаб бошља кўрсаткичлари билан аниљланади. Уларнинг яхши йиђиндисига ќар хил мелиоратив тадбирлар мажмуасини ўтказиш ќисобига эришилади. Љишлољ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар сифатининг бош кўрсаткичи уларнинг унумдорлиги, ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланиши учун зарур сув, ќаво ва озиљланиш режимини таъминлаш љобилияти ќисобланади. Унумдор тупрољлар яхши сув сиђими, фаол гумус

миљдорининг кўплиги, донадор тупрољ массаси, фойдали микрофлорага бойлиги билан ажралиб туради.

Љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришида ердан ољилона фойдаланишнинг мажбурий талабларига тупрољ унумдорлигини ќамда унинг бошља хусусиятларини кенгайтирилган љайта тиклаш киради, уларга маќсулот ќажми ва сифати, харажатлар миљдори бођлиљ. Ресурсларни тежаш ёндашувида тупрољлардан ќосил билан олиб чиљиб кетиладиган озуља моддаларини тўла љоплаш керак. Тупрољлар хусусиятларини кенгайтирилган љайта тиклаш ерларнинг самарали ва потенциал унумдорлиги ўсишини таъминлайди. Унинг асосий омиллари сифатида ќудудни тўђри ташкил этиш, деќљончиликнинг илђор тизимлари, органик ва маъданли ўђитлардан ољилона фойдаланиш хизмат љилади.

Ер тузиш учун нафаљат айрим тупрољ турларининг жойлашиши, балки, тупрољ љатламининг таркиби, тупрољларнинг ер юзаси бўйича тарљалиши ќам катта аќамиятга эга. Унга љишлољ хўжалик ерларининг жойлашиши, контурлар ва ишлаб чиљариш участкалари ўлчамлари бођлиљ.

Тупрољ љатламининг таркиби содда ва мураккаб, бир хил бўлиши мумкин. Шунга мос равишда ќудудни ташкил этишда ер тузишнинг содда ёки мураккаб шакллари љўлланилади.

Тупрољ љатламининг ќар хиллиги биринчи навбатда тупрољни пайдо этувчи жинсларнинг ќар хиллиги билан бођлиљ. Улар тупрољларнинг минерал таркибини, уларнинг ишлов беришдаги технологик характеристикасини, намни саљлаш љобилиятини, эрозияга учрашга мойиллигини, органик ўђитларнинг чириндига айланиши тезлигини, яъни, айнан тупрољнинг шундай сифатларини белгилайдики, уларга ердан фойдаланиш усуллари ва уни тузиш бођлиљ.

Тупрољ ќосил љилувчи жинслар ер сатќининг устки љамламини эгаллаб, биологик ва кимёвий жараёнлар таъсири остида унумдорлиги ва маќсулдорлиги бўйича ќар хил тупрољларни барпо љилдилар. Ќозирги шароитларда тупрољ пайдо бўлишида етакчи ролни инсон фаолияти ўйнай бошлади.

Тупрољ ќосил љилувчи жинсларнинг маъданли љисмини асосан тупрољнинг механик таркиби аниљлайди; бу ерлар маќсулдорлигининг аќамиятли кўрсаткичидир (11 жадвал).

11 жадвал

Республика ер фондининг ќар хил механик таркибдаги тупрољларга эга ерларининг улуши, %

ођир ва лойли љумлољли	ођир љумлољли	ўрта љумлољли	енгил љумлољли	љум-лољли	љумли	Текширилмаган
0,1	23.4	49.8	21,8	2,7	1,3	0,9

Тупрољларнинг механик таркиби билан ерларнинг унумдорлик даражасини аниљлайдиган кўплаб хусусиятлари бођлиљ, хусусан, љумлољли-ўтлољи тупрољларда гумус миљдори 2 дан 5% гача бўлса, љумољ ва љум тупрољларда 1 дан 3,5 % гачани ташкил этади. Ўсимликлар учун энг яхши шароит донадор, юмшољ, маданийлашган тупрољларда яратилади, уларда озуља моддаларининг йиђилиши ва сарфланиши орасидаги оптимал нисбатга эришилади.

Ќар хил тупрољларнинг салбий эрозия жараёнларига, шўрланишга, ифлосланишга љаршилик кўрсатиш имкониятлари ќар хил бўлади. У уларнинг механик таркибига, сув ютиш ќажмига, тупрољ эритмаси хусусиятларига бођлиљ ва ођир, яхши гумусланган тупрољларда сезиларли даражада юљори. Аксинча, енгил механик таркибдаги тупрољларнинг (љумли, љумољ) бузилиш даражаси анча юљори.

Эрозиядан бузилишнинг энг катта хавфи карбонат љолдиљли жинсларнинг чангли чўкиндиларидан ташкил топган

(лёсс ва љумли) тупрољлар тупрољларда бўлади. Кулранг ва љизил тупрољларнинг ачиш жараёнига, љора, каштан тупрољлар ва бўз тупрољларнинг эса шўрланишга љарши туриши ёмон.

Механик таркибига ва гумус миљдорига љараб тупрољлар ифлославчи моддаларнинг юљори миљдорига ќар хил жавоб кўрсатишади, уларга ўсимликларнинг чидамлилиги ќам ќар хил. Бу ќолни љишлољ хўжалик экинлари ва ерлари таркибини аниљлашда, уларни жойлаштиришда ќисобга олишнинг аќамияти жуда катта. Оѓир механик таркибга эга, лой фракциялари бор, катта гумус захирасига эга тупрољларнинг оѓир металларни ва бошља ифлославчиларни зарарсизлантириш имкониятлари катта. Ўсимликлар учун анча катта хавфни улар енгил, кам гумусли тупрољларда солади.

Љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришининг ривожланиши ва тупрољлар сифати доимий ўзаро боѓлиљликда бўлади. Ќар бир минтаљада улар ер тузиш, мелиорация ва бошља тадбирларнинг мазмунини ва йўналишини аниљлайдилар. Ерларни суѓориш бўйича тадбирлар ўрмон мелиорацияси билан биргаликда органик моддаларнинг камчиликсиз балансини саљлаб туриш бўйича самарали. Љуруљ чўл ва ярим саќро минтаљаларида тупрољларни шамол эрозиясидан саљлаш, шўрланишнинг ва гумус минераллашувининг олдини олиш керак. Бу ерларда суѓоришнинг сувни тежавчи усулларини љўллаш ва яйловлардан ољилона фойдаланишни ташкил этиш катта аќамиятга эга.

4. Табиий ўсимлик дунёси

Ернинг бир хил участкаларида ўсимликларнинг маълум йиѓиндиси юзага келади; улар турлари таркиби ва динамикаси билан тавсифланади. Рельефга ва тупрољни пайдо љилувчи жинсларга боѓлиљ ќолда ўсимликлар ассоциацияси тупрољларнинг жойлашишини ва ерлардан фойдаланиш усулларини олдиндан аниљлаб беради.

Масалан, ўрмон игнабарг ўсимликлари таъсири остида гумус миљдори кам ва эритмаси ачиган реакцияли кулранг тупрољлар ташкил топди. Чўл ўсимликлари катта гумус захираларига эга, тупрољ муќити нейтрал реакцияли љора тупрољларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Жанубий љуруљ, ўсимликлар билан сийрак љопланган минтаљаларда гумус миљдори кам, ишљорли, шўрланиш жараёнларига учрайдиган каштан рангли тупрољлар ва бўз тупрољлар ташкил топди.

Табиий муќит омиллари ўсимликларнинг кенглик бўйлаб жойлашиш љонуниятларини ќам келтириб чиљаради (тундра, тайга, ўрмон-чўл, чўл, ярим саќро, саќро). Одатда у кенглик минтаљаларида кўрсатилади; тоѓларда ўсимликларнинг баландлик белбоѓлари кузатилади.

Табиий ер турларининг маќсулдорлиги минтаљавий ва маќаллий шароитларга боѓлиљ бўлади. Россиянинг нољоратупрољ минтаљасида у 1 га 10-40 ц љуруљ озуљани ташкил этади; чўлларда 5-12, ярим саќрода - 1-7 ц ташкил этади.

Инсон фаолияти таъсирига учрамаган ёки кам учраган жойларда ўсимликлар ўзгармаган турда мавжуд бўлади; булар асосан табиий пичанзорлар ва яйловлардир. Антропоген таъсир натижасида деќљончилик минтаљаларида туб ўсимликлар ќамжамияти иккиламчи ўсимликларга алмаштирилади (дарахтзорлар, яхшиланган яйловлар, пичанзорлар).

Љишлољ хўжалигида табиий ўсимликлар кўплаб ќаётий зарур вазифаларни бажаришади - улар моллар учун яшил ва даѓал озуља манбааси, тупрољларнинг агрофизик хусусиятларини яхшилаш, чиринди тўплаш, микробиологик жараёнларни фаоллаштириш йўли билан ерларнинг унумдорлигини ошириш воситаси; ерларни эрозиядан ќимоялашнинг, шўрланиш ва тупрољлар ифлосланишини тўхтатиб турувчи етакчи омили ќисобланади.

Ерлар унумдорлигини ошириш бўйича чоралар мажмуида аќамиятли ўрин кўп йиллик ўтларни экишга ажратилади, улар мамлакатнинг барча минтаљаларида амалий жиќатдан тупрољларни яхшилайди, уларда органик моддалар захираларини тўлдиради, санитарлик вазифаларини бажаради. Чорвачилик фермаларидан узољда жойлашган алмашлаб экишларда улар ерларнинг унумдорлигини саљлаб туришнинг асосий воситаси ќисобланишади.

Табиий ўсимликлар ќудудни ташкил этишнинг самарали элементи, сув ва шамол эрозияларига љарши энг арзон ва ишончли восита (экинларни полоса-полоса љилиб жойлаштириш, ўтлољлаштириш, кулислар экиш ва ш.ў.) бўлиб хизмат килади. Ўтларни тўђри танлаш билан шўрланган ва бошља унумдорлиги пасайган ерларни сезиларли даражада яхшилаш мумкин.

5. Гидрогеологик ва гидрографик шароитлар

Ер тузиш учун хоќлаган миљёсда (мамлакат, вилоят, туман, хўжалик, айрим ер массиви) гидрогеологик ва гидрографик ахборот - ер ости ва ер усти сувлари тўђрисидаги маълумотлар катта аќамиятга эга. Уларнинг мавжудлиги ќар хил объектларни тўђри жойлаштириш ва ќудудни ољилона ташкил этиш учун зарур.

Ерларнинг гидрогеологик хусусиятлари ер ости сувларининг таркиби, келиб чиљиши ва ќаракатига бођлиљ. Масалан, минераллашган сизот сувлари ер сатхига яљин жойлашганда шўрланишнинг асосий сабабига айланади. Уларнинг тупрољлар ва ёмђир-љор сувларининг ер юзасидан ољиши, суђориш сувлари билан ўзаро таъсирлари љаттиљ тарзда тартибга солиниши керак.

Ер ости сувларининг мавжудлиги љишлољ љурилиш объектларини жойлаштиришни, суђориш ва зах љочириш учун ер массивларини ва уларнинг амалга оширилиш усулларини танлашни, љишлољ, дала, ва яйлов сув таъминотининг хусусиятларини аниљлайди.

Табиий пайдо бўлган ољар сув ќавзалари ва кўллар йиђиндиси сифатидаги гидрографик тармољлар тўђрисидаги маълумотлардан љишлољ хўжалик ерларини ва алмашлаб экишларни ташкил этишда, далалар ва ишчи (суђориш) участкаларини жойлаштиришда, эрозияга љарши ва бошља ерларни муќофазалаш тадбирларини лойиќалашда фойдаланилади. Ќудуднинг гидрографик шароитларини баќолаш учун ерларни дарё ва жарликлар-сойлар тармођининг уларнинг майдон бирлигига тўђри келадиган узунлиги орљали кўрсатиладиган љалинлиги бўйича солиштириш амалга оширилади.

6. Иљлим шароитлари

Ернинг кўплаб хусусиятларининг шаклланиши, шу жумладан љишлољ хўжалиги учун биринчи даражали аќамиятга эга бўлганларининг ќам, кўп жиќатдан иљлимга, аввало ќудуднинг иссиљлик ва намлик билан таъминланишига бођлиљ. Иссиљлик билан таъминланиш 10^0С юљори ќаво ќароратининг йиђиндисини кўрсатади; у фаол љуёш радиацияси миљдорини ва фотосинтезнинг мумкин бўладиган маќсулдорлигини кўрсатади. Бу кўрсаткич љанча юљори бўлса, љишлољ хўжалик экинларининг ќосил салоќияти шунга катта бўлади. Бизнинг мамлакатимизда бу кўрсаткич $2800\text{-}5200^0$ орасида ўзгариб туради. Тођлиљ ва шимолий минтаљаларда у кам ва жанубий ва саќро минтаљаларида юљори љийматларга эга бўлади. 10^0С юљори ќароратда асосий маданий экинларнинг ривожланиши

бошланади. Иссиљлик билан таъминланиш даражаси ошиши кечпишар ва юљори ќосилли навларни экиш имконини беради, тупрољдаги биологик жараёнларнинг фаоллиги ва фотосинтез тезлиги ошади. Шунинг учун ќам ќарорат режимини ќисобга олиш љишлољ хўжалик ерларини жойлаштиришда ва ихтисосликни танлашда, экинлар таркибини такомиллаштиришда, ќосилдорликни дастурлашда катта аќамиятга эга.

Ќудуд иљлимий ресурсларининг бошља энг асосий кўрсаткичи намлик билан таъминланиш ќисобланади. Ерларнинг энг юљори маќсулдорлигига тупрољларнинг намланиш даражаси уларнинг тўла сув сиђимининг 60% га тенг бўлганда эришилади; љишлољ хўжалик экинлари намлик ортиљча бўлсаям, кам бўлсаям љийналишади. Республикамизда љишлољ хўжалик ерларининг намлик билан таъминланиши тођлиљ минтаљалардан паст-текислик минтаљаларига љараб пасайиб боради. Љуйи Амударё бўйи минтаљасида ўртача йилига 90-120 мм ёђингарчилик бўлса, тођлиљ минтаљаларда унинг миљдори 450-500 мм етади. Лекин уларнинг асосий љисми куз-љиш-баќор фаслларида ёђиши сабабли, ёзда деќљончиликни фаљат суђориш ёрдамидагина амалга ошириш мумкин. Фаљат тођ ва адир минтаљаларидагина лалми деќљончилик билан шуђулланиш мумкин.

Ќудуднинг намлик билан таъминланиши йиллик ёђингарчилик коэффициентининг ёђингарчиликнинг буђланишига нисбати билан ифодаланади; унинг љиймати 0,08-0,5 орасида ўзгариб туради. Оптимал намлик билан таъминланишга ушбу коэффициент 0,5 га тенг бўлганда эришилади. Афсуски, арид иљлими шароитида жойлашган бизнинг мамлакатимизнинг деќљончилик минтаљаларида амалий жиќатдан бундай таъминот йўљ ќисоби.

Ер тузишда ќисобга олинадиган бошља табиий омиллардан шамоллар йўналиши ва кучи ќисобга олинади. Улар љишлољлар ва ишлаб чиљариш марказларининг (фермалар, маъданли ўђитлар ва заќарли кимёвий моддалар саљланадиган омборхоналар) ўзаро жойлашишига, шамол эрозияси хавфи бор туманларда далалар ва ўрмон полосаларининг ќамда агар, љишда кўп љор ёђадиган бўлса, йўл тармођининг жойлашишига таъсир кўрсатади.

Минтаљаларнинг иссиљлик ва намлик билан таъминланишини комплекс тахлил љилиш биоиљлимий салоќият кўрсаткичини љуйидаги ифода ёрдамида ќисоблаш йўли билан амалга оширилади.

$$БИС = K_P \frac{\sum t > 10^0 C}{1000^0 C}$$

Бунда $БИС$ - биоиљлимий салоќият кўрсаткичи; K_P - ўсимликларнинг намлик билан таъминланишини тавсифловчи ва иссиљлик билан намлик нисбатига бођлиљ коэффициент; $\sum t > 10^0 C - 10^0 C$ юљори ќарорат йиђиндиси; $1000^0 C$ - дала деќљончилигининг шимолий чегараси ёнидаги $10^0 C$ юљори ќарорат йиђиндиси.

Ернинг нисбий биологик маќсулдорлиги ($Б_К$) балларди баќоланади; 100 баллга тенг љилиб $БИС \approx 1{,}9$ љийматига мос келадиган экинларнинг ўртача маќсулдорлиги љабул љилинади, демак $Б_К$=55 $БИС$. Бу кўрсаткичнинг љийматлари республикамизнинг суђориладиган деќљончилик минтаљаларида 200-300 атрофида ўзгариб туради.

7. Ернинг хусусиятлари ва табиий шароитларининг ер тузиш масалаларини ечишга таъсири

Љишлољ хўжалигида асосий ишлаб чиљариш воситаси ќисобланадиган ернинг табиий хусусиятлари ердан фойдаланиш

шакллари ва усулларини танлашда биринчи даражали аћамиятга эга. Иљтисодий омилларга нисбатан тармољни юритишнинг ќозирги илмий-техник даражасида улар бошланђич бўлиб љолишади. Табиийки, ер тузишда ишланадиган, ердан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш бўйича тадбирлар ижобий табиий хусусиятлардан фойдаланишга ва салбий жараёнларни тўхтатишга љаратилади.

Табиий ва иљтисодий омиллар таъсири остида ер хусусиятларининг ўзгариши доимий ва объектив характерга эга; уларнинг умумий йўналиши љишлољ хўжалик ерлари маќсулдорлигини оширишга љаратилган. Кейинги ўн йилликларда катта ќажмдаги мелиорация ишлари бажарилди. Афсуски, улар арзон ва кенг миљёсли ер тузиш ва агротехник тадбирлар билан љўшиб олиб борилмади, бу охирида юљори самара олиш имконини бермади.

Ернинг табиий хусусиятларини тўларољ ќисобга олишга ердан фойдаланишни ољилона ташкил этишнинг устивор маъмурий усулларидан комплекс илмий-техник ва ижтимоий-иљтисодий дастурларни амалга оширишга ўтиш ёрдам беради. Улар ернинг сифатини яхшилаш, уларни салбий жараёнлардан муќофаза љилиш, љимматбаќо ерларнинг майдонларини саљлаш ва маќсулдорлигини ошириш, љишлољ хўжалигининг ер ресурслари базасини мустаќкамлаш бўйича маљсадга йўналтирилган ишларни йўлга љўйиш имконини беради.

Ер ислоќоти жараёнида амалга ошириладиган ўзгаришлар, љишлољ хўжалик ишлаб чиљаришини ташкил этишда табиий шароитларни тўларољ ќисобга олиш, уни аниљ ќудуд шароитларига мослаш имкониятини беради.

Ернинг объектив хусусиятларини ва сифатини љишлољ хўжалигида ва жамият фаолиятининг бошља соќаларида ќисобга олишнинг аћамияти катталигига эътиборни љаратиб, ер тузиш бўйича илмий ва ишлаб чиљариш ташкилотлари ер салоќиятини баќолашнинг махсус тизимини яратдилар, уларга љуйидагилар киради:

* тупрољ, геоботаник, топографик ва бошља тасвирга олиш ва изланишлар;
* ер фондини минтаљаларга бўлиб, табиий - љишлољ хўжалик районлаштириш;
* ерларнинг тоифалари ва ер ярољлилиги класслари кўрсатилган ишлаб чиљаришнинг генетик классификацияси;
* тупрољ бонитировкаси;
* ерларни маќсулдорлиги, харажатлар љопланиши ва даромадлилиги бўйича ажратиб иљтисодий баќолаш.

Бундай ахборат базаси оптимал ечимларни љабул љилиш имконини беради.

Назорат саволлари:

1. Ернинг ишлаб чиљариш воситаси сифатидаги љандай хусусиятлари ер тузишда ќисобга олинади?
2. Кенглик шароитлари нималар билан тавсифланади, улар ердан фойдаланишга љандай таъсир этишади ва ер тузишда љандай ќисобга олинади?
3. Рельеф љандай кўрсаткичлар билан тавсифланади, у љишлољ хўжалик ишлаб чиљаришига љандай таъсир этади?
4. Тупрољ ва ўсимлик дунёси љандай аћамиятга эга?
5. Ер тузишда гидрогеологик ва гидрографик шароитлар љандай ќисобга олинади?
6. Ердан ољилона фойдаланишни ташкил этиш учун иљлимнинг љайси тавсифлари катта аћамиятга эга?

X боб
Ер тузишда ќисобга олинадиган иљтисодий

ва ижтимоий шароитлар

1. Иљтисодий шароитлар

Ер тузиш тадбирлари ќамма ваљт аниљ иљтисодий вазиятда амалга оширилади. Бу вазият аввало объектив иљтисодий љонунлар ќамда жамият ищлаб чиљариш кучларининг ривожланиш даражасидан келиб чиљади. Масалан, љиймат љонуни товар-пул муносабатларининг характерини, рента тўловлари динамикасини, ер солиђи ва ер учун ижара ќаљи миљдорларини ва ш.ў. аниљлайди. Ер тузиш жараёнида тузилаётган лойиќаларни яхши асослаш ва тез ўзлаштириш, максимал иљтисодий, ижтимоий ва экологик самарага эришиш учун бу љонуниятларни ќисобга олиш керак.

Ер тузиш объектлари, асосан давлат тузуми билан ўзаро ташкилий, технологик, иљтисодий муносабатлар орљали у ёки бу даражада бођланган, ќар хил техник жиќозланган, ер ва меќнат ресурслари, асосий ва айланма фондлар билан таъминланган, љишлољ хўжалиги ва бошља корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ќисобланади.

Љишлољ хўжалик корхоналарида ер тузишда ќисобга олинадиган иљтисодий шароитлар ичида љуйидагилар катта аќамиятга эга:

* ер турларининг таркиби, майдони ва сифати, уларни трансформациялаш ва яхшилаш, ќамда ерларни љишлољ хўжалиги учун ўзлаштириш имконияти;

* ерларнинг ялпи маќсулот, харажатлар љопланиши ва шартли-натурал ёки љиймат кўринишидаги дифференциал даромад бўйича баќоланадиган иљтисодий тавсифи;

* хўжаликлар ихтисослиги, уларнинг АСМ доирасидаги бирлашиш алољалари;

* љишлољ хўжалигини юритишнинг љабул љилинган тизими ва унинг иљтисодий самарадорлиги (тармољлар таркиби ва ўлчамлари, деќљончилик тизими, экин майдонлари таркиби, алмашлаб экишлар, уруђчилик тизими, озуља етиштириш ва чорвачилик, љишлољ хўжалик экинлари ќосилдорлиги ва ер турлари маќсулдорлиги, ялпи ва товар маќсулотлар, ялпи ва соф даромад, фойда ва ишлаб чиљаришнинг рентабеллиги);

* корхоналарнинг ташкилий-ишлаб чиљариш тузилиши, меќнатни ташкил этиш тизими;

* хўжаликларнинг меќнат ресурслари, љишлољ хўжалик техникаси, асосий ва айланма фондлари билан таъминланиши, уларнинг энергия билан љуролланганлиги;

* корхоналарнинг молиявий аќволи, кредитларни жалб этиш имконияти, бўш пул маблађларининг мавжудлиги.

Ер турларининг таркиби ва майдони кўпчилик ќолларда хўжаликларнинг ихтисослигини, пахта, дон, ем-хашак, бошља маќсулотларни ишлаб чиљаришнинг мумкин бўлган ќажмларини, чорвачилик тармољларининг жойлашишини аниљлайди.

Масалан, ќайдалма ерларнинг нисбати юљори бўлса, пахтачилик ва ђаллачилик ишлаб чиљаришларини ривожлантириш учун энг љулай шароит яратилади; бунда биринчи навбатда эътибор тўђри алмашлаб экишларни жорий этишга љаратилади. Яйлов ва пичанзорларнинг катта майдонларида биринчи љаторга улар ерларини яхшилаш, маќсулдорлигини ошириш, ќудудни яйлов ва пичанзор алмашишларини, пода, отар ва бригада участкаларини, навбат билан моллар бољиладиган участкаларни, ёзги лагерларни, моллар ќайдаладиган йўлларни жойлаштириш билан ички ташкил этиш чиљади. Табиий ерлар турларининг кичик майдонларида озуља етиштириш ќайдалма ерларга кўчади; бунинг учун яшил конвейер ташкил этилади, озуља алмашлаб экишлари, узољ ваљт ем-хашак экинлари (маккажўхори, кўп йиллик ўтлар) экиладиган алмашлаб экишга кирмайдиган

участкалар жорий этилади, ќайдалма ерларда маданий яйловлар лойиќаланади ва ш.ў.

Барча вазиятларда бошља љимматбаќороњ турдаги ерларга трансформацияланадиган ерлар излаб топилади, хўжаликларнинг ўзида етарлик пул, меќнат ва техник ресурслар мавжуд бўлса, ўзлаштирилиши ёки яхшиланиши мумкин бўлган ерларни ичига олувчи мелиоратив ер фонди аниљланади.

Хўжаликка бириктирилган ерларни иљтисодий баќолаш материаллари унинг иљтисодий унумдорлигини (табиий унумдорлик кўрсаткичларига љаратилган тупроњ бонитировкаси маълумотларидан фарљли улароњ) тавсифлайди. Иљтисодий баќолашда нафаљат тупроњлар сифати, балки, хўжаликларнинг маќсулотларни сотиш бозоридан ва моддий-техник таъминот пунктларидан, ер участкаларининг - аќоли яшаш жойлари ва хўжалик марказларидан узољлиги, участкаларнинг технологик хусусиятлари ва бошља деќљончилик ва чорвачиликнинг самарадорлигини аниљловчи шароитлар ќисобга олинади. Ер тузишда бу маълумотлардан љуйидаги масалаларни ечиш учун фойдаланилади:

– хўжаликларнинг ва улар бўлимларининг оптимал ихтисослигини, экин майдонлари таркибини белгилаш;

– алмашлаб экишларни ва айрим экинлар майдонларини улар учун яроњлироњ ерларда жойлаштириш;

– далалар, ишчи (суђориш) ва технологик участкаларни агротехник жиќатдан бир хил ер массивларида жойлаштириш;

– љишлоњ хўжалик ишлаб чиљаришига барча љимматбаќо ерларни жалб этиш ва аксинча, саноат, транспорт ва бошља нољишлоњ хўжалик маљсадлари учун кам љимматли ерларни ажратиш;

– хўжаликлар ва улар бўлимларининг ишлаб чиљариш дастурларини тузиш, ер тузиш лойиќаларини агроиљтисодий асослаш бўйича ќисоб-китобларни бажариш.

Иљтисодий шароитлар ер тузишда икки томонлама ќисобга олинади. Бир томондан, ќудудни ривожланаётган ишлаб чиљариш талабларига ерларни ва айрим ер турларини љайта таљсимлаш, уларни мелиорациялаш, кўп меќнат талаб этадиган ва кўп юк чиљадиган экинларни хўжалик марказларига, чорвачилик фермаларига яљинлатиш, ер массивларининг шаклларини яхшилаш, майда контурлиликни ва участкаларнинг бўлинганликларини тугатиш ва ш.ў. йўли билан мослаштириш амалга оширилади. Иккинчи томондан, хўжаликлар ва ишлаб чиљариш бўлимларининг ихтисослашиши, чорвачилик фермаларининг жойлашиши, экинлар ва алмашлаб экишлар таркиби ва жойлашиши, љишлоњ хўжалик экинларини етиштириш технологиялари ер фондининг объектив тавсифларидан - тупроњлар унумдорлиги, уларнинг эрозияга учраш даражаси, ерларнинг хўжалик марказларидан узољлиги ва ш.ў. келиб чиљиб ўзгариб туради.

Натижада ер тузишда ердан мавжуд фойдаланищ зарур тартибга келтирилади (алмашлаб экишлар, йўллар лойиќаланади; ер турларининг жойлашишига аниљлик киритилади, кераксиз марзалар, ер эгалигидаги камчиликлар тугатилади) ва шу вањтнинг ўзида ишлаб чиљаришнинг келажакдаги ривожланиш йўналишлари унга жалб этилган ерлар хусусиятларини ќисобга олиб ихтисослик аниљланади, мелиоратив ишларининг ишлаб чиљариш љурилиши, ќудудни инженерлик жиќозлашнинг турлари, ќажми, навбати ва амалга ошириш муддатлари аниљланади.

Љишлоњ хўжалик корхоналарининг ихтисослиги уларни жойлаштириш ва ќудудини ташкил этишга, ерларнинг турлари ва майдонларига, алмашлаб экишларга катта таъсир кўрсатади. Масалан: паќтачилик ва ђаллачилик хўжаликларида ерлар таркибида асосий љисмни ќайдалма ерлар ташкил этса, љоракўлчилик хўжаликларида яйловлар ташкил этади. Шаќар атрофидаги, меќнат ресурслари билан яхши таъминланган

сабзавотчилик хўжаликлари кўпроъ интенсив экинлар: картошка, сабзавот ва бошъ. майдонларига эга бўлишади. Ўз ем-хашаклари ќисобига чорвачиликни ривожлантираётган корхоналарнинг экин майдонлари таркибида озуъа экинлари (кўп йиллик ва бир йиллик ўтлар, силосбоплар) асосий ўринни эгаллайди. Бођдорчилик ва узумчилик йўналишидаги хўжаликларда катта майдонларни дарахтзорлар эгаллайди. Шунинг учун ер тузишда биринчи навбатда хўжаликлар ва унинг бўлимлари ихтисосликлари ўрганилади, унинг ерлардан самарали фойдаланиш талабларига мослиги текширилади. Кейин лойиќа тузишда ихтисослик аниъланади, ерлар таркиби ва майдони, алмашлаб экишларни ташкил этиш мослаштирилади. Шундай ъилиб ердан фойдаланиш самарадорлиги оширилади, унинг маќсулдорлиги ўсиши ва муќозафаси таъминланади.

Шу маъсадлар учун ќамда ишлаб чиъариш самарадорлигини ошириш учун хўжалик юритиш тизими, деќъончилик ва чорвачилик тармоълари уйђунлиги ўрганилади, «ъийин жойлар» ва ташкилий захиралар аниъланади. Тахлилда ялпи ва товар маќсулотлари, ишлаб чиъариш рентабеллиги, фойда, маќсулотларни ишлаб чиъариш харажатлари, бошъа сарфлар, ъишлоъ хўжалик экинлари ќосилдорлиги ва бошъа кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ъишлоъ хўжалиги корхоналарида ер тузишда меќнатни ташкил этиш даражаси, техника, асосий ва айланма фондлар билан таъминланиши катта аќамиятга эга. Бу омилни ќисобга олиш учун хўжаликнинг бутун меќнат жамоалари (ишлаб чиъариш бўлимлари, бригадалар, пудратчилар) бўйича маълумотлар тўпланади. Бўлимлар ихтисосликлари, меќнат жамоалари аъзоларининг сони ва малакавий таркиби, бир ишловчига тўђри келадиган ќайдалма ер ва бошъа ер турлари майдони, бириктирилган техникалар турлари, меќнатни ташкил этиш шакллари (бригада, оила, ижара пудрати ва ш.ў.) белгиланади. Ер тузиш лойиќасини ишлашнинг кейинги босъичида ќудудни ташкил этиш ва хўжаликда меќнат ресурсларидан фойдаланишни ўзаро бођлаш амалга оширилади. Ердан фойдаланишда ортиъчаликка йўл ъўймаслик учун алмашлаб экишларни, озуъа олинадиган ерларни, дарахтзорларни маълум жамоаларга бириктириш ёки уларга мулк ъилиб бериш керак.

Эркин пул маблађлари ва бошъа молиявий ресурсларнинг (кредит, дотация) мавжудлиги ъишлоъ хўжалик корхоналарининг мелиорация ишларини ўтказиш, ишлаб чиъариш ъурилиши, ќудудни инженерлик жиќозлаш бўйича имкониятларини аниълайди. Бу вазият билан кўпчилик ќолларда ер тузиш ечимларининг, айниъса, лойиќани ќаётга тадбиъ этишнинг биринчи йилларида ќамда бутун хўжаликнинг келажакдаги ривожланиши характери аниъланади.

Иътисодий шароитлар икки давр учун тахлил ъилинади: ер тузиш йилида ќаъиъатдан мавжуд бўлган ва лойиќанинг тўла амалга оширилган йили учун ќисобланган.

2. Ижтимоий шароитлар

Ер тузишнинг асосий маъсади бутун халъ хўжалигининг, энг аввало агросаноат мажмуасининг динамик ва самарали ривожланишини ташкилий-ќудудий жиќатдан таъминлашдан иборат. Бунда ъатор муќим иътисодий ва ижтимоий масалалар - меќнат унумдорлигининг ўсиши, тупроъ унумдорлигининг ъайта тикланиши, ерларни муќофаза ъилиш, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар шаклларини такомиллаштириш масалалари ъўйилади. Уларни ечиш ер тузиш ъамраб олган, айниъса ъишлоъ хўжалик корхоналари ва ташкилотлари жамоалари фаолиятининг ижтимоий шароитларини ќисобга олишни талаб этади.

Ер тузишда ќисобга олинадиган асосий ижтимоий шароитлар жумласига љуйидагилар киради:

* мавжуд аќоли яшаш тизими, аќоли зичлиги, унинг таркиби, миграция жараёнлари динамикаси;

* аќоли яшаш жойлари сони, ўлчамлари, жойлашиши, мўлжалланган маљсади ва ободонлаштирилиш даражаси, мазкур ќудудда ижтимоий инфратизимнинг ривожланиши;

* ишлаб чиљариш марказларининг (чорвачилик фермалари, хўжалик ќовлилари) турлари, сони, ўлчамлари ва жойлашиши, деќљончиликда ва чорвачиликда ишлаб чиљариш жараёнларининг механизациялаштирилиш даражаси;

* корхоналарда љўлланиладиган меќнатга ќаљ тўлаш ва моддий рађбатлантириш, уни ташкил этиш шакллари ќамда ерни бириктириш усуллари (мулк љилиб, ижарага ва ш.ў.);

* йўл тармођининг аќволи, аќолига транспорт хизматини кўрсатиш даражаси;

* сув манбааларининг мавжудлиги, у билан аќоли яшаш жойларини, ишлаб чиљариш марказларини, далаларни ва яйловларни таъминлашни ташкил этиш;

* шахсий ёрдамчи хўжаликларни, уни кенгайтириш ва жамоа ишлаб чиљариши билан кооперациялаш имкониятини ривожлантириш, љишлољ аќолиси турмуш тарзини яхшилаш.

Ўзбекистонда мавжуд љишлољ аќоли тизими бир хил эмас. Масалан, Љуйи Амударё минтаљаси учун майда љишлољлар характерли бўлса, бошља минтаљаларда љишлољлар анча йирик.

XX асрдан бошлаб аќолининг љишлољ жойлардан шаќарларга кўчиши давом этмољда, бу љишлољ хўжалик корхоналарининг меќнат ресурслари билан таъминланишига, меќнатни ташкил этиш тарзига сезиларли даражада таъсир этди. Ер тузишда бу омилни ќисобга олиш жуда аќамиятли.

Амалиёт кўрсатадики, ер майдони бирлигига аќоли зичлиги ва љишлољлар сони катта бўлган хўжаликлар кўп маќсулот етиштиради, меќнатни кўп талаб љиладиган экинларни етиштириш учун, айниљса иш љистов даврларда, яхши шароитларга эга бўлади, ердан интенсиврољ фойдаланилади.

Аќоли тарљољ жойлашган, меќнат ресурслари етишмайдиган корхоналарда асосий эътиборни фермер ва деќљон хўжаликларини ташкил этишга, меќнатни ташкил этишнинг янги шаклларини жорий этишга, оилавий пудратга, ижарага, меќнат унумдорлигини оширишга, љишлољларда яшовчиларни мустаќкамлаш учун улар љандай миљдорда бўлишидан љатъий назар шароитлар яратишга љаратиш керак. Барча вазиятларда љишлољ оилаларини, асосан, айрим уй ќайвонлари ва шахсий транспорт воситалари учун ќовлида иморатлари ва томорља участкалари бор, ободонлаштирилган уйлар билан таъминлашга ќаракат љилиниши керак.

Шу маљсадда ер тузишда мавжуд томорља ерлари фондидан фойдаланиш ўрганилади, имкониятлар аниљланади, томорља ер эгалигини, жамоа бођдорчилиги ва полизчилигини ташкил этишда тартиб ўрнатилади, ќар хил ер эгаликларини ва ердан фойдаланишларни ташкил этиш, шахсий томорља хўжаликларини кенгайтириш учун шароитлар яратилади.

Шуни эсдан чиљармаслик керакки, тарихий таркиб топган љишлољ аќоли тизими мураккаб масала ќисобланади, уни ечиш учун ваљт ва ресурслар талаб этилади; шунинг учун аниљ чораларни ишлашда хўжаликларнинг, љишлољ туманларининг ќудудий шароитлари, љишлољ ќаёт тарзининг хусусиятлари, љишлољ хўжалик ишлаб чиљаришини юритишнинг ўзига хос хусусиятлари, унга табиий, иљтисодий омилларнинг, одатлар ва анъаналарнинг таъсири ќисобга олинади.

Ер тузишда аќоли яшаш жойларининг турлари ќам ќисобга олинади. Улар ўз вазифаларига љараб љуйидагиларга бўлинади:

* хўжаликларнинг асосий хўжалик марказлари (марказий љишлољлар);

*	бўлимлар, ишлаб чиљариш участкалари, бригадалар љишлољлари;
*	ишлаб чиљариш бўлимларининг ќар хил ишлаб чиљаришга мўлжалланган бинолари (фермалар, дала шийпонлари), ќамда уй-жой ва маъданий-маиший бино ва иншоотлари бўлган љўшимча хўжалик марказлари;
*	фермер хўжаликлари марказлари.

Марказий љишлољда ва ишлаб чиљариш бўлимлари љишлољларида одатда аќолининг асосий љисми, бошљариш хизмати, ишлаб чиљариш бинолари ва иншоотлари, уй-жойлар ва маданий-маиший муассасалар (мактаблар, клублар, ошхоналар ва бошљ.) тўпланади.

Ќозирги ваљтда тез-тез фермер хўжаликларининг, янги љишлољ хўжалик ширкатларининг, ижара ерларининг ташкил этилиши билан боѓлиљ ташландиљ майда љишлољлар ва хуторларни тиклаш ва янгиларини яратиш масалалари кўтарилади.

Ер тузишда барча мавжуд аќоли яшаш жойларини ривожлантириш имкониятлари кўриб чиљилади. Бунда љурилиш, ќудудни инженерлик жихозлаш ва ободонлаштириш харажатлари катта љишлољларда бир яшовчига нисбатан кам бўлиши, бирољ майда љишлољлар одатда уларни ўраб турган ер турларига нисбатан љулайрољ жойлашиши ќисобга олинади. Демак, улар ердан иљтисодий самарали фойдаланиш учун зарур. Шунинг учун лойиќаларни ишлашда аќоли яшаш жойлари ўлчамлари, уларнинг ободонлаштирилиши, аќолисининг умумий сони, меќнатга ярољли аќолининг мавжудлиги ва уларнинг хўжаликнинг ќар хил тармољларида бандлиги тўѓрисидаги маълумотлар тахлил этилади, ишчи кучи билан таъминланишнинг мавсумий ўзгаришлари, кичик аќоли яшаш жойлари асосида фермер хўжаликлари, мустаљил ижара жамоалари марказларини, уларга ер турларини ва моллар бош сонини бириктириб, ташкил этишнинг маљсадга мувофиљлиги аниљланади, аќолининг љишлољларнинг келажакдаги ривожланиши тўѓрисидаги истаклари ўрганилади.

Параллел тарзда ишлаб чиљариш марказларини жойлаштиришни, чорвачилик фермаларидаги ишлаб чиљариш жараёнларининг механизациялаштирилиш даражасини, озуља олинадиган манбааларни кўриб чиљиш керак; љабул љилинадиган љарорга хўжаликнинг малакали мутахассислар, механизаторлар, ишчилар, энергия ва сув таъминоти тизимлари билан таъминланиши ќам таъсир љилади.

Ерислоќоти шароитида таркиб топган меќнат жамоаларини оилавий ва ижара пудратларига ўтиш, мустаљил бирлашмалар, ќиссадорлик жамиятлари, жамоа хўжаликларидан бўлиниб чиљадиган фермер хўжаликлари ўртољликларининг ташкил этилиши сабабли саљлаш ёки љайта тузиш масаласини ечишга тўѓри келади. Ер тузишда ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг янги шаклларидан фойдаланиб ерда мустаљил хўжалик юритишни хохлавчи бригадалар, жамоалар, оилалар, фуљаролар сони ва ихтисосликлари белгиланади.

Љишлољда иљтисодий ва ижтимоий инфратизимнинг кейинги ривожланиши тўѓридан-тўѓри йўл тармоѓи аќволига боѓлиљ бўлади. Транспортни ташкил этиш љишлоќ аќолиси учун катта аќамиятга эга, сабаби, ернинг ишлаб чиљариш воситаси сифатида йўљотиш мумкин бўлмаган ўзига хос хусусияти ќудудий тарљољлик ва ўрнининг доимийлиги ќисобланади. Ер массивларига ишчи кучини, техникани, ўѓитларни ќар хил материалларни олиб бориш керак. Бунинг устига љишлољ хўжалиги ерларининг асосий љисми ќамда ижтимоий соќа объектлари љишлољлардан анча узољда, пиёда бориш љийин бўлган масофаларда жойлашган бўлади.

Йўлларнинг йўљлигида ёки ёмон ќолатида аќоли яшаш жойлари, ишлаб чиљариш марказлари, ќайдалма ерлар ва озуља олинадиган ерлар орасидаги алоља љийинлашади. Ишга бориб келиш учун сарфланадиган ваљт анча узаяди. Бор маълумотлар

бўйича, маќсулотларни йўлсиз жойлардан ташишда дон исрофгарчилиги 3 тонналик машинада 1 км йўлга 10-20 кг, љутиларга жойлаштирилган помидорники 3,5 %, ялпи сабзавотники - 0,5 % ташкил этади. Узољ яйловларга ќайдалганда сигирлардан сођиб олинадиган сут 1 км йўлга 30-50 г камаяди.

Шундай љилиб, ер тузишда, албатта, таркиб топган транспорт алоќаларини љаттиљ љопламали йўллар мавжудлиги ва узунлигини, дала йўллари тармођи жойлашишини, асосий аќоли яшаш жойларигача, љишлоќ хўжалик маќсулотларини сотиш жойларигача, ер турлари ва алмашлаб экишларгача масофаларни, юк айланишининг асосий ољимларини ќисобга олиш керак. Ер тузиш лойиќаларида ќамма ваљт ердан фойдаланишдаги камчиликларни (ер участкалари жойлашишидаги ноќулайликлар) тугатиш йўли билан юришлар ва ўтишлар, юкларни ташиш масофаларини љисљартиришга ќаракат љилинади, биринчи навбатда маќаллий аќамиятга эга йўлларни љуриш кўзда тутилади. Дала шийпонларини жойлаштириш ўрмон полосаларини яратиш (мевали, резавор ва бошља дарахтларни љўшиб) ботљоќлашган ва ортиќча намланган участкаларни љуритиш, сув омборларини љуриш, жарликларни ва ноќулай ерларни дарахтлар билан љоплаш ќам лойиќаланади; сођломлаштирувчи ва эстетик аќамиятга эга маданий ландшафтларни яратиш ва яхшилаш бўйича чоралар кўрилади.

Ер тузиш учун аќамиятли иљтисодий ва ижтимоий шароитларни ўрганиш, лойиќани тузишга тайёргарлик босљичида амалга оширилади. Бунда, албатта, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар истаклари ќисобга олинади. Изланишлар натижалари ер тузиш тайёргарлиги материалларида, ќудудда дала ер тузиш ўрганишлари далолатномалари ва чизмаларида акс эттирилади, лойиќалаш учун топшириљ ишлашда ќисобга олинади. Бу материалларнинг руйхати ва мазмуни ер тузиш ишларининг турлари ва ќажмига љараб фарљ љилиши мумкин.

3. Ер тузишнинг иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш келажаги билан алоќаси

Маълумки, ќар љандай ишлаб чиљариш жараёнини бошлаш учун унинг асосий омиллари - ишчи кучи, ер, асосий ва айланма фондларни љўшиш зарур. Шунинг учун ишлаб чиљаришни ташкил этиш (айниљса љишлоќ хўжалигида) ва ердан фойдаланиш масалалари бир-бирлари билан љалин боѓланган. Масалан, љишлоќ хўжалик экинлари майдонларини, алмашлаб экишларни, деќљончилик тизимининг бошља элементларини жойлаштириш, ернинг сифатини, хўжалик худудида ќайдалма ерлар массивларининг жойлашишини ќисобга олмасдан амалга оширилиши мумкин эмас. Чорвачилик фермалари яйловлар ва пичанзорларнинг мавжудлиги, аќволи ва маќсулдорлигини ќисобга олиб жойлаштирилади, хўжалик марказларини маќсулот ишлаб чиљариладиган жойларга яљинлатиш маљсадга мувофиљ ва ш.ў. *Љишлоќ хўжалик корхоналарида ер тузиш албатта ишлаб чиљаришни келажакка режалаштириш ва ташкил этиш билан боѓланади.*

Келажак режалари барча корхоналарда (фермер хўжаликларида ќам) тузилади; улар корхоналарнинг у ёки бу даврдаги иљтисодий ва ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишларини аниљлайди ва мавжуд воситалар билан боѓланади. Буларсиз ишни оќилона ташкил этиш, ресурсларни тўђри таљсимлаш, иш ваљтидан максимал унумли фойдаланиш мумкин эмас.

Ишлаб чиљаришнинг ривожланиш режаси, асосан, љуйидаги асосий бўлимлардан иборат бўлади:

хўжаликнинг ихтисослиги ва ўлчамлари;

деќљончилик ва чорвачилик тармољларининг хўжаликлараро кооперацияни ќисобга олган ќолда уйђунлашиши;

ёрдамчи ва томорља хўжаликларини ривожлантириш, љишлољ хўжалиги ва саноат фаолиятини уйђунлаштириш;

ишлаб чиљаришни механизациялаш ва электрлаштириш;

меќнатни ташкил этиш ва ќаљ тўлаш;

меќнат ресурслари баланси ва ш.ў.

Ижтимоий ривожланиш режасида љуйидаги масалалар ечилади:

меќнат шароитини яхшилаш;

аќоли тизимини, уй-жой ва маданий маиший шароитларни яхшилаш;

корхона ишчиларининг малакасини ошириш ва бошљ.

Режани ишлаш ишлаб чиљариш ва ижтимоий дастурларнинг молиявий таъминотини ќисоблаш билан якунланади.

Ер тузишда аниљлик љиритиладиган режавий топшириљ асосида ерларнинг сифатини, ер эгаликлари ёки ердан фойдаланишларнинг ќудудий хусусиятларини ќисобга олиб, ќамда ердан ољилона фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш бўйича тадбирларнинг навбати аниљлангандан кейин хўжаликнинг (жамоа, ширкат, фермер хўжаликлари ќиссадорлик жамиятлари ва ш.ў.) жорий ишлаб чиљариш-молия режаси тузилади. Бу режаларда зарур ресурслар билан таъминланадиган ва бажариш учун љабул љилинадиган айрим ер тузиш тадбирларини (ерларни яхшилаш, суђориладиган маданий яйловларни љуриш, ерларни рекультивациялаш ва ш.ў.) амалга ошириш учун ишчи лойиќаларни тузишни ўз ичига оладиган, келажакка мўлжалланган тавсиялар ўз ўрнини топади. Ишлаб чиљариш-молия режалари ќар йили тузилади; бундан ташљари, хўжаликларда айрим иш даврлари (экиш, йиђиш ва бошљ.) учун аниљрољ тезкор режалар тузилади.

Иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш режаларида љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришининг ривожланиши, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг, меќнатни ташкил этиш ва ќаљ тўлашнинг янги шакллари пайдо бўлиши, ердан фойдаланишнинг интенсивлашиши кўпчилик ќолларда янги ерларни ўзлаштириш, мелиорация бўйича љўшимча чораларни, тупрољларни эрозиядан ќимоя љилиш ва табиатни муќофаза љилишни, ќудудни љайта тузишни талаб этади, сабаби олдин ўтказилган ер тузишда љабул љилинган љарорлар ќамма ваљт ќам корхона фаолиятининг янги йўналишларига тўђри келавермайди.

Охирги йилларда халљ хўжалигини бошљариш усулларида ва иљтисодий муносабатларда, шу жумладан, агросаноат мажмуасида ќам чуљур ўзгаришлар юз берди. Ишлаб чиљаришнинг таркиби, маќсулотларни сотиш ќажмлари, бошља ишлаб чиљариш ва иљтисодий кўрсаткичлар энди корхоналар томонидан мустаљил истеъмолчилар талабларидан, ишловчилар даромадларини кўпайтириш заруратидан, фойда ва рентабелликдан, тўла ўз-ўзини љоплаш ва молиялашга эришишдан келиб чиљиб аниљланади. Шу билан уларнинг самарали ривожланиш режаларини, шу жумладан ер ресурсларидан фойдаланиш бўйича ќам, ишлаш учун жавобгарлиги кескин ошади.

Хўжаликда ички ер тузишда биринчи навбатда љуйидагилар зарур:

* хўжалик ерларининг биоиљлимий салоќиятини ва унинг ишлаб чиљариш ресурслари билан таъминланишини баќолаш; унда љандай маќсулотни ва љандай ќажмда ишлаб чиљариш фойдали эканлигини аниљлаш;

* бажарилиши мумкин бўлган ишлаб чиљариш ва ижтимоий дастурни тузиш, у ресурслар бўйича балансланган бўлади, кенгайтирилган љайта ишлаб чиљаришни, талаб этиладиган ќажмдаги фойдани олишни, тупрољ унумдорлигини

тўќтовсиз ошириб боришни ва ишлаб чиљаришнинг максимал иљтисодий самарадорлигини таъминлайди;

* хўжалик худудини љабул љилинган ишлаб чиљариш дастурини ќисобга олган ќолда ољилона ташкил этиш.

Янги ер эгаликларини ва ердан фойдаланишларни ташкил этиш ва мавжудларини љайта ташкил этиш бўйича тадбирларни режалаш ва амалга ошириш, ерлардан ољилона фойдаланишни ташкил этиш ва уларни муќофаза љилиш учун ќар бир маъмурий туманда ер тузиш чизмалари ишланади.

Туман ер тузиш чизмаларидан ерларни љишлољ хўжалиги учун ўзлаштириш, трасформациялаш ва яхшилаш бўйича тадбирларни режалаштириш; нољишлољ хўжалик фойдаланувчиларга ерларни ажратишни асослаш; фермер хўжаликлари ердан фойдаланишларини, ширкатлар ер эгаликларини ва ш.ў. ташкил этиш; эрозияга љарши ва табиатни муќофаза љилувчи чораларни амалга ошириш; хўжаликлар ва бирлашмаларнинг ривожланиш дастурларига уларга бириктирилган ерларнинг сифати ва жойлашган ўрнини ќисобга олган ќолда тузатишлар киритиш; ер солиђи ќисобига тушадиган маблађларнинг таљсимланишини асослаш учун фойдаланилади.

Љишлољ хўжалик корхоналарида ва фермер хўжаликларида ер тузиш жараёнида келажак учун жорий ва тезкор режалаштириш материалларига аниљлик киритилиши мумкин. Бу ер тузишда аниљлиги катта тупрољ, тупрољ-эрозия, геоботаника, йўл, ирригация ва мелиорация изланишларини, ишчи лойиќалашда эса - бошља инженерлик љидирув ва изланишларини ўтказиш билан бођлиљ. Бунда ќар бир ер участкасининг ўзига хос хусусиятларини - унинг шакли, майдони, хўжалик марказидан узољлиги, технологик хусусиятлари (ишлов бериш йўналиши узунлиги, тўсиљлар мавжудлиги, маданий техник ахволи) ќисобга олинади.

Хўжаликда ички ер тузиш лойиќаларида мавжуд ахборотлар бригадаларда, ижара жамоаларида, ширкатларда ишлаб чиљариш ўз-ўзини таъминлаши бўйича топшириљларни ишлаш учун ќам фойдаланилиши мумкин. Бунинг учун ер солиђи, ер учун ижара ќаљи, љишлољ хўжалик экинларининг ќосилдорлиги, ўђитларни солиш меъёрлари, ёнилђи сарфи ва бошљалар бўлинмаларга бириктирилган участкалар сифатини ќисобга олиб, табаљалаштирилади. Ишлаб чиљаришни, меќнатни ва ердан фойдаланишни мослаб ташкил этиш кўп жиќатдан љабул љилинадиган ер тузиш ечимлари самарадорлигини белгилайди.

4. Ер тузиш самарадорлиги ва уни иљтисодий асослаш

Ер тузиш назарияси нуљтаи назаридан унинг жамиятдаги ўрнини ва аќамиятини аниљлаш учун унинг самарадорлигини аниљлаш, ердан ољилона фойдаланишни ташкил этиш бўйича тадбирларни иљтисодий асослаш катта аќамиятга эга.

Ер тузиш ёрдамида ишлаб чиљаришнинг асосий омиллари - ер, меќнат ва капитал орасида сон ва сифат жиќатдан мутаносиблик, балансланганлик таъминланади, уларнинг ўзаро бођланган ќолда ташкил этилиши амалга оширилади. У ёки бу тадбирларнинг фойдалилиги жамоа ишлаб чиљариши ривожланиши ва табиий ресурслардан фойдаланиш билан бођлиљ баќоланади. Шу сабабли, ер тузишнинг экологик, иљтисодий ва ижтимоий самарадорликлари ажратиб кўрсатилади.

Экологик самарадорлик мелиорация, бузилган ерларни рекультивациялаш, тупрољларни эрозиядан ќимоя љилиш, ќар хил табиатни мухофаза љилиш чоралари ва ш.ў. ќисобига эришиладиган атроф муќит аќволини яхшилаш ва табиий ресурсларни кенгайтирилган љайта тиклаш билан ифодаланади.

Ер тузишнинг иљтисодий самарадорлиги маќсулот чиљишининг кўпайиши, ишловчилар даромадларининг ва ишлаб чиљариш таркибини ва унинг ќудудий жойлашишини оптималлаш, ер ресурсларидан интенсиврољ фойдаланиш билан боѓлиљ корхоналар фойдаларининг ўсиши билан тавсифланади.

Ер тузишнинг ижтимоий самарадорлиги энг аввало ер муносабатларини мустаќкамлаш ва ривожлантириш, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар ќуљуљларини бутун жамият манфаатлари учун ќимоя љилиш билан боѓлиљ. Шу билан ердан миллий бойликларнинг асосий элементи сифатида фойдаланиш, одамлар ќаётининг ижтимоий шароитларини яхшилаш таъминланади.

Ер тузиш ундай ёки бундай аграр ўзгаришларни ўтказишдаги ер сиёсатини амалга оширишда давлатнинг љуроли бўлиб хизмат љилади. Бунда ќуљуљий, иљтисодий ва сиёсий чоралардан фойдаланилади. Ќуљуљий чоралар мос љонунчиликни яратиш йўли билан ер муносабатларини мустаќкамлашга љаратилган. Иљтисодий чоралар ўзига инвестиция сиёсати, имтиёзли кредитлаш, субсидиялаш, солиљља тортиш ва ш.ў. каби элементларни олади. Сиёсий чоралар, асосан, туб аграр ислоќотлар даврида љўлланилади (Россияда, айтайлик, 1861 йилдаги деќљонлар ислоќоти даврида, 1906 й. Столипин ислоќоти, 1917 й. ерларни национализациялаш даврларида ва ш.ў.). Ер тузиш бундай вазиятда давлат сиёсатининг асосий љуролларидан бирига айланади.

Љишлољ хўжалик корхоналари бошља тармољлар корхоналари билан кўп турдаги иљтисодий, технологик ва ижтимоий ўзаро муносабатларда бўлганликлари, жамиятда бозор муносабатларининг кучайиши сабабли, ер тузиш самарадорлигини икки томондан - бутун халљ хўжалиги нуљтаи назаридан ва маљлум хўжалик учун љарашга тўѓри келади. Шунинг учун баќолашда халљ хўжалиги ва хўжалик (тижорат) самарадорликлари аниљланади. Биринчи вазиятда ер тузиш маљсадга љаратилган ва давлат томонидан тартибга солинадиган мамлакатимиз ер фондини тоифалар, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар, айрим ер турлари бўйича таљсимлаш ва љишлољ хўжалиги ва бошља корхоналар иљтисодини тартибга солиш бўйича асбоб сифатида хизмат љилади. Бу ишлаб чиљаришни ва ќудудни ташкил этишдаги катта ўзгаришларда, шу жумладан, оммавий тарзда ер эгалари ва ердан фойдаланишларни, уларнинг тизимларини ташкил этиш, йириклаштириш (майдалаштириш) ва љайта ташкил этишларда, минтаљалар ихтисослашишини љайта кўриб чиљишда, хўжалик юритишнинг янги тизимларини жорий этишда, комплекс мелиоратив, эрозияга љарши ва табиатни муќофаза љилишга љаратилган тадбирларни амалга оширишда содир бўлади. Бу ерда халљ хўжалиги самарадорлиги у ёки бу давлат ва минтаљавий дастурларни, ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш бош чизмасини, вилоятлар ва туманлар ер тузиш чизмаларини, хўжаликлараро ер тузиш лойиќаларини амалга ошириш билан боѓлиљ.

Хўжалик (тижорат) самарадорлиги, асосан, хўжаликларда ички ер тузиш лойиќаларини ва ишчи лойиќаларини тузишда аниљланади. У кўзланаётган ќудудни љайта тузишнинг меќнат жамоалари (хўжалик, ишлаб чиљариш бўлими, ижара жамоаси ва ш.ў.) ишлаб чиљариш дастурларини бажаришга, ишловчилар даромадлари ва корхона фойдасига таъсирини акс эттиради.

Амалиёт кўрсатадики, хўжаликда ички ер тузиш лойиќалари амалга оширилган љишлољ хўжалик корхоналари битта йиллик ўртача ишчи ќисобига, ер тузилмаган хўжаликларга нисбатан 20 % кўп маќсулот олади. Шу билан бирга бу лойиќаларнинг жорий этилиши ќозирча пастлигича љолмољда. Бу хўжаликлар ихтисосликларидаги тез ўзгаришлар, ишлаб чиљариш бўлимлари чегараларининг турѓун эмаслиги, ердан фойдаланишдаги ортиљчалик, жорий этилган алмашлаб

экишларнинг ќамда гоќида, ер љонунчилигининг бузилиши билан изоќланади.

Ер тузиш ечимлари хўжаликка аниљ иљтисодий фойда бериши керак; лойиќалардаги бор ахборотлардан ижарага ўтишда ва фермер хўжаликларини тузишда, ер ресурсларидан ољилона фойдаланишни ташкил этиш ва уларни муќофаза љилиш учун максимал фойдаланиш керак.

Лойиќага киритилган барча ечимлар асосланган бўлиши керак. Ер тузиш комплекс характерга эга бўлганлиги учун хўжаликлар фаолиятининг техник, технологик, иљтисодий ва ижтимоий томонларини љамраб олади, иљтисодий асослаш техник-иљтисодий, агроиљтисодий ва ижтимоий-иљтисодий бўлимлардан иборат бўлади.

Хўжаликда ички ер тузишни техник-иљтисодий асослаш, асосан, лойиќада тавсия этилган ќудудни ташкил этиш бўйича кенглик ечимларини баќолаш ва ернинг технологик хусусиятларини (рельеф, тупрољлар механик таркиби, контурлар йириклиги ва бошљ.) тавсифлаш учун хизмат љилади. Бунда илмий асосланган меъёрлардан (агрегатлар ќаракати йўналишидаги мумкин бўлган нишаблик, полосалар орасидаги участканинг энг катта кенглиги, ишлаб чиљариш бўлимлари ер массивларининг тавсия этиладиган ўлчамлари, алмашлаб экишларнинг, далаларнинг, ишчи (суђориш) участкаларининг оптимал майдонлари, молларни ќайдашнинг мумкин бўлган масофалари ва бошљ.) фойдаланилади. Лойиќанинг техник кўрсаткичлари унда ер тузишни лойиќалаш меъёрларига љандай риоя љилинганлиги, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг кенглик шароитларининг мавжуд шароитларга нисбатан љанчага яхшиланганлиги, хўжалик ривожланишининг мумкин бўлган ечимларининг љандай камчиликлари ва ютуљлари борлиги тўђрисида фикр юритиш имконини беради. Шу билан бирга, улар ижтимоий-иљтисодий ва агроиљтисодий характердаги ќисоб-китоблар (ќудуднинг айрим љисмлари табиий хусусиятларини ќисобга олган ќолда, хўжаликда ички ихтисослашишни асослаш, ернинг сифатини ќисобга олиб, љишлољ хўжалик экинларининг ќосилдорлик даражасини аниљлаш, ерларни трансформациялаш ва яхшилаш бўйича чоралар йўналишини, ќажмини ва навбатларини баќолаш) ќамда ишлов бериш йўналиши узунлиги, нишаблиги, тупрољларнинг механик таркиби ва бошља шароитларга бођлиљ ќолда, дала механизация ишларини меъёрлаш ва ердан ољилона фойдаланиш бўйича тадбирларни амалга ошириш учун ахборот базаси ќисобланади.

Агроиљтисодий асослаш тавсия этилаётган ќудудни ташкил этишнинг ишлаб чиљаришни ривожлантириш талабларига мослигини кўрсатади. Бу бўлим, асосан, лойиќанинг ташкилий-хўжалик томонини љамраб олади ва охир ољибатда ќар хил турдаги баланслар тизимига - ишчи кучи, озуља, ўђитлар, яшил конвейер, љишлољ хўжалик маќсулотларини ишлаб чиљиш ва таљсимлашга бориб таљалади. Бундан ташљари, бу ерда ишлаб чиљариш ва унинг тармољларининг жойлашишини, хўжаликнинг ташкилий-ишлаб чиљариш таркибини ва алмашлаб экишларни асослаш ќам ўрин олади.

Ер тузиш лойиќаларининг техник, иљтисодий ва агроиљтисодий кўрсаткичлари одатда ўлчашнинг натурал бирликларида ифодаланади.

Лойиќани асослашда ќудудни ташкил этишнинг энг яхши ечими танланади, лойиќада кўзда тутилган ечимларнинг мавжуд ќолатга нисбатан самарадорлиги аниљланади ва мос љиймат кўрсаткичлари ќисобланади. Улар ишлаб чиљариш ќажмининг, фойда ва хўжаликнинг лойиќада тавсия этилаётган тадбирлар амалга оширилганидан кейинги, улар учун љилинган харажатларга солиштирилган бошља иљтисодий кўрсаткичлари ўсишини тавсифлайди.

Ижтимоий-иљтисодий асослаш, лойиќа ечимларини ер муносабатларини ривожлантириш, ишловчилар моддий талабларини љондириш, меќнат, турмуш, аќолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш шароитларини яхшилаш нуљтаи назаридан баќолаш натижаларини ўзида мужассамлаштиради.

Ер тузиш лойиќаларини асослашнинг усуллари тўларољ «Ер тузишни лойиќалаш» ва «Ер тузиш иљтисоди» фанларида келтирилади.

Лойиќаларнинг асосланганлигини ва бутун ер тузишнинг самарадорлигини ошириш ќозирги ер ислоќоти шароитида агросаноат мажмуасини муваффаљиятли ривожлантириш учун катта аќамиятга эга.

Назорат саволлари:

1. Ер тузиш фанида иљтисодий ва ижтимоий шароитлар деганда нималар тушунилади?
2. Ер тузишда љандай иљтисодий шароитлар ва љандай тарзда ќисобга олинади?
3. Ер тузишда љандай ижтимоий шароитлар ќисобга олинади?
4. Ер тузиш љандай тарзда иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш режалари билан боѓланган?
5. Ер тузиш самарадорлиги нималардан ташкил топади?
6. Ер тузиш лойиќаларини иљтисодий асослаш нималардан иборат?

XI боб
Ер тузиш тизими
1. Ер тузиш тизими ва унинг таркибий љисмлари

Ер ресурсларидан фойдаланиш ќамма ваљт таркиб топган ва ривожланаётган ер муносабатлари, ќудуднинг тузилиш шакллари, ерларни муќофаза љилиш ва уларнинг маќсулдорлигини ошириш усуллари асосида амалга оширилади. Натижада мамлакатда, вилоятларда, маъмурий туманларда, хўжаликларда ќар бир даврнинг ўзига хос ердан фойдаланиш тизими шаклланади. Халљ хўжалиги ривожланган сари ќудудни ташкил этиш мураккаблашиб боради, табиий ресурслардан ноољилона фойдаланиш эса янаям оѓир ољибатларга олиб келади. Шунинг учун ер тузиш илмий асосда нафаљат жорий, кечиктириб бўлмайдиган, балки, келажак масалаларини ќам уларнинг мазмунини мос тарзда ишлаб чиљиб, ечишга љаратилган.

Ердан самарали фойдаланишни ва уни муќофаза љилишни умуммиллий бойлик сифатида ташкил этиш, ер ислоќотини амалга оширишда бутун ер фондини яљин ва узољ келажак учун, кўрсаткичларни ишлаб чиљиш билан, юљоридан пастгача љамраб оладиган ер тузишнинг бутун бир давлат тизими зарур. Бундай тизим мамлакатимизда асосан яратилган; у ер тузиш ечимларининг илмий асосланганлигини халљ хўжалиги, айрим тармољлар, корхоналар ва ташкилотлар, шахсий ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар даражасида таъминлашга љодир.

Ќаракатдаги ер тузиш тизими ер ресурсларини таљсимлаш, улардан фойдаланиш, уларни љайта тиклаш ва муќофаза љилишни башоратлаш, режалаштириш ва лойиќалашни ўз ичига олади; яљин йилларда ерлардан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш бўйича техник ќаракатларни ќамда уларнинг стратегик маљсадлари ва уларга эришиш йўлларини аниљлайди. Унинг объектлари љуйидагилар бўлиши мумкин: бутун мамлакат, республика, вилоятлар ва минтаљалар; мамлакатимиз ер фондининг ер тоифалари, ер турлари; љишлољ хўжалигига мўлжалланган ерларга нисбатан - ширкат, фермер ва бошља хўжаликлар ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлари. Љабул

љилинадиган ечимлар љатор ўзаро чамбарчас боѓланган лойиќавий ва лойиќа олди ќужжатлари кўринишида расмийлаштирилади:

– мамлакат ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш Бош чизмаси;

– йирик минтаљалар ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш Бош чизмалари;

– республика ва вилоятлар ер тузиш чизмалари;

– маъмурий туманлар ер тузиш чизмалари;

– хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузиш лойиќалари;

– ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш билан боѓлиљ аниљ тадбирлар учун ишчи лойиќалар.

Ер тузиш ќужжатлари ер тузиш тизимини жорий этишнинг маълум босљичларини ўзида акс эттиради. Улар мустаљил ишланишига љарамасдан, ундаги ечимлар кўрилаётган объект, амалга оширилиш муддатлари, аниљлик даражаси билан ўзаро боѓланади (13 жадвал).

Ер тузиш ќужжатларини ишлашда башоратлаш, режалаш ва лойиќалаш усулларини асослаш нисбатлари ќар хил бўлиши мумкин. Башоратлаш ва узоќ муддатли режалаштириш ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш бош чизмаларини тузишда кўпроќ ишлатилади. Ер тузиш чизмалари режалаштириш ва ер тузишни лойиќалаш усулларидан кенг фойдаланишга асосланади. Ер тузиш лойиќаларида хўжалик ривожланиши кўрсаткичларини ќудудий асослаш ва табаљалаштириш амалга оширилади; табиийки, бу босљичда лойиќалаш усуллари кўпроќ ишлатилади.

Санаб ўтилган чизмалардан ташљари, умумдавлат ва минтаљавий даражаларда ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш башоратлари ва дастурлари ќам ишланади.

Башоратлар ќар хил турдаги дастурларни ишлаш учун илмий асос ќисобланади ва ерлар аќволини, салбий жараёнлар ривожланишини, (эрозия, саќролашиш, шўрланиш, батљоќлашиш, тупроќлар унумдорлигининг пасайиши ва ш.ў.) уларнинг олдини олиш бўйича мумкин бўлган ечимларни илмий таќлил љилишни ўз ичига олади.

13 жадвал

Ер тузиш тизимида босљичларнинг ўзаро боѓлиљлиги

Ер тузиш босљичлари	Ер тузиш объектлари	Ќисобланган муддат, йил	Лойиќа ечимларининг аниљлик даражаси
Мамлакат ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш Бош чизмаси	Мамлакат ер фонди	17-20	Республика, иљтисодий туманлар
Йирик минтаљалар ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љи-лиш бош чизмаси	Минтаља ер фонди	17-20	Вилоятлар, маъмурий туманлар
Республика ва вилоятлар ер тузиш чизмалари	Республика, вилоятлар ер фонди	12-15	Маъмурий туманла
Маъмурий туманлар ер тузиш чизмалари	Маъмурий туман ер фонди ва АСМ	12-15	Љишлоќ хўжалиги ва бошља тармоќ корхоналари, хўжаликлари
Хўжаликлараро ер тузиш лойиќаси	Ўзлаштириладиган массив ёки бир неча корхоналар ер эгаликлари гуруќи	5-7	Љишлоќ хўжалиги ва бошља тармоќ корхоналари
Хўжаликда ички ер тузиш лойиќаси	Љишлоќ хўжалик корхонаси	5-7	Хўжаликнинг ички бўлимлари ва ишлаб чиљаришнинг ќудудий участкалари
Ерларни яхшилаш, тузиш, муќофаза	Љишлоќ хўжалик корхонаси участкаси	1-2	Ишлаб чиљаришнинг

љилиш учун ишчи ер тузиш лойиќа-лари			ќудудий участкалари

Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш давлат ва минтаљавий дастурлари ресурслар, бажарувчилар ва бажарилиш муддатлари бўйича боѓланган ижтимоий-иљтисодий, ишлаб чиљариш, ташкилий-хўжалик ва бошља ерлар унумдорлигини ошириш, янги ќудудларни ўзлаштириш, экологик вазиятни яхшилаш, тупрољларни эрозиядан ќимоялаш, бузилган ерларни консервациялаш ва бошља муаммолар бўйича тадбирлар мажмуаларини ўзида ифодалайди.

Юљорида келтирилган ер тузиш ќужжатлари тизимини ишлаш ва улардан фойдаланиш ќудудларининг табиий ва иљтисодий салоќиятларини ќисобга олиш учун љулай имкониятлар яратади, ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилишда илмий-техник жараённинг устивор йўналишларини танлашни таъминлайди, аграр ва индустриал ишлаб чиљаришни яхши ќудудий ташкил этишга ёрдам љилади. Бу тизимнинг аќамияти табиатдан фойдаланишнинг маъмурий усулларидан иљтисодий усулларига ўтилгани сари тўхтовсиз ўсиб боради.

Ер тузиш чизмалари илмий-техник жараён дастурлари билан боѓланади, уларда ер ресурсларидан келажакда фойдаланиш ва ерларни минтаљавий хусусиятларни ќисобга олиб, муќофаза љилиш бўйича бўлимлар бўлади.

Ишлаб чиљариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш бош чизмаси ва ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш Бош чизмаси љаторасига ишланади, бу ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни ўзгартиришнинг режа олди ва лойиќа олди ќужжатларида бир хил кўрсаткичларга эга бўлиш имконини беради. Ер масалаларини ечишни мувофиљлаштириш бошља табиий ресурслардан (сув, ўрмон, биологик) ољилона фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш чизмаларида, ќамда халљ хўжалигининг ерни кўп талаб этадиган тармољларини ривожлантириш ва жойлаштириш режаларида ќам амалга оширилади.

Иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш келажаги вилоятлар ва маъмурий туманлар ер тузиш чизмаларини ишлашда бошланѓич материал бўлиб хизмат љилади. Бунда љишлољ хўжалик корхоналарининг табиий ва иљтисодий салоќиятлари ва ривожланиш режалари тўѓрисидаги маълумотлар хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузишларни лойиќалашга топшириљ тайёрлаш учун ахборот базаси бўлиб хизмат љилади.

Режалаштириш ва ер тузиш тизимларининг ўзаро кучли таъсири икки ёљлама фойдани таъминлайди. Бир томондан, у иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш режаларига ќудудий аниљлик киритади, бошља томондан эса - ер тузиш чизмалари ва лойиќаларига ќаљљонийлик, аниљ хўжалик ва экологик йўналиш беради.

Ер ресурсларидан ољилона фойдаланишни ташкил этишни уларни муќофаза љилишдан ажратиб бўлмайди. Љишлољ хўжалик ерлари (аввало тупрољлар унумдорлигининг) маќсулдорлигининг доимий омилларини кенгайтирилган љайта тиклаш, ќозир ер тузишда ечиладиган асосий масалаларнинг бирига айланди (14 жадвал). Ерларни сув ва шамол эрозияларидан ќимоя љилиш, бузилган ќудудларни рекультивациялаш бўйича чизмалар ва лойиќалар энг кўп тарљалган ќисобланади. Ерлар бузилишининг бу йўналишлари етарлик даражада тўла ўрганилган, улар ер-ќисоби ќужжатларида кўрсатилади. Амалиётда синалган, шуларга мос тадбирлар мажмуаси ер тузиш лойиќаларига киритилади.

Охирги йилларда ердан фойдаланишнинг интенсивлашиши билан боѓлиљ ќолда, тупрољлар унумдорлиги ва маќсулдорлигига салбий антропоген таъсир кучаймољда. Ифлосланиш, шўрланиш, љуриб кетиш, ер ости сувларининг

кўтарилиши каби жараёнлар фаоллашмољда. Ер тузиш тизимида бу жараёнларнинг ќамда селлар, кўчкилар ва ш.ў. олдини олиш бўйича лойиќалар ва чизмаларни ишлаш бошланди.

Ер тузиш тадбирлари уларни амалга оширишнинг ќар бир босљичида ишончли ва аниљ табиий-хўжалик асослашга эќтиёж сезади. Бундай асослаш ер кадастри материалларига ва АСМ тармољларини юритишнинг минтаљавий тизимларига (айниљса тупрољни ќимоя љилишга љаратилган минтаљавий деќљончилик тизимларига) асосланади. Шу билан бирга фаљат ер тузишда илѓор иљтисодий, технологик ва техник янгиликларни жорий этиш имконини берадиган ќудудни ташкил этишнинг илмий асосланган таркибини яратиш мумкин. 15 жадвалда экологик, иљтисодий ва агрономик характерга эга, ер тузишнинг ќар хил босљичларида фойдаланиладиган материаллар санаб ўтилган.

14 жадвал

Ер тузиш тизимида ерларни муќофаза љилиш бўйича тадбирлар

Ер тузиш босљичлари	Чизмалар, лойиќалар, дастурлар	
	ерларни эрозиядан ќимоялаш бўйича	бузилган ерларни рекультивациялаш бўйича
Мамлакат, иљтисо-дий туманлар ер ре-сурсларидан фойда-ланиш ва уларни муќофаза љилиш Бош чизмаси	Мамлакат, иљтисо-дий туманларнинг эрозияга љарши тадбирлари бош чизмалари	Мамлакатда, иљтисодий туманда бузилган ерларни рекультивациялашнинг асосий йўналишлари
Республика, вилоят-лар, маъмурий ту-манлар ер тузиш чизмалари	Республика, вилоят-лар, сув тўпланиш ќавзаси, шамол эрозияси районы чизмалари	Республика, вилоятлар, маъ-мурий туманларнинг маъ-данли хом ашё ва ёнилѓини оммавий љазиб олишда бу-зилган ерларини рекульти-вациялаш чизмалари
Хўжаликлараро ва хўжа-ликда ички ер тузиш лойиќалари	Љишлољ хўжалиги ва бошља корхона-лар ердан фойдала-нишларида эрозияга љарши тадбирлар мажмуалари	Бир гуруќ ердан фойдала-нишларда бузилган ерларни рекультивациялаш чизмалари
Ишчи ер тузиш лойиќалари	Эрозияга љарши тадбирларни амалга ошириш лойиќа-лари	Бузилган ер участкаларини рекультивациялаш лойиќалари

Хохлаган ишлаб чиљаришнинг (жумладан, љишлољ хўжалиги ќам) асосий элементлари меќнат ва ер ресурслари бўлганликлари учун ер тузишда келажакдаги аќоли тизими чизмаси ќисобга олинади. Экологик ишончлилик ва иљтисодий

15 жадвал

Ер тузиш тизимини асослашда фойдаланиладиган материаллар

Ер тузиш босљичлари	Экологик асослаш	Иљтисодий асослаш	Агрономик асослаш
Мамлакат, иљти-содий туманлар ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љи-лиш бош чизмалари	Ер фондини минтаља-лар даражасида табиий-љишлољ хўжа-лик районлаштириш, мамлакатнинг, минта-љанинг тупрољ ќариталари	АСМ тармољ-ларида хўжа-лик юритиш-нинг минтаља-вий тизимлари, минтаљанинг ер кадастри	Минтаљавий деќљончилик тизимлари
Республика, вилоятлар, маъмурий туманлар ер тузиш чизмалари	Ер фондини вилоятлар ичидаги районлар дара-жасида табиий-љишлољ хўжалик районлашти-риш, республика, вилоятлар, маъмурий туманлар тупрољ хариталари	Республика, вилоятлар АСМ тармољ-ларида хўжа-лик юритиш тизимлари, маъмурий ту-манлар ер кадастри	Республика, вилоятлар деќљончилик тизимлари
Хўжаликлараро	Љишлољ хўжалиги ва	Ер тузишда	Агротехник

ва хўжаликда ички ер тузиш лойиќалари	бошљა корхоналар-нинг тупрољ ва геоботаник харита-лари	тармољлар тар-киби ва нисба-тини асослаш, ишлаб чиљa-ришни жой-лаштириш бўйича иљти-содий ќисоб-китоблар; хў-жаликларнинг ер кадастри	тадбирлар мажмуаси, љишлољ хў-жалик экин-ларини етиш-тиришнинг технологик хариталари
Ишчи ер тузиш лойиќалари	Ер участкаларининг тупрољ хариталари	Айрим тадбир-ларни бажариш учун смета-мо-лия ќисоб-китоблари	Агротехник тадбирлари мажмуалари

самарадорлик нуљтаи назаридан ердан фойдаланишни ољилоналаштириш айниљса тез ривожланаётган минтаљалар учун катта аќамиятга эга, аксинча, аќолиси кам минтаљаларда бунинг тескариси.

Ер тузиш тизими ер ресурсларини бошљаришда етакчи ўринни эгаллайди. Уни шакллантиришда лойиќалашнинг ќар хил босљичларида ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш масалаларининг бутунлиги ва табаљаланиши каби талаблар, љабул љилинадиган ечимларнинг ўзаро боѓлиљлиги ва бир-бирларига тобеликлари, башоратлаш усулларидан лойиќалаш усулларига кетма-кет ўтиш, лойиќалашда аниљликни тўхтовсиз ошириб бориш ќисобга олинади. Унинг асосий вазифалари љуйидагилардан иборат:

* ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларнинг ижтимоий-иљтисодий маљсадларини асослаш, уларни ислоќ љилиш йўналишларини, ер муносабатларининг кейинги ривожланишини танлаш;

* хўжалик ва жамоа фаолиятининг ќар хил соќаларида ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилишда илмий-техник тараљљиёт ютуљларидан комплекс фойдаланиш;

* ердан фойдаланиш стратегиясини ва тактикасини режалаштириш, аќоли тизими, љишлољ хўжалигини юритишнинг минтаљавий тизимлари, табиатдан ољилона фойдаланиш билан чамбарчас боѓлаш;

* ерга эгалик љилиш ва ундан фойдаланишнинг ќуљуљий тартибига риоя љилиш;

* ердан фойдаланишда унинг унумдорлиги ва маќсулдорлигининг тўхтовсиз ошишини, меќнат унумдорлиги, ишлаб чиљариш харажатлари самарадорлигининг ўсишини таъминлаш;

* ер мулкдорлари, унинг эгалари ва фойдаланувчиларга ерлардан ољилона фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш учун зарур манфаатдорлик яратиш;

* ер-муќофаза тадбирлари ќажмини ошириш, уларни ердан фойдаланишнинг интенсивлик даражасига ва ерга антропоген таъсирнинг ўсишига мослаштириш.

2. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш Бош чизмалари

Ер тузиш тизимида юљори даражани мамлакат ва минтаљалар ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш Бош чизмалари эгаллайди. Ќисобланган даврнинг узунлиги (20 йил), объектнинг кенглиги (ўнлаб миллион гектар), таклиф этилаётган ечимларнинг ва уларни амалга ошириш усулларининг муљобил характери, уларнинг умумдавлат ва минтаљавий аќамиятга эга аниљ ва табаљалаштирилган ахборот билан бошљариш органларини таъминловчи, асосан режа олди ќужжатлари сифатида тавсифини олдиндан белгилаб беради.

Бош чизмалар шу билан бир љаторда, аниљрољ ер тузиш чизмалари ва лойиќаларининг илмий даражасини, ишончлилигини ва асосланганлигини ошириш имконини беради. Мамлакатда, ва унинг минтаљаларида ер эгаликлари ва ердан фойдаланувчиларни ољилоналаштиришнинг умумий масалалари ер тузиш тизими нормал фаолият кўрсатганда охир - ољибатда хўжаликлараро, хўжаликда ички ер тузиш ва ишчи лойиќалар орљали ечилади. Бош чизмаларни тузишнинг асоси ер тузишни лойиќалаш услубияти ва усуллари бўлиб љолади.

Ер тузиш лойиќаларидан олдин тайёрланадиган барча ишлар лойиќа олди ќужжатлари туркумига киради.

Мамлакат ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш бош чизмасини тузиш жараёни бир неча босљичларга бўлинади:

љабул љилинган илмий-техник тараљљиёт дастурларини ќисобга олиб, келажакда ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни љайта ташкил этишнинг вазифалари ва йўллари кўрсатилган илмий-техник концепцияни тайёрлаш;

бир ваљтнинг ўзида марказда ва минтаљаларда олиб борилаётган ва уни тадбиљ этишни бошлашдан 2-2,5 йил олдин тугатиладиган чизмаларни бевосита тузиб тайёрлаш;

бошљариш органлари ва ер тузишга улардан амалий фойдаланиш маљсадида бериш учун чизмаларнинг асосий љоидаларини расмийлаштириш.

Ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларни келажакда ривожлантиришнинг энг мураккаб масалалари - љишлољ хўжалигида ва бошља тармољларда ишлаб чиљаришни интенсивлашнинг йўналишларини танлаш, уларни майдони, сифати ва жойлашуви бир хил ерлардан иборат ќудудий асос билан таъминлаш, љишлољ хўжалик ерлари унумдорлигини кенгайтирилган љайта тиклаш ва муќофаза љилиш учун љулай шароитлар яратишдир. Ушбу вазиятни ќисобга олиб, Бош чизмада љуйидаги таркибий љисмлар ажратиб кўрсатилади:

ерлардан мавжуд фойдаланишни таќлил љилиш ва баќолаш;

халљ хўжалигининг ќар хил тармољларида ер ресурсларидан фойдаланишни ташкил этиш;

ерларни яхшилаш ва муќофаза љилиш;

тавсия этилаётган тадбирлар самарадорлиги ва жорий этиш тартиби.

Ёзма ва ќисоб-китоб материалларидан ташљари ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш Бош чизмаларига ер ресурсларининг ќозирги аќволи ва фойдаланилиши, уларнинг келажакдаги фойдаланилиши, яхшиланиши ва муќофаза љилиниши хариталари киритилади. Уларнинг маълумотларидан фойдаланилади:

халљ хўжалигини ва унинг айрим, айниљса, ерни кўплаб талаб љиладиган тармољларини (љишлољ, сув, ўрмон хўжаликларини) ривожлантириш ва жойлаштириш, табиатдан ољилона фойдаланишни ташкил этиш (режа олди ишлари) масалаларини ечишда:

иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш келажаги ва йўналишларини аниљлаш учун;

республика, вилоятлар ва маъмурий туманлар ер тузиш чизмаларини, ер тузиш лойиќаларини тузишда (лойиќа олди ишлари).

Бош чизмада мавжуд тавсияларни жорий этиш, ернинг асосий ишлаб чиљариш воситаси ва мамлакатнинг барча табиий ва иљтисодий салоќиятлари мажмуасида унинг ќудудий асоси сифатидаги фаолияти самарадорлигини ошириш, ер турларининг тармољлараро ва минтаљалараро таљсимланишини оптималлаш, ишлаб чиљаришни, айниљса љишлољ хўжалигини, ќудудий ташкил этиш, ер-муќофаза тадбирларини режалаштириш имконини беради.

3. Республика, вилоятлар ва маъмурий туманлар ер тузиш чизмалари

Вилоят ва туманлар даражасида ер тузиш чизмаларини ишлаш зарурати 60 йиллар охиридаёљ, ердан фойдаланишларни тартибга солиш, инфратизим элементларини ољилона жойлаштириш, табиий муќитни муќофаза љилиш вазифалари билан боѓлиљ холда юзага чиљди. Айрим ќудудий бирликлар бўйича, уларнинг табиий-иљтисодий салоќиятларини (энг аввало ерларнинг сони ва сифати), ердан фойдаланишлар тизимини такомиллаштиришни, ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш, яхшилашнинг самарали йўналишларини танлашни ќисобга оладиган тадбирларни табаљалаштиришнинг янги усуллари зарур эди.

Ер тузиш чизмалари вилоятлар ва туманларда АСМ келажакда ривожланиш режаларини тузишни ва ер тузиш лойиќаларини ишлашни олдиндан аниљлаб беради. Шунинг учун улар режалашда ерларни яхшилаш ва муќофаза љилиш бўйича кўрсаткичлар тизимини ќамда ер тузишни лойиќалашнинг маљсади ва аниљ вазифаларини шакллантирувчи режа олди ва лойиќа олди ќужжатлар вазифасини бажаради. Ер тузиш чизмаларида вилоят ва туман АСМ ќудудий ташкил этиш ва ривожлантириш, капитал љурилиш объектларини, мелиоратив тизимларни, йўл тармољларини жойлаштириш масалалари ўз ечимларини топади, ер ва бошља табиий ресурсларни муќофаза љилиш бўйича тадбирлар белгиланади. Улар албатта айрим минтаљалар ва ерлар тоифалари бўйича маълумотларни ўзида мужассамлаштирадиган Бош чизмалар асосида ишланади.

Туман ер тузиш чизмаларида юљори даражада љабул љилинган ечимларнинг уларни аниљ ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларга етказиш билан, аниљлиги оширилади.

Ер тузиш чизмаларининг таркибий моделини љуйидаги таркибий љисмлар кўринишида тасаввур этишимиз мумкин:

* ер ресурсларининг аќволи, таљсимланиши ва келажакда фойдаланилиши;
* агросаноат мажмуасининг жойлашиши ва ривожланиши;
* ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлар тизимини такомиллаштириш;
* табиатни муќофаза љилиш тадбирларини жойлаштириш;
* тавсия этилаётган чораларнинг иљтисодий самарадорлиги ва уларни љўллаш режаси.

Ер тузишнинг республика, вилоятлар даражасидан маъмурий туман даражасига ўтишда ерларни яхшилаш, улардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш кўрсаткичларининг ќудудий аниљлик даражаси ошади. Агар вилоят чизмаларида табиий ва иљтисодий шароитлар таќлили бўйича изланишлар ва ќисоб-китоблар, љишлољ хўжалик экинларининг самарали тарљалиш ареалларини ажратиш, тубдан яхшиланиши керак бўлган ерларни аниљлаш, ердан фойдаланишларни такомиллаштиришни иљтисодий асослаш масалалари кўпчиликни ташкил љилса, туман чизмаларида кўпрољ бевосита ќудудни ташкил этиш - аќоли яшаш жойларини ва ишлаб чиљариш марказларини жойлаштириш, йўл тармољларини ривожлантириш, ер турларини ташкил этиш бўйича масалалар биринчи навбатда ечилади. Барча кўзда тутилган тадбирлар уларни амалга ошириш босљичлари бўйича бир неча ќисобланган муддатлардан олдин аниљлаштирилади.

Ўзбекистонда ер ислоќоти жараёнида ерни ќар хил хўжалик юритиш шаклларини тенглик асосида ривожлантириш, кўп укладли иљтисодиётни шакллантириш ва уларни муќофаза љилиш учун шароит яратиш, ундан юљори самарали фойдаланиш маљсадида љайта таљсимлаш содир бўлади. Фуљароларни, корхоналарни, ташкилотларни, муассасаларни, бирлашмаларни ва ўртољликларни ерлар билан таъминлаш янги

љонунчиликка мос амалга оширилади. Бу ишлар давомида барча маъмурий туманлар ер тузиш чизмаларини тузиш кўзда тутилган. Устивор вазифалардан бири ерларни деќљонлар ва шахсий ёрдамчи хўжаликлар, бођдорчилик жамоалари фойдасига љайта таљсимлаш ќисобланади.

Туман ер тузиш чизмаларида љуйидаги ер ислоќотини амалга ошириш билан бођлиљ масалалар ечилади:

* фойдаланилмаётган ва ноољилона фойдаланилаётган ерларни аниљлаш;
* махсус таљсимланадиган ер фондларини яратиш ва улардан фойдаланиш бўйича тавсиялар тайёрлаш;
* љишлољ ва бошља аќоли яшаш жойлари чегараларини, ерларни љишлољ ва посёлка маъмурияти ихтиёрига бериш материалларини расмийлаштириш билан, аниљлаш ва белгилаш;
* туман ер фондини тармољлараро љайта таљсимлаш бўйича тавсиялар тайёрлаш;
* табиатни муќофаза љилиш, табиат-љўриљхона, сођломлаштириш, рекреацион ва тарихий-маданий маљсадларга мўлжалланган ќудудлар (ерлар) чегараларини аниљлаш ва белгилаш.

Туман чизмалари асосида ерларни љайта таљсимлаш, уларни ажратиб бериш ерга мулкчилик, эгалик љилиш ва улардан фойдаланиш ќуљуљини тасдиљловчи хужжатлар бериш билан ўтказилади.

Ер тузиш чизмалари таркибига кирадиган тадбирларни жорий этиш муддатлари узољлигини ќисобга олиб, уларга ўз ваљтида зарур аниљликлар ва ўзгаришлар киритилиши керак. Бу ишлар улар ќаракатининг навбатдаги босљичи тугашига икки йил љолгунча доимий равишда олиб борилади. Чизмаларни харитавий расмийлаштириш таркибига ерлардан ќозирги ва келажакда фойдаланиш, ерларни яхшилаш, табиатни муќофаза љилиш тадбирлари киритилади.

Ер тузиш чизмалари ерлардан ољилона фойдаланиш ва уларни муќофаза љилишнинг асосий йўналишларини ва ишлаб чиљаришнинг келажакдаги ќудудий ташкил этилишини аниљловчи лойиќа олди ишлари ќисобланса ќам, улар натурага (жойларга) кўчирилмайди. Уларда асосланган чоралар ер тузиш лойиќалари ёрдамида жорий этилади.

4. Ер тузиш лойиќалари ва ишчи лойиќалар

Фаолиятнинг барча соќаларида лойиќалар илмий изланишлар, чизмали ишлар ва амалиёт орасидаги бођловчи бўђин ќисобланади. Лойиќаларда режавий кўрсаткичлар, техника ютуљлари, илђор технологиялар ўз аксини топади. Ер тузишда ерларнинг ва бошља ишлаб чиљариш воситаларининг мавжуд ташкил этилишига сезиларли ўзгаришлар киритилиши мумкин, улар истисослик ўзгариши, йирик капитал юкламалар ва ш.ў. билан бођлиљ бўлади. Бундай ечимларнинг ољибатлари узољ муддатли характерга эга, шунинг учун лойиќа ечимлари яхши ўйланган ва аниљ ишланган, ќамма томондан иљтисодий, экологик ва бошљ. илмий асосланган бўлиши керак. Лойиќалаш - жавобгарлиги жуда катта ва ижодий ишдир.

Ер тузиш тадбирлари тизимида ер тузиш лойиќаси асосий бўђин ва марказий, ер тузиш ишларининг бажарилиши ўта мураккаб љисми ќисобланади. В.Дал луђатида унга бундай таъриф берилган: «Лойиќа - режа, таклиф-тавсия, олдиндан мўлжаллаш, ўйланган иш ва уларнинг ёзма ёки чизма баёнидир». Бошљача айтганда лойиќа - иљтисодий, техник ва ќуљуљий асосланган ва чизмалар тарзида расмийлаштирилган у ёки бу тадбирларни ёки улар мажмуини амалга ошириш тўђрисидаги таклифлардир.

Ер тузиш лойиќаси - бу ўз ичига чизмаларни, ќисоб-китобларни, маълум ер тузиш тавсияларини, уларнинг чизма

тасвирларини, маълум ќудудга тааллуљли ёзма баённома ва асослашдан иборат тушунтириш хатини оладиган техник, иљтисодий, ќуљуљий ќужжатлар мажмуидир.

Лойиќа тузиладиган объект бўлиб ер участкаси, љишлољ хўжалик корхонаси ер эгалиги, бир гуруќ бир-бирлари билан боѓлиљ ердан фойдаланишлар, ўзлаштирилаётган ер массивлари, маъмурий туман хизмат љилиши мумкин. У лойиќалаш учун топшириљ; махсус инженерлик, иљтисодий љидирув ва изланишлар; ќаракатдаги кўрсатмалар ва љоидалар; илмий асосланган меъёрлар асосида ишланади.

Лойиќалаш энг самарали фан ва техниканинг янги ютуљларини љўллашга асосланган ва техник жихатдан амалга оширилиши мумкин бўлган ечимни (вариантни) танлаш йўли билан амалга оширилади. Ер тузиш лойиќаларининг ўзига хос хусусиятлари - уларнинг ќар бирида фаљат мазкур ќудудга хос, табиий ва иљтисодий тавсифлар мажмуи бўйича такрорланмайдиган шароитларда аниљ ер тузиш масалалари ечилади.

Ер тузиш лойиќаси ердан фойдаланишнинг мавжуд ташкил этилишига, ер эгаликлари, ердан фойдаланишларга, ќудудни ташкил этишга ўзгартириш киритишни талаб љиладиган тадбирларни ќуљуљий расмийлаштириш, жойларга кўчириш ва амалга ошириш учун ягона асос бўлиб хизмат љилади.

Хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузиш лойиќалари, юљорида (VII боб) айтиб ўтилганидек, маълум масалалар (лойиќанинг таркибий љисмлари деб аталадиган) тизимидан ташкил топади, уларни ечиш ердан фойдаланишни ташкил этиш ва уни муќофаза љилишни, мазкур объектда ишлаб чиљариш талабларига мос ќудудни ташкил этишни тўла ќажмда таъминлайди. Таркибий љисмларни лойиќалаш кетма-кет эмас, балки бир ваљтнинг ўзида ва биргаликда амалга оширилади. Бунда љуйидаги лойиќалаш тамойилларига риоя љилинади:

лойиќалашни умумийликдан хусусийликка тартибида бажариш;

бутун лойиќага таъсир этадиган айрим љисмларни ўзаро боѓлаш (комплекслик);

бир неча ечимларни (вариантларни) ишлаш, уларни таљљослаш ва энг самарали ечимни танлаш (вариантлилик);

илмий асосланган меъёрлардан фойдаланиш.

Ишчи лойиќалар ер тузиш лойиќаларини аниљлаштириш ва амалга оширишни таъминлайди. Улар яратилиши учун капитал маблаѓлар талаб љилинадиган маълум локал объектларга тузилади. Бундай лойиќалар жудаям хилма - хил тадбирларни - янги ерларни ўзлаштириш, ер турларини яхшилаш, маданий яйловлар яратиш, ўрмон полосаларини, боѓларни, узумзорларни экиш, йўлларни, кўлларни, эрозияга љарши иншоотларни љуриш, суѓориш, зах љочириш ва ш.ў. амалга оширишда керак бўлади.

Ишчи лойиќалар таркибига, албатта, смета-молия ќисоб-китоблари киради, шунинг учун улар молиялашни очишга асос бўлиб хизмат љилишади; уларда ишларни бажаришга таклиф этилиши мўлжалланаётган пудратчи ташкилотларнинг хусусиятлари, йўналиши ва техник љуролланиши ќисобга олинади. Лойиќаларнинг амалга оширилиш муддатлари хўжаликнинг келажакдаги ривожланиш режаси билан мослаштирилади ва одатда 1-2 йилдан ошмайди.

5. Ер тузиш жараёни, лойиќавий ќужжатлар ва муаллифлик назорати

Ер тузиш давлат ер тузиш ташкилотлари томонидан, лойиќани ишлашда ер мулкдорлари, ердан фойдаланувчилар ва бошља буюртмачилар иштирокида амалга оширилади.

Ер тузишни ўтказишнинг *ер тузиш жараёни* деб аталадиган тартиби, яъни ундаги ишларнинг таркиби ва навбати Ўзбекистон Республикаси Ер кодексига асосан (III боб) љуйидагиларни ўз ичига олади:

* тайёргарлик ишлари;
* ер тузиш лойиќасини ишлаш;
* лойиќавий ќужжатларни кўриб чиљиш ва тасдиљлаш;
* лойиќани натурага (жойларга) кўчириш;
* ер тузиш материаллари ва ќужжатларини расмийлаштириш ва бериш;
* ер тузиш лойиќасининг ер мулкдорлари ва ердан фойдаланувчилар томонидан бажарилиши устидан муаллифлик назоратини амалга ошириш.

Лойиќалар уларнинг мазмунларини ќисобга олган ќолда хўжаликларда ва ижрочи ќокимиятнинг ќар хил даражадаги органларида, уларнинг ваколатларига боѓлиљ ќолда кўриб чиљилади ва тасдиљланади. Улар давлат бюджети, ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар ќисобига молияланади.

Ер тузиш лойиќалари таркибига љуйидаги ќужжатлар киради:

чизма љисм: объект ќудудининг ќаљиљий аќволини кўрсатувчи чизмалар, лойиќа планлари, тупрољ, геоботаника ва бошља хариталар, чизмалар, картограммалар ќамда лойиќани жойларга кўчиришнинг ишчи чизмалари;

ёзма љисм: лойиќалаш учун топшириљ; маълум дастур бўйича тайёрланадиган тушунтириш хати; лойиќани техник - иљтисодий асослаш материаллари;

ер турлари майдонлари љайдномаси (лойиќавий экспликация); лойиќани экспертизациядан ўтказиш, кўриб чиљиш ва тасдиљлаш материаллари.

План-харита материаллари ер тузишда љабул љилинган шартли белгилар ва белгилашларни љўллаб расмийлаштирилади. Уларнинг масштаби объект майдонини, минтаљавий шароитларни, ердан фойдаланиш усулларини ќисобга олиши ќамда ишлашда љулай бўлиши керак.

Тасдиљланган ер тузиш лойиќаси жойларга кўчирилганидан кейин бажарилиши керак. Тасдиљланган хўжаликлараро ер тузиш лойиќасида белгиланган ер участкасига эгалик љилишга ёки ундан фойдаланишга ўтиш фаљат унинг чегаралари жойларда белгиланганидан ва гувоќнома (ёки унинг ўрнига ўтадиган бошља ќужжат) олинганидан кейингина мумкин.

Ер тузиш лойиќаларини ва уларда назарда тутилган экологик талабларни амалга ошириш учун жавобгарлик хўжалик маъмуриятига, ер эгаларига ва ердан фойдаланувчиларга юклатилади.

Ер тузиш лойиќасини амалга ошириш љуйидагиларни ўз ичига олади:

* ќудудни тузишнинг лойиќавий шаклларига ўз ваљтида ўтиш;
* лойиќада кўзда тутилган тадбирларни ўз ваљтида ўтказиш;
* жойларда лойиќавий чегараларнинг саљланишини таъминлаш.

Муаллифлик назорати ер тузиш бўйича лойиќа институтлари мутахассислари томонидан амалга оширилади; у ер тузиш жараёнининг якунловчи босљичи ќисобланади. Унинг асосий вазифаси - хўжаликларга ер тузиш лойиќаларини тўла амалга оширишда ёрдам кўрсатишдир.

Муаллифлик назорати таркибига љуйидагилар киради:

* лойиќада кўзда тутилган тадбирлар ва айрим ечимларнинг амалга оширилишининг тўлалигини ва сифатини текшириш;
* агар зарурат туѓилса, љўшимча ќисоб-китобларни ва лойиќавий ечимларга аниљлик киритишларни бажариш;

* ер эгаларига ва хўжалик мутахассисларига услубий ва техник ёрдам кўрсатиш;

* лойиќалар камчиликларини аниљлаш ва тугатиш.

Муаллифлик назоратини бажарувчиларга (улар, асосан, лойиќа муаллифлари) махсус топшириљ берилади, муаллифлик назорати китоби юритилади, зарурат туђилганда лойиќанинг чизма љисмига ўзгаришлар киритилади.

6. Ер тузиш органлари

Ўзбекистонда ер тузиш давлат ер тузиш органлари - ер тузиш, ер кадастри, тасвирга олиш ва љидирув ишларининг, ердан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш (ер мониторингини ќам љўшиб) устидан назоратнинг бутун ќажмини бажаришни таъминлавчи муассасалар ва ташкилотлар тизими томонидан амалга оширилади. Улар таркибида ер тузиш хизматини, ер тузиш бўйича лойиќа-љидирув институтини ва илмий муассасаларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ер тузиш хизмати - бу ер тузишнинг маъмурий таркибидир. Унга Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари Давлат Љўмитаси ва унинг вилоятлардаги бошљармалари ва туман хизматлари киради. Ер тузиш хизматининг асосий вазифаларига ер ислоќотини ўтказиш, ерлардан фойдаланиш ва уларни муќофаза љилиш устидан давлат назоратини, ер тузишни ташкил этиш, ер кадастри ва мониторингини юритиш киради.

Ер тузиш ишлари бевосита ер тузиш бўйича давлат лойиќалаш ва илмий-текшириш институтлари томонидан, асосан, давлат бюджети ќисобига амалга оширилади. Ўзбекистонда битта шундай институт бўлиб, у љисљача «Ўздаверлойиќа» деб аталади; унинг вилоятларда бўлим ва филиаллари бор. Бу институт таркибида яна Агрохарита фабрикаси ва «Еркадастртасвир» шўъба корхонаси ќам бор.

Булардан ташљари «Ер ресурслари Давлат љўмитаси таркибига тупрољшунослик ва агрокимё илмий-текшириш институти ќам киритилган.

Назорат саволлари:

1. Ер тузиш тизимига нималар киради?
2. Ер тузиш лойиќаси нима, у нима асосида тузилади?
3. Нима ер тузиш чизмаси деб аталади, у нимага мўлжалланган?
4. Ишчи лойиќалар нима учун тузилади?
5. Ер тузиш жараёни нима, у љандай элементларни ўз ичига олади?
6. Ер тузиш лойиќаси таркибига нималар киради?
7. Лойиќани амалга ошириш нималардан иборат, ким уни бажаради?
8. Ер тузишда муаллифлик назорати нима?
9. Ўзбекистонда љандай ер тузиш органлари мавжуд?

XII боб
Ер тузиш фани ва унинг ривожланиши
1. Ер тузиш фанининг предмети ва вазифалари

Янги ер љонунчилигига асосланадиган замонавий ер тузиш амалиёти узољ ваљтлар давомида ишланган услубий ва услубиёт кўрсатмалари ва тавсияларига ќам суянади. Ер тузишнинг ќаётий тажрибаси, унинг умумлаштиришлари ер тузиш фани ривожланишининг бош манбааси, унинг ижодий лабораторияси бўлиб келган ва бўлиб љолади.

Барча фанлардек, ер тузиш назарияси белгили љонуниятларини аниљлаш ва умумлаштириш билан шуђулланилади. Унинг изланишлари предметига, хусусан, ернинг ишлаб чиљариш воситаси сифатидаги фаолияти киради. Аммо, бу предмет билимларнинг ердан фойдаланиш муаммосига муносабати бор бошља тармољлари (деќљончилик, мелиорация ва бошљ.) томонидан ќам ўрганилади. Шунинг учун, љуйидаги таъриф аниљрољ бўлади: *ер тузиш фани халљ хўжалигида ерни ташкил этиш љонуниятларини, љишлољ хўжалигида ва бошља тармољларда ундан самарали фойдаланиш, уни энг љимматбаќо табиий ресурс сифатида саљлаш учун уни тузиш шаклларини ўрганади.*

Кўрсатилган маљсадлар учун ерни ташкил этиш усуллари, уни тузиш шакллари љўйилган вазифаларга бођлиљ ќолда бир-бирларидан фарљ љилади. Бунинг устига, ер тузиш масалаларининг ўзи, ер тузиш ишларининг турлари, ќажми ва мазмуни мазкур тарихий босљичда ечиладиган асосий хўжалик муаммоларига бођлиљ бўлади. Шунга љарамасдан иш турларининг, уларни амалга ошириш усуллари ва йўлларининг катта фарљлари, тасодифий ќоллар билан бир љаторда аниљ љонуниятлар ќам бор. Ер тузиш фанининг вазифаси - уларни ўз ваљтида аниљлаш, назарий умумлаштириш ва ер тузиш амалиётини такомиллаштириш бўйича аниљ тавсиялар беришдир.

Охирги ваљтларда катта эътибор ерни асосий табиий ресурс сифатида саљлашга, экологик масалаларни ечишга љаратилмољда. Шу билан бирга, бозор ислоќотлари, кўп укладли иљтисодиётнинг ривожланиши ер тузишнинг иљтисодий табиатини, унинг табиатдан фойдаланиш иљтисоди билан алољасини ва тармољлараро характерини янаям яљљол намойиш эта бошлади.

Ер тузиш назариясининг оёљља туриши ва ривожланишининг узољ ва мураккаб жараёнида Ер тузиш бўйича Давлат университети (1992 йилгача - Москва ер тузиш инженерлари институти) олимлари жуда фаол иштирок этишди. Собиљ иттифољ худудидаги бошља љишлољ хўжалик олий ўљув юртларининг ер тузиш факультетлари ќам, кейинги ўн йилликларда ер ресурслари илмий текшириш институти (ГИЗР), љатор ер тузиш бўйича лойиќа институтлари (улардан кўплари илмий текшириш маљомини олишди), ўзларининг маълум ќиссаларини љўшишди.

Ер тузиш назарияси предмети ва усулларини шакллантириш, унинг фанлар таснифидаги ўрнини, бошља фанлар билан ўзаро алољасини, унинг асосий мазмунини аниљлаш учун изланувчиларнинг бир неча авлодлари куч-ђайратларини сарфлашга тўђри келди.

Узољ ваљтларда у асосан ер тузишни лойиќалаш усуллари тўђрисидаги таълимотдан иборат бўлиб келди. Охирги 15-20 йил ичидаги назарий изланишларнинг ўзига хос хусусияти улар доирасининг сезиларли даражада кенгайиб, лойиќалаш чегараларидан чиљиб кетиши ќисобланади. Бунда ер тузиш амалиётига сезиларли таъсир кўрсатган кўплаб вољеалар - чўл ва бўз ерларни оммавий ўзлаштириш ва уларни тузишнинг шаклларини излаш, кенг миљёсдаги эрозияга љарши ишларнинг бошланиши, ер ва табиатни муќофаза љилиш тўђрисида янги љонунларнинг љабул љилиниши, ер кадастри усулларининг ишланиши, илмий-техник башоратлашнинг ривожланиши, ер ресурсларидан фойдаланиш бош чизмасини тузиш бўйича ишларнинг бошланиши ва бошљ. ўз ролини ўйнайди. Ќозирги

ер тузиш фанининг энг асосий вазифаси ер ислоќотларини илмий-услубий таъминлаш ќисобланади.

Барча халљ хўжалиги тармољлари ривожланиши ер билан у ёки бу даражада бођлиљ, шу сабабли, мамлакатнинг ќар хил туманларида хар сафар, ечилиши ер тузишнинг эски шаклларини ўзгартириш ёки янги шаклларини излашни талаб этадиган янги масалалар пайдо бўлади. Фаљат лойиќанинг ўзи даражасидаги ер тузишни лойиќалаш билан чекланиш мумкин бўлмай љолди.

Љатор ќолларда башоратлаш, узољ муддатли дастур ёки режа характеридаги, аниљ лойиќавий эмас, балки, чизма тарзидаги ечимни талаб этувчи ер тузиш тадбирларига зарурат туђилади; ер тузувчилар ва ер тузиш органларининг ќар хил чегарадош тадбирларда љатнашишини кенгайтириш керак бўлди.

Охирги йилларда нољишлољ хўжалик тармољларига ерларни яхширољ асослаб ажратишга эътибор кучайтирилди. Бу масалаларни љишлољ хўжалигининг устиворлиги нуљтаи назари остида, ер ажратилаётган ташкилот ва ишлаб чиљариш тармођини ташкил этишни ва технологияларини ќисобга олиб ечиш, хўжаликлараро ер тузишнинг предмети ќисобланади. Лойиќани асослаш учун сўралаётган ерлардан фойдаланиш тавсифи, интесивлик даражаси, даври тўђрисида тўла тасаввурга эга бўлиш керак. Айтилганлар шаќар, љишлољ ва шаќарчаларнинг оптимал чегараларини белгилашга ќам тааллуљлидир.

Шундай шаклда хўжаликлараро ер тузиш вазифалари доирасини кенгайтириш, тармољлараро муаммоларни ечиш, нољишлољ хўжалик тармољларини ташкил этиш ва технологияларини тўларољ ќисобга олиш зарурати келиб чиљди. Лойиќаларни тузиш, иљтисодий ва ќуљуљий асослаш усулларининг ўзи, ер тузиш ишларини ташкил этиш, режалаштириш, уларнинг мазмуни ва бажариш усуллари ќам бундай ќолларда маълум ўзгаришларга учрайди. Лойиќа институтлари ўзларининг асосий вазифалари билан бир љаторда ќозир яна инвентаризация ва кадастр ишларини бажаришади, туманлар ер тузиш чизмаларини тузишади, лойиќалашдан олдин бажариладиган бошља ишларни ќамда ишчи лойиќалашнинг у ёки бу ер участкасидан фойдаланиш интенсивлигини ошириш маљсадида ќар хил турларини бажаради.

Фан олдида ер тузиш ишлаб чиљаришининг ернинг љишлољ хўжалигида ва бошља тармољлардаги фаолияти љонуниятлари билан чамбарчас бођлиљ умумий љонуниятларини аниљлаш вазифаси кўндаланг бўлди. Шу билан унинг предмети анча кенгайди ва илмий фан сифатидаги, унинг аќамиятли љисми бўлиб љоладиган ер тузишни лойиќалаш чегараларидан анча узољља чиљди. Натижада янги фанлар - «Ер тузишнинг илмий асослари», «Ер тузишда иљтисодий-математик усуллар ва моделлаштириш», «Ер ресурсларидан фойдаланишни режалаштириш ва башоратлаш» ва бошљ. пайдо бўлди.

Ер тузиш назарияси ва амалиётида кўпчилик ќолларда ер тузишнинг объектив мавжуд ижтимоий-иљтисодий ќодиса ва фан сифатидаги тушунчасини алмаштириш кузатилади. Нотўђри тасаввурлар ер тузишга бошља маљсадларга мўлжалланган ва бошља мазмундаги тадбирларни бођлаш сабабли ќам юзага келади. Бунда ќамма ваљт реал борлиљдан, ер тузишнинг тадбирлар тизими сифатидаги роли ва аќамиятини ва ер тузиш назариясини ер тўђрисидаги фанларнинг ягона тизими элементи сифатида объектив баќолашдан келиб чиљиш керак.

Йўл љўйилган хатолардан хулоса чиљариш ва ер тузишни такомиллаштиришнинг келажакдаги йўналишларини белгилаш учун ўтган ва ќозирги даврларнинг тўђри баќоларига суяниш ќам аќамиятга эга. Айнан шундай нуљтаи назардан, љуйида ер тузиш тўђрисидаги фаннинг Собиљ иттифољ давлатида

шаклланишининг тарихий очерки баён этилади ва унинг кейинги ривожланиш йўллари кўриб чиљилади.

2. Ер тузиш тўђрисидаги фаннинг совет даврида ривожланиши

Замонавий ер тузиш фанининг асосий ютуљлари, унинг мазмуни ва изланиш усуллари, асосан, революциядан кейинги даврда бўлган узољ ривожланишининг натижаси ќисобланади.

1917 йилнинг Октябрида бошланган туб аграр ўзгаришлар мамлакатдаги бутун ер муносабатлари тизимини ўзгартирди. Жамият мулкига айланган катта ер бойлигидан ољилона фойдаланиш ва уни тузиш муаммосини илмий ќал этиш зарурати туђилди.

У ваљтдаги ер тузишнинг назарий асослари - ерни национализациялаш тўђрисида, ишлаб чиљариш воситаси сифатидаги ер тўђрисида, тупрољларнинг иљтисодий унумдорлиги тўђрисида, љишлољ хўжалигида кенгайтирилган такрор ишлаб чиљаришнинг ўзига хос хусусиятлари тўђрисида, ер тузишнинг ќукмрон синф љуроли сифатидаги роли тўђрисидаги таълимот ва бошљалар марксизм назариясидан олинган эди. Улар ўша йиллардаги ер љонунчилигининг ва ер тузиш амалиётининг услубий асослари бўлиб љолди. Совет ер тузумининг тамойиллари ер тўђрисидаги Декретда ва унга аниљлик киритувчи гражданлар уруши ваљтидаги меъёрий актларда ифодаланган.

Айнан шу ваљтда, совет ер тузишининг ижтимоий-иљтисодий назариясига асос солинди. У ўша ваљтда халљ меќнатини максимал тежаш билан самарали љишлољ хўжалиги ишлаб чиљариши учун шароит яратишга љаратилган деб ќисобланар эди. Ер тузиш тўђрисидаги љоида ва кўрсатмалар уни љуллаш бўйича, социалистик ердан фойдаланиш ђояларини амалий жорий этиш учун мазмунан ягона љўлланма бўлиб љолди.

Шу билан бирга ер тузиш билан бођлиљ масалалар кескин мунозаралар предметига айланди. Ерни национализациялаш тамойиллари, ер бериш меъёрлари, ер тузишнинг моќияти тўђрисида ќар хил фикрлар айтилди. Революция арафасида (1917 й. бошида) В.С.Мартинов томонидан «Ер тузишнинг бир марталиги» назарияси олдинга сурилди. У бундай ёзган эди, «Ер тузиш амалга оширилиши учун белгиланади, ўз мазмунига эришиб, кейинги фаолиятини тугатади... ер тузиш такрорланмайдиган ќаракат ќисобланади» (В.С.Мартинов. Понятие землеустройства - Пг., 1917. 286 б.). Бу концепция мазмунан љабул љилинган ер тузиш ечимларини ваљти-ваљти билан љайта кўриб чиљишни объектив талаб љилувчи, бутун жамиятда ва ишлаб чиљариш соќасида содир бўладиган ўзгаришларни ќисобга олмайдиган бўлгани учун уни тезда ќаётнинг ўзи инкор љилди.

НЭП (янги иљтисодий сиёсат) даврида ќар хил мактаблар ва ољимлар кураши давом этди. Бу ваљтда ер тузиш фанининг эътибори марказида ќар хил шаклдаги ердан фойдаланишларнинг устунликлари ва камчиликлари, хўжаликларга ажратиладиган ерлар ўлчамларини оптималлаш муаммолари бўлди. Бу мавзуга бађишланган кўплаб ишлар, шу жумладан љишлољ хўжалигини социалистик љайта љуришга ќам, матбуотда чоп этилди; улар ерларни национализациялаш тўђрисидаги актларни бекор љилишга чаљиришди, хутор ва отруб шаклидаги ердан фойдаланишларни илђор, деќљон ишлаб чиљаришини ривожлантириш учун максимал эркинликлар берадиган шакллар сифатида тарђиб этишди. Айрим оптимал ердан фойдаланишлар тўђрисидаги чоп этилган ишларда жамоа љишлољларининг майда ўлчамлари асосланди (П.П.Сплюхин. Монография по экономике землеустройства.- Саратов. 1928).

Љишлољ хўжалик корхоналари ќудудларини тузишда хўжаликлараро ва хўжаликда ички транспортнинг ролига катта аќамият берилди. Бу ишларнинг муаллифлари љишлољ хўжалиги иљтисоди ва ердан фойдаланишни ташкил этишда хусусий хўжалик йўналиши тарафдорлари эди. Таниљли аграр иљтисодчи А.В.Чаянов шу йиллардаги «Деќљончилик хўжаликларининг оптимал ўлчамлари» (1921 й.) деб номланган ишида оилавий деќљон хўжалигига юљори баќо берди.

Деќљон хўжаликлари ќудудларини ташкил этишнинг кўплаб масалаларини ечишда Давлат ер тузиш ва кўчириш илмий-текшириш институти сезиларли рол ўйнади.

Ер тузиш тушунчаси ва мазмуни тўђрисида кескин илмий мунозара шу ваљтда Москва чегаралаш институтида ва махсус ер тузиш журналлари саќифаларида ќам давом этди. Икки йўналиш - ижтимоий - иљтисодий (Н.В.Красавин, С.Г.Колесников, П.Н.Першин, .И.Д Шулейкин) ва ташкилий - ќуљуљий (проф.О.А.Хауке ва унинг издошлари) кураш олиб борди. О.А.Хауке ер тузишни ќуљуљий љайта ташкил этувчи акт деб ќисоблаб, унинг хўжалик мазмунини ва синфий характерини инкор этди. Унинг мухолифлари, аксинча, биринчи љаторга ер тузишнинг ижтимоий-сиёсий, синфий мазмунини чиљаришди ва унинг мазмуни ќар хил таркибий даврларда бир хил эмаслигини тасдиљлашди. Бу концепция кейинчалик ер тузиш фани ва амалиётида устиворликни љўлга олди.

Таниљли аграр-иљтисодчи проф. Першин (1891-1970 й.) ер тузишнинг маъмурий-ќуљуљий концепциясини љаттиљ танљид љилди. 1925 йилдаёљ у режали халљ хўжалигида «...ќудудни ер тузиш билан мослаштириш давлатнинг ижтимоий (жамоа) хўжалиги шаклидаги жамият ишлаб чиљариш кучларини ривожлантиришга йўналтирилган ташкилий ишлари маќсулига айланади» деган эди. Совет ќокимиятининг биринчи йилларидан бошлаб, у мамлакатдаги аграр ўзгаришларни ишлаб чиљиш ва љонуний расмийлаштиришда фаол иштирок этди. Унинг 1918 й. яратилган «Ерга жамоа бўлиб ишлов бериш тўђрисидаги љоидалар» мавзусидаги иши расмий «Социалистик ер тузиш ва социалистик деќљончиликка ўтиш чоралари тўђрисидаги љоидалар» га киритилди. Бизнинг давлатимиз аграр тизимидаги революцион ўзгаришларда ер тузишнинг ролини баќолаш, хусусан, шахсий деќљон хўжаликларини ижтимоий-жамоа хўжаликларига тубдан љайта љуришни амалга ошириш, у томонидан тўла-тўкис «Россияда аграр революция» (1966 й.) номли, Давлат мукофотига сазовор бўлган икки жилдли монографияда келтирилган.

Ўтган асрнинг 20 йилларида ер тузиш фанида математик ёки техник-геодезик деб аталадиган йўналиш пайдо бўлди; уни В.И.Киркор, В.Лунев ва К.Н.Сазонов ишларида кўриш мумкин. Ф.Г.Некрасов ва А.А.Ржаницынларнинг илмий ишлари махсус ўринни эгаллашди; уларни ер тузишдаги ёзма (баённома) ољимига киритиш мумкин. Бу икки доктрина ќам биринчи љаторга ер тузиш ишларининг формал (юзаки) ќолатларини суришди; математик йўналиш тарафдорлари, асосан, барча хилма-хил ер тузиш ишларини майдонларни бўлиш ва бошља техник усулларга, ёзма йўналиш эса - ќуљуљий меъёрлар ва ер тузишнинг процессуал хусусиятларини таҳлил љилишга бођлашди.

Љишлољ хўжалигини оммавий коллективлаштириш бошланиши билан принципиал янги вазият юзага келди. Љишлољдаги шахсий ер укладини тезлик билан жамоа укладига алмаштиришни таъминлаши керак бўлган ер тузишнинг янги усулларини ишлаш талаб этилди. Ер тузишнинг янги усулларининг фаол тарђиботчиси проф. И.Д.Шулейкин (1901-1938 й.) бўлди. У томонидан ер тузишнинг уч шакли таклиф этилди ва асосланди: жамоа хўжаликларида уларни ташкил этиш даврида оддий ер тузиш (ер кўрсатиш); чуљурлаштирилган ер тузиш - йирик колхозлар ва совхозларда механизациялашган ва индустриаллашган ишлаб чиљариш учун

ќудудни ташкил этиш; ўткинчи шакл - оддий ер тузиш камлик љиладиган, чуљурлаштирилган ер тузишга ќам эрта бўлган хўжаликларда ер тузиш. Умуман тескари нуљтаи назарлар ќам бўлиб турди. Масалан, «Тракторцентр» раќбари агроном А.А.Маркевич матбуотда ер тузишни олиб ташлаш» назарияси билан чиљди. У «....машина трактор станциялари ташкил этилиши билан ер тузиш муаммоси ўзининг барча ўзига хос љийинчиликлари билан умуман йўљолиб кетади» деб таъкидлади. Бу концепция аграр-иљтисодчилар ва илмий ер тузиш жамоатчилиги томонидан кескин љаршиликка учраган бўлишига љарамасдан ер тузиш келажагига ишончсизлик туђдириб ва љандайдир ваљтга ер тузиш хизматини издан чиљариб, ўзининг салбий ролини ўйнашга улгурди.

Колхоз ва совхозларни - йирик жамоа корхоналарини оммавий ташкил этиш ер тузиш фанидан љийин масалани ечишни - йирик хўжаликлар ќудудларини ташкил этиш услубиятини ишлаб чиљишни талаб этди. Бунинг учун илмий ишларни ташкил этишнинг янги шаклларидан фойдаланилади. Масалан, Москва чегаралаш институтида илмий-текшириш бюроси ташкил этилди, у кейинчалик ВАСХНИЛ (љишлољ хўжалик фанлари академияси) таркибига кирувчи ќудудни ташкил этиш илмий-текшириш институтига айлантирилди. Унга И.Д.Шулейкин раќбарлик љилди, унда Н.И.Прокуронов, Н.Н.Бурихин, С.А.Удачин, С.Д.Черёмушкин ва бошља олимлар фаол ишладилар. Ер тузиш фани бевосита амалиёт билан бођланди; бюрода ишланган услубият ђаллачилик совхозларида ер тузиш бўйича кўрсатмаларга, кейин эса ќар хил йўналишлардаги совхозлар ќудудларини ташкил этиш бўйича кўрсатмалар тўпламига 1932 й. ќам асос љилиб олинди.

30 йилларда ер тузишнинг бир марталиги назариясининг тури сифатида ќудудни унинг рельефини, тупрољларини ва шароитини ќисобга олмасдан 100 гектарлик квадратларга бўлиш йўли билан универсал ташкил этиш концепцияси пайдо бўлди, «Универсал» ер тузиш тарафдорлари ќудудни хохлагандек ташкил этишни шундай катакларни гуруќлаш йўли билан амалга ошириш мумкин деб ќисоблашар эди. Ќаттоки, бу доктринани айрим жанубий минтаљаларда амалга оширишга уринишлар ќам бўлди, лекин у тезда амалга ошириб бўлмаслиги яљљол сезилиб, тўхтатилди.

Колхозлар ва совхозларни ташкилий-хўжалик жиќатидан мустахкамлашдек аќамиятли масалани ечиш учун фан томонидан *хўжаликларда ички ер тузишнинг мазмуни ва усуллари* ишлаб чиљилди ва муаллифлари С.А.Удачин, Н.И.Прокуронов, Н.Н.Бурихин, Я.М.Цфасман, А.И.Баранчук, С.Д.Черемушкин, Е.Е.Буров, В.В.Редькин, И.Д.Шулейкин, П. И.Шердюков ва бошљ. бўлган љатор китоблар ва китобчаларда чоп этилди. Уларда ер тузишнинг иљтисодий моќияти, унинг мазмуни, таркибий љисмлари ва элементлари, ишлаб чиљаришни ва ќудудни ташкил этишнинг ўзаро бођлиљлиги, комплекс изланишлар мазмуни ва улар материалларидан ер тузишда фойдаланиш, ђаллачилик ва чорвачилик совхозларида ва колхозларида ќамда мамлакатнинг йирик саноат янги љурилишларининг шаќарлар атрофидаги минтаљаларда хўжаликда ички ер тузиш услубиятининг ўзига хослиги кўриб чиљилди. Тажриба тарљасида рельефнинг машина-трактор агрегатларидан фойдаланишга таъсири ўрганилди, рельефни, тупрољларни, ќудуднинг кенглик хусусиятларини ќисобга олган ќолда алмашлаб экиш далалари ва бригада участкаларининг кўрсаткичлари ишлаб чиљилди, яйлов ерларини ташкил этиш масалалари ечилди.

Бу даврда ер тузиш фанидан умумий љабул љилинган концепцияси бўйича ишлаётган С.А.Удачин бошчилигидаги олимлар гуруќи билан бир љаторда яна битта Воронеж ЉХИ профессори В.В.Редькин бошчилигидаги гурух ќам бор эди. Унинг асосий љоидалари улар томонидан «Хўжаликни ва социалистик љишлољ хўжалик корхоналари ќудудларини

ташкил этиш назариясининг асосий масалалари» (1935 й.) ва «Колхозда ер тузиш» (1945 й.) мавзуларидаги монографияларда чоп этилди. Бу ишларда ќимматбаќо фикрлар, энг аввало - ер тузиш лойиќаларини иќтисодий асослашни кучайтиришнинг зарурлиги тўѓрисида фикр бор эди. Шу билан бирга ќудудни ташкил этишнинг ќар бир элементини ќайта ишлаб чиќариш тизимининг мос бўѓинига механик боѓлаш усули охир оќибатда ўйлаб топилган, ќаётдан ажралган ва жуда ќийинлаштирилган ифодалашларга олиб келди, улар кўпчилик мутахассислар томонидан рад этилди.

30 - чи йилларда ўтказилган изланишлар ва ишлаб чиќариш тажрибаларини умумлаштириш колхозлар ва совхозларда ер тузишнинг асосий ќоидаларини ишлаб чиќиш, унинг тушунчасини ва мазмунини, маќсадини, вазифалари ва тамойилларини, ер тузиш назариясини предмети ва усулларини ижтимоий-иќтисодий ќодиса сифатида ифодалаш ва 1940 й. олий ўќув юртлари учун биринчи «Ер тузишни лойиќалаш» дарслигини Н.В.Бочков ва С.А.Удачин тахрири остида чоп этиш имконини берди.

Охириги ўн йилликларда ер тузишнинг урушдан кейинги йилларда халќ хўжалигини тиклаш ва янада ривожлантириш дастури билан боѓлиќ, ер тузишнинг ќатор услубий масалаларини ёритувчи бошќа ишлар ќам чоп этилди.

1950 й. бошланган майда колхозларни йириклаштириш ер тузувчилар олдига ердан фойдаланишларни, ишлаб чиќаришни ва йирик хўжаликлар ќудудларини ташкил этиш билан боѓлиќ ќатор масалаларни ќўйди.

Хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузиш услубини ишлаб чиќаришнинг ихтисослигини, йириклаштирилиши ва интенсивлигини ќисобга олиб такомиллаштириш талаб ќилинди. Ер тузиш фани МИИЗ (Москва ер тузиш инженерлари институти) ва бошќа ќишлоќ хўжалик олий ўќув юртларининг ер тузиш факультетлари ходимлари томонидан бажарилган янги изланишлар билан бойитилди. Ер тузиш бўйича ќатор китоблар ва ќўлланмалар чоп этилди, улардан энг таниќлилари ќуйидагилардир: «Социалистик ер тузишнинг назарий асослари» (муаллиф С.А.Удачин), «Хўжаликда ички ер тузиш бўйича йўриќнома» (С.Д.Черемушкин ва С.А.Удачин тахрири остида), «Колхозларда ер тузиш» (муаллифлар С.А.Удачин, Н.Н.Бурихин, Г.И.Горохов, Н.И.Прокуронов и бошќ.), «Ўрмон-чўл минтаќаси колхозларида ер тузиш» (Г.И.Горохов тахрири остида), «Чўл колхозларида хўжаликда ички ер тузиш» (муаллифлар М.А.Гендельман ва Е.Б.Житомирский) ќамда И.К.Баранов, М.П.Кунявский, В.П.Прошляков, П.К.Татур, В.С.Артомонов ва бошќаларнинг суѓориладиган минтаќаларда ќудудларни ташкил этиш бўйича ишлари.

Бу даврда чоп этилган монографияларда, тўпламларда ва журналлар маќолаларида ер тузишни лойиќалашнинг кенгроќ асосда, мамлакатнинг ќар хил минтаќаларига ва табиий-иќтисодий шароитларига мос усуллари ривожлантирилди. Изланишларга ишлаб чиќариш тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш ќамда олий ўќув юртлари кафедралари томонидан ер тузиш органлари билан биргаликда ташкил этилган экспедициялар бажарган колхозлар ва совхозларда ер тузиш бўйича комплекс ишлар асос ќилиб олинди. Биринчи марта йирик сув омборлари суви билан ќопланадиган ерлар минтаќасида ер тузишнинг асосий услубий асослари ишлаб чиќилди.

Ер тузишнинг мазмуни ва услубияти такомиллашган ва тўла тарзда 1951 й. проф.С.А.Удачин тахрири остида чиќарилган (муаллифлар С.А.Удачин, Г.И.Горохов, Н.Н.Бурихин, Н.И.Проку-ронов, Я.М.Цфасман, Г.В.Чешихин ва бошќ.) «Ер тузишни лойиќалаш» дарслигининг иккинчи нашрида баён этилди. Кейинчалик бу дарслик яна бир неча марта ќайта нашр этилди (1958, 1962, 1969 йилларда).

Урушдан кейинги йилларда совет ер тузиш илмий мактабининг шаклланиши тугади, уни уч ўн йиллик давомида ВАСХНИЛ академиги, РСФСР да хизмат кўрсатган фан арбоби проф. С.А.Удачин (1903-1974 й.) бошљарди. Ер тузиш назарияси ва услубий асослари бўйича асосий ишлар, ер тузиш ва ердан фойдаланишнинг бошља масалалари бўйича кўп сонли ишлар унинг љаламига мансуб. Уларда ер тузишнинг илмий тушунчаси, унинг маљсади, вазифалари, ривожланиш љонуниятлари ва умумий тамойиллари ифодаланган. У томонидан ер тузишни иккита асосий турга - хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузишга бўлиш таклиф этилди, хўжаликда ички ер тузишнинг мазмуни (унинг таркибий љисмлари ва элементлари) ишлаб чиљилди; буларнинг барчаси замонавий ер тузиш амалиётида махкам ўрнашди.

Кўп йиллар давомида проф. С.А.Удачин МИИЗ нинг «ер тузишни лойиќалаш» кафедрасини бошљарди; бу илмий жамоа томонидан яратилган ер тузишни лойиќалаш бўйича фундаментал дарслик беш марта такрор нашр этилди, бир неча чет тилларга таржима љилинди, совет ер тузиш фанида ютуљ бўлиб љолди.

Совет ер тузувчи олимларининг илмий изланишлари 60-80-чи йилларда ер тузиш назариясини янада ривожлантиришга ва услубиятини такомиллаштиришга љаратилган эди. Бу ваљтда бизнинг давримизда ќам маълум назарий љизиљиш ва амалий љимматга эга кўп сонли монографиялар, мавзули тўпламлар ва журнал маљолалари чоп этилди. Уларда ќар хил табиий-иљтисодий ва ишлаб чиљариш шароитларида ер тузиш ишларини ўтказиш усуллари асосланади, ер тузиш ва љўшни инженерлик-иљтисодий ва техник масалалари орасидаги ўзаро алоља очиб берилади, Россиядаги ер тузиш ва ер муносабатларининг ривожланиш тарихи кўриб чиљилади.

Ер тузиш масалаларини ечишга ягона ёндашувни, умумий назарий марраларни ишлаб чиљишда МИИЗ ва бошља љишлољ хўжалик олий ўљув юртларининг ер тузиш факультетлари доимий ўтказадиган илмий-амалий анжуманлар аќамиятли рол ўйнади, уларда олимлар билан бир љаторда лойиќа институтлари ва ер тузиш ќизмати ходимлари ќам љатнашдилар. Бундай анжуманлар ердан фойдаланиш ва ер тузишнинг бошљарув органлари томонидан ќам ўтказилиб турилди.

1967 йилдан бошлаб Москвада мамлакатда ер ресурсларидан фойдаланиш, ердан фойдаланиш ва ер тузишнинг бошља масалалари бўйича изланишлар олиб борувчи Давлат ер ресурслари илмий-текшириш институти (ГИЗР) фаолият кўрсата бощлади. У илмий-ишлаб чиљариш анжуманларининг ташкилот-чиларидан бири, илмий изланишлар мувофиљлаштирувчиси сифатида тўпламларни нашр этар эди. Олий ер тузиш таълими ќам кенг ривожланди. Мамлакатдаги энг љадимий Ер тузиш бўйича давлат университетидан (у 1999 йили 220 ёшга тўлди) ташљари иттифољдош республикаларнинг йирик љишлољ хўжалик олий ўљув юртларида ер тузиш факультетлари фаолият кўрсатади. Бу факультетлар жумласига 1945 й. ташкил этилган Тошкент ирригация ва љишлољ хўжалигини механизациялаш инженерлари институтининг Ер тузиш факультети ќам киради. Бу университет ва ер тузиш факултетларининг илмий ходимлари ўзлари жойлашган минтаљалар хусусиятларига мос ер тузиш усуллари соќасида ќар хил изланишларни олиб боришмољда.

3. Ќозирги шароитларда ер тузиш фанининг ривожланиш хусусиятлари

Ер муносабатларининг бутун тизими ўзгаришига олиб келадиган иљтисодий ислоќот, ернинг ишлаб чиљариш воситаси ва табиий ресурс сифатида ижтимоий-иљтисодий аќамиятининг

ошиши билан боғлиқ ер тузиш олдида янги мураккаб масалалар пайдо бўлади; уларнинг энг аҳамиятлилари қуйида санаб ўтилади:

1. Маъмурий туманлар ер тузиш чизмалари ер ислоҳотининг ҳудудий масалаларини - қайта тақсимланадиган ерлар фондини яратиш, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига ва бошқаларга бериладиган ҳудудлар чегараларини белгилаш ва бошқ. ишлар учун объектив асосга айланади. Фермер хўжаликлари, кичик ширкатлар, жамоа боғдорчиликлари ер эгаликлари ва ердан фойдаланишлари ташкил этилиши билан боғлиқ хўжаликлараро ер тузиш янада ривожланади.

2. Ноқишлоқ хўжалик мақсадлари учун ер ажратиш лойиҳаларини иқтисодий, ҳуқуқий ва техник асослаш масалалари мажмуасини ишлаб чиқишга талаб кучаяди.

3. Сув ва шамол эрозиялари хавфи юқори бўлган хўжаликлар ва туманларда ҳудудни эрозияга қарши ташкил этишни жиддий такомиллаштириш зарурати туғилди. Бундай митақаларда илмий асосланган хўжаликда ички ер тузиш лойиҳалари аллақачон эрозияга қарши тадбирлар мажмуаси асосига айланди. Бироқ яқин келажакда адаптив деҳқончиликнинг асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин бўладиган ер тузишнинг янги тизимини ишлаб чиқиш керак бўлади.

4. Ер тузиш фани олдида озуқа олинадиган ерлардан (яйлов ва пичанзорлар) фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ аҳамиятли вазифалар турибди. Улар ҳудудларини ташкил этиш бўйича олдинги тавсиялар ҳозир етарлик эмас, такомиллаштиришни ва минтақавий аниқлаштиришни талаб этади. Маданий суғориладиган ва яхшиланган табиий яйловларда ер тузиш усулларини ишлаб чиқиш ҳам керак.

5. Ер тузиш ва мелиоратив тадбирларни, ҳудудни ташкил этиш ва суғоришни комплекс боғлашнинг кўплаб масалалари ечилмасдан қолмоқда. Худди шундай масалалар захи қочириладиган ерларда ҳам пайдо бўлади.

6. Ер тузиш лойиҳаларини жорий этишни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини келажакда жорий ва тезкор режалаштириш билан мослаштирувчи услубиятни ишлаб чиқиш зарур. Буни лойиҳанинг барча таркибий қисмлари ва элементлари бўйича лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш даражасига етказадиган ишчи лойиҳалар ёрдамида бажариш мумкин.

7. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини интенсивлаш ва АСМ кўп укладлиликни ривожлантириш билан боғлиқ янги вазифалар пайдо бўлди. Ер тузишнинг мулкчилик шакллари ва ерда хўжалик юритиш турларининг ҳар хиллиги, жамоа хўжаликларининг оммавий қайта ташкил этилиши шароитларидаги хусусиятларини ўрганиш керак бўлади.

Юқорида санаб ўтилган ердан фойдаланишни ташкил этиш масалалари нафақат ер тузиш режалари, чизмалари ва лойиҳаларида, балки, ерларни текислаш, мелиорациялаш ва бошқ. тегишли ишларда ҳам ечилиши мумкин, бироқ, ҳар қандай вазиятда ҳам - бу ер тузиш масалаларидир. Шунинг учун ҳар қандай ер текислаш ишларини ер тузиш билан боғлаш, илмий атамаларни унификациялаш, ҳар хил тармоқларда ва бошқаришнинг ҳар хил даражаларида ердан фойдаланишга ёндашув усуллари тизими керак.

Ер тузиш ишларини илмий-услубий таъминлаш, уларни назарий асослаш ҳар хил илмий концепциялардан келиб чиқиб олиб борилади. Уларнинг хўжаликлараро ва хўжаликда ички ер тузиш вазифаларини анъанавий тушуниш билан боғланган айримлари ҳозир ер ислоҳоти таъсири остида янгича оҳанг ва мазмун олди. Фермер хўжаликлари ва бошқа майда хўжалик юритувчи тузилмаларни яратиш ва уларнинг ҳудудларини ташкил этиш муоммоларини ўрганувчи янги илмий йўналишни ҳам ажратиб кўрсатиш керак.

Ер кадастри ќозир ер тузиш фанининг мустаљил бўлимига айланди. Љадимдан ер ќисоби ва инвентаризация, ердан фойдаланишларни рўйхатга олиш ер тузиш билан ажралмас боѓлиљ эди; ќозир уларга ер турларининг халљ хўжалигидаги љимматини аниљлаш ва сифат тавсифи, ер мониторинги љўшилди. Ер кадастри ишларини бажариш ва уларнинг натижаларидан ер тузишда фойдаланиш ер тузиш хизматининг аќамиятли вазифасига айланди. Мамлакат ер фондини бошљаришнинг умумий муаммолари таркибида ер кадастри масалаларини янада илмий ишлаб чиљиш талаб этилади.

Умуман, ер тузиш фанининг аќволи ќали замонавий талабларга жавоб бермайди. Унинг ер тузиш ва ердан ољилона фойдаланиш бўйича лойиќавий ишларни илмий таъминлашдаги роли тармољлараро ќам, тармољларда ќам, айниљса љишлољ хўжалигида етарлик эмас, ер тузиш ва экологиянинг зарурий боѓланиши сезилмайди. Кўп укладли иљтисодиётнинг ривожланиши, ерга хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши, ер айланишининг мураккаблашиши билан боѓлиљ пайдо бўладиган масалаларни ечиш фаљат эндигина назарда тутилмољда. Бу соќаларда жиддий ютуљларга эришиш учун ер тузишнинг айрим умумуслубий марраларига аниљлик љиритиш керак; улардан энг асосийларини санаб ўтамиз.

1. Ер тузиш назариясига энг аввало ер тузишнинг ердан ољилона фойдаланишни ташкил этиш бўйича тадбирлар тизими сифатида тушунчасини, маљсадларини, вазифаларини, мазмунини, турларини, ќар хил кўринишларини, шаклларини ва тамойилларини аниљлаш киради. Назария амалиётга йўналиш ва аниљ келажакни беради. Демак, унга нафаљат услубият, яъни, «нимани ва нима учун љилиш керак?» деган саволга жавоб, балки усулни ќам, яъни «љандай љилиб ва љандай кетма-кетликда уни бажариш керак?» деган саволга ќам жавоб киради.

2. Илмий муаммолар ичида умумий ва хусусийларини, услубият ва услубларни ажратиш керак. Ернинг ишлаб чиљариш воситаси ва табиий ресурс сифатида фаолиятининг умумий љонуниятлари асосида ер ресурсларидан фойдаланишни ташкил этишнинг умумий тамойиллари шакллантирилади, барча вазиятларда лойиќа ёки чизма ердан фойдаланишни ташкил этиш йўлларини, усулларини, амалларини кўзда тутувчи башорат ёки режа тузиладими уларга риоя љилиш керак. Бундай тамойилларни ќамда тушунчалар, маљсадлар ва вазифаларни ифодалаш ер тузишнинг илмий асосларининг асосий мазмунини ташкил этади.

3. Лойиќалаш - ер тузиш жараёнининг марказий љисми, «Ер тузишни лойиќалаш» илмий фани эса лойиќаларни тузишнинг усуллари, љоидалари ва амаллари ќамда уларни иљтисодий асослаш бўйича - ер тузиш тўѓрисидаги билимларининг энг асосий тармољларидан бири, бутун ер тузиш фанининг асосидир.

Олдинлари ер тузишнинг умум услубий асослари «Ер тузишни лойиќалаш» фанида келтирилар ва унинг назарий бўлими мазмунини ташкил этар эди. Энди, айрим «Ер тузишнинг илмий асосалари» фани ва бошља љатор фанлар (Ер тузишда иљтисодий-математик усуллар ва моделлаштириш», «Ер ресурсларидан фойдаланишни режалаштириш ва башоратлаш ва ш.ў.) ажратилганидан кейин, уларнинг вазифалари ва мазмунларини аниљрољ белгилаш керак бўлади.

4. Ер тузишга мураккаб инженерлик-иљтисодий тадбирлар мажмуаси сифатида љараш керак. У ер љонунчилигини амалга ошириш бўйича тадбирлар тизимини ўзига љўшиб олишига љарамасдан, унинг иљтисодий моќияти камаймайди. Ер љонунчилиги воситасида ер муносабатлари жамиятдаги ишлаб чиљариш муносабатларининг бир љисми сифатида тартибга солинади. Ер тузиш эса ишлаб чиљаришнинг ўзига ва унинг ќудудий ташкил этилишига таъсир кўрсатади.

Унинг маљсади хўжалик юритишнинг максимал самарадорлиги бўлиб љолаверади.

5. Ер тузишни инженерлик санъатининг тури сифатида ќам баќолаш мумкин. Инженерлик ер тузиш ва геодезия усуллари билан ер тузишнинг барча техник натижалари - чегаралар, ер эгаликлари ва ердан фойдаланишларнинг жойлашган ўрни, хўжалик массивлари ва участкалари таъминланади. Ер тузишнинг уни бошља турлардаги инженерлик санъатидан ќамда у ўзаро алољада ва ўзаро боѓлиљликда бўладиган ќар хил чегарадош иљтисодий, техник ва ташкилий-ќуљуљий тадбирлардан ажратиб турадиган хусусияти айнан шулардан иборат. Шу билан бирга чегаралар, майдонлар, массив ва участкаларнинг жойлашган ўрни, уларга ўхшаб ќудудни ташкил этувчи чизиљли элементлар (йўллар, каналлар, иќота полосалари ва бошљ.) ќам чуљур иљтисодий асосланган бўлиши керак. Бу ерда мезон иљтисодий самара, ишлаб чиљариш талабларига мослик ќисобланади. Шу сабабли, ер тузиш тўѓрисидаги фанни иљтисодий фанлар туркумига киритишади. Шу ваљтнинг ўзида ер тузишнинг инженерлик-техник, экологик-ландшафтли ва ќуљуљий томонларини ўрганувчи фанларни (инженерлик геодезияси, фотограмметрия, ер тузишда геодезик ишлар, ќисоблаш техникаси ва дастурлаш, ер ќуљуљи, љишлољ хўжалик хариташунослиги, ер тузиш чизмачилиги, ландшафтшунослик ва бошљ.) жадалрољ ривожлантириш зарур.

6. Замонавий амалий ер тузишда ер тузиш фанида компьютерлар, ќар хил иљтисодий-математик усулларни љўллаш кенгаймољда. Бу, ќам изланишларнинг, ќам лойиќалашнинг даражасини кўтариш имконини беради. Бундан ташљари, энг янги чизиш ва ўлчаш техникаларидан кенг фойдаланиш керак, сабаби, ер тузишнинг ўзига хос хусусиятларидан бири лойиќавий ечимларни график усулида тасвирлаш ва хариташунослик усулида уларни белгилаш ќисобланади.

7. Ердан ишлаб чиљаришнинг умумий воситаси, љишлољ хўжалиги ишлаб чиљаришида асосий восита ва табиий ресурс сифатида фойдаланишнинг ќар хил - ижтимоий, иљтисодий, экологик, технологик, техник, ташкилий-хўжалик, ќуљуљий томонлари бор. Уларнинг ќар бири ўзларига мос љонуниятларни аниљлаш ва умумлаштиришга, маљсадлар ва вазифаларни, тамойиллар ва аниљ масалаларни ечишга услубий ёндашувларни ифодалашга, дефиницияни (илмий аниљлаш) ва атамаларни асослашга љаратилган у ёки бу фаннинг ўрганиш предмети ќисобланади. Ер тузишда изланиш объектлари, асосан, ердан фойдаланишнинг экологик томони билан биргаликда ижтимоий-иљтисодий ва ташкилий-хўжалик томонлари ќисобланади.

8. Замонавий ер тузишнинг энг зарур масалаларидан бири - олдин тузилган ва жойларга кўчирилган ер тузиш лойиќаларини хўжаликлар томонидан љабул љилинган лойиќавий элементларни иложи борича камрољ бузиш маљсадида такомиллаштиришдир. Ќудудни ташкил этиш нафаљат жорий давр, балки узољ келажак учун љўйилган ишлаб чиљариш вазифаларига ќам мос бўлиши керак. Ер тузиш лойиќаларини асослаш усуллари шу сабабли, яхшилашга муќтож. Уларда кўпчилик ќолларда юљори аниљликда тузилган агроасослашлар учрайди, шу билан бирга, уларда ќаттоки, ер тузиш ечимларининг ўзини элементар иљтисодий асослаш йўљ, лойиќани асослаш учун талаб љилинадиган кўрсаткичлар ва иљтисодий ќисоб-китоблар тизимини тартибга солиш керак.

Яна эътиборни ер тузишни лойиќалашда љўлланиладиган љатор меъёрларни экспериментал текшириш ва аниљлик киритишга љаратиш керак. Улардан айримлари кўп йиллар олдин ишланган (ишлов бериш йўналиши узунлиги, йўл љўйиладиган нишаблик, участкаларнинг шакли ва томонлари

нисбати ва бошљ.) ва уларнинг замонавий техника ва технологиялар талабларига мослиги шубќа туђдиради.

Ўтказиладиган изланишлардаги муваффаљиятнинг аќамиятли шартлари тарихийлик, ќаљљонийлик, иљтисодий ва ўзига хос ер тузиш усулларини љўллаш, ер тузиш ќаракатларининг иљтисодий, ижтимоий ва экологик ољибатларини ќисобга олиш ќисобланади. Бундан ташљари, фан ва ишлаб чиљариш ходимларининг доимий ижодий ќамкорлиги зарур. Барча изланишларни зарур ер тузиш масалаларини ечиш бўйича аниљ тавсиялар ишлаб чиљишгача етказиш љонун бўлиб љолиши керак. Фаљат шундай вазиятдагина ер тузиш фани унга юкланган ер ислоќотини услубиёт ва усуллар бўйича асослаш вазифасини бажара олади.

Назорат саволлари:

1. Ер тузиш фанидаги изланишларнинг предмети ва вазифалари нималар ќисобланади?
2. Ер тузиш назарияси ривожланишининг асосий босљичлари љандай?
3. Ер тузиш фанида ўтган асрнинг 20-30 йилларида љандай йўналишлар мавжуд бўлди?
4. 20-30-чи йиллардаги љандай назариялар хато эди?
5. 60-80-чи йилларда ер тузиш фанининг љандай ўзига хос хусусиятлари љандай эди?
6. Ер тузиш назарияси ва амалиётида иљтисодий ислоќот билан бођлиљ љандай янги вазифалар пайдо бўлди?
7. Замонавий ер тузиш фанининг асосий услубий марралари љандай?

Адабиётлар:

1. Авезбаев С. Рациональное использование земель в низовьях Амударьи. Т.: Меќнат, 1990.
2. Авезбаев С., Волков С.Н. Ер тузиш иљтисоди. Т.: Янги аср авлоди, 2002.
3. Авезбаев С., Волков С.Н. Ер тузишни лойиќалаш. Т.: Янги аср авлоди, 2004.
4. Ер муносабатларини тартибга солишга доир љонун ва меъёрий ќужжатлар тўплами. I љ. Т.:Агрохарита, 2000.
5. Земельное законодательство Республики Узбекистан: Меъёрий ќужжатлар тўплами / тузувчи Р.Саманов. -Т.: «ИнЭКО», 1995.
6. Землеустроительное проектирование: Дарслик /С.А.Удачин тахрири остида. - М.: Колос, 1969.
7. Землеустроительное проектирование: Дарслик /.В.Д.Кирюхин тахрири остида. - М.:Колос, 1976.
8. Научные и методические основы землеустройства / М.А.Гендельман тахрири остида. - М.: Колос, 1978.
9. Некрасов Ф.Г. Основы землеустройства. Одесса, 1926.
10. Охрана земельных ресурсов СССР /С.И.Носов, Т.П.Федосеева, А.Н.Бошляков ва бошљ. - М.:Агропромиздат, 1986.
11. В.П. Троицкий, С.Н.Волков и др. Научные основы землеустройства. - М.:Колос, 1995.
12. Љишлољ хўжалигида ислоќотларни чуљурлаштиришга доир љонун ва меъёрий ќужжатлар тўплами. I ва II љисмлар - Т.: Шарљ, 1998.
13. Удачин С.А. Научные основы землеустройства. - М.:Колос,1965.
14. Хлыстун В.Н., Пальчиков С.И. Земельные отношения и землеустройство. -М.: Колос, 1984.

М У Н Д А Р И Ж А

●

Кириш...3
I боб. Ер-табиий ресурс ва ишлаб чиљариш воситаси..................8
1. Ер - табиий ресурс 8
2. Ер - ишлаб чиљариш воситаси...14
II боб. Сув - суђорма деќњончиликда асосий ишлаб чиљариш воситаси..26
1. Сув табиий ресурс ва суђорма деќњончиликда асосий ишлаб чиљариш воситаси..26
2. Сувнинг иљтисодий аќамияти...27
III боб. Ер тузуми ва ер ислоќоти...29
1. Ер муносабатлари...29
2. Ер тузиш ва ќудудни ташкил этиш...................................31
3. Ер ислоќоти...32
IV боб. Ер ресурслари ва улардан фойдаланиш...........................37
1. Ерлардан хўжаликда фойдаланиш турлари ва уларнинг ќуљуљий маљоми...37
2. Ерга эгалик љилиш ва ердан фойдаланиш.........................52
V боб. Ер тузишнинг тарихий тажрибаси.......................................62
1. Ер тузиш туђилишининг объектив сабаблари ва шароитлари, унинг ижтимоий табиати..62
2. Ер тузиш ва чегаралаш XV асрдан XX асрнинг бошигача...71
3. Совет даврида ер тузишнинг ривожланиши....................80
4. Ер тузишнинг ер ислоќотини ўтказиш бўйича вазифалари...91
VI боб. Ер тузишнинг ривожланиш љонуниятлари......................97
1. Ер тузиш ижтимоий-иљтисодий ќодиса сифатида..........97
2. Ер тузиш ишлаб чиљариш ижтимоий усулининг таркибий љисми сифатида..98
3. Ер тузишнинг давлат маљоми..101
4. Ер тузишнинг халљ хўжалиги талабларига мос ривожланиши...102
5. Ер тузишнинг мазмунини ва усулларини илмий асосда такомиллаштириш..107
VII боб. Ер тузиш тушунчаси ва унинг мазмуни........................110
1. Ер тузиш таърифи...110
2. Ер тузишнинг иљтисодий моќияти, ќуљуљий асослари ва техникаси..117
3. Ер тузишнинг мазмуни..121
VIII боб. Ер тузишнинг турлари, шакллари ва томойиллари...125
1. Ер тузишнинг турлари ва шакллари................................125
2. Хўжаликлараро ер тузиш..129
3. Хўжаликда ички ер тузиш...134
4. Ер тузиш томойиллари...139
IX боб. Ер тузишда ќисобга олинадиган ернинг хусусиятлари ва табиий шароитлар...147
1. Ернинг ишлаб чиљариш воситаси сифатида хусусиятлари...147
2. Кенглик ва рельеф 150
3. Тупрољ љатламлари...154
4. Табиий ўсимлик дунёси..157
5. Гидрогеологик ва гидрографик шароитлар...................159
6. Иљлим шароитлари...160
7. Ернинг хусусиятлари ва табиий шароитларининг ер тузиш масалаларини ечишга таъсири.......................162
X боб. Ер тузишда ќисобга олинадиган иљтисодий ва ижтимоий шароитлар...164
1. Иљтисодий шароитлар..164
2. Ижтимоий шароитлар...169
3. Ер тузишнинг иљтисодий ва ижтимоий ривожланиш келажаги билан алољаси..174
4. Ер тузиш самарадорлиги ва уни иљтисодий асослаш..178
XI боб. Ер тузиш тизими...183
1. Ер тузиш тизими ва унинг таркибий љисмлари............183
2. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муќофаза љилиш бош чизмалари..191

3. Республика, вилоятлар ва маъмурий туманлар ер тузиш чизмалари...193
4. Ер тузиш лойиќалари ва ишчи лойиќалар......................196
5. Ер тузиш жараёни, лойиќавий ќужжатлар ва муаллифлик назорати...198
6. Ер тузиш органлари...200
XII боб. Ер тузиш фани ва унинг ривожланиши........................202
1. Ер тузиш фанининг предмети ва вазифалари.............202
2. Ер тузиш тўђрисидаги фаннинг совет даврида ривожланиши..205
3. Ќозирги шароитларда ер тузиш фанининг ривожланиш хусусиятлари...214
АДАБИЁТЛАР 221